

ЁШЛАК 3/89

Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий
Комитети ва
Ўзбекистон ССР
Ёзувчилар
союзининг
органи

(87)
Март

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Олим ОТАХОНОВ,
Азим СУЮН,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Абдурашид ҚОДИРОВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ
(бош редактор ўринбосари).

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий

* * *

Бу на бахти қоралиқдир, етмас афғоним санго,
Ҳеч манзур ўлмаса бу кўздаги қоним санго.

Шаъми васлингга эрур маҳрам рақиб, ағёрлар,
Бу аламдан ори камдир мунча сўзоним санго.

Кош кўксим тилса эрди ханжари мужгонларинг,
Кўрсатур эрдим жигарда доғи ҳижроним санго.

Тош уза ёғса қилурди сабзае борон кўзим,
То бу дам таъсир қилмас ашки гирёним санго.

Ҳар куни бинг кас ўлурмиш ёр қурбонинг агар,
Жон фидо этмоқ-ла етса кабки хандоним санго.

Мунча золимлик, жафожўлик, заҳархўрлик десам,
Солмадим дерсан, ҳануз ул жабри чандоним санго.

На бўлур десам тараҳҳум айласанг, солмай азоб,
Бори шул дерсан, мурувват айни эҳсоним санго.

Ёки ўлдирғил десам, мен хастадин бўлғунг халос,
Ҳайфдир дерсан, нигоро, тийри пайконим санго.

Дод дастингдан, ики қўл бош уза кетгай Ниҳон,
Арз этолмай дилдаги андуҳу армоним санго.

* * *

Хастасин кўргали ул дилбари жонон келаду,
Юзи моҳ, юлдузи ўт, кўзлари чўлпон келаду.

Сурма тортиб кўзига, қирмизи кўйлакни киуб,
Ўйнатиб ханжарини қилғали қурбон келаду.

Сендан ўзга йўқ экан ишқима чин куйгон деб,
Аввалғи ваъдасида турғали қочгон келаду.

Туну кун ҳажрини кезган бу гадосин қўлина,
Эмди васлин майидан қилғали эҳсон келаду.

Бугина сизга жафо солганин айбонасига
Бу кеча ёлғуз ўзи бўлғали меҳмон келаду.

Ҳали ҳам кўнгли аро борму деб ишқим асари,
Рамзи дил олмоқ учун билғали мастон келаду.

Қиссаи жонни, Ниҳон, мақдама қил пойандоз,
Арзи ҳолингни бугун сўргали султон келаду.

* * *

Эй маҳваши замоним, эй ёр, хуш келубсиз,
Биздек ғарибни йўхлаб, дилдор, хуш келубсиз.

Навмид айламасдан мунглуғ фақирингизни,
Кўнглини бир олай деб, бисёр хуш келубсиз.

Етди фалакка бошим, кўп шоду хуррам ўлдум,
Маҳв ўлди барча ғамлар зинҳор, хуш келубсиз.

Беҳадду бешумор ул қилган гуноҳларимни,
Олмай кўнгилга ҳаргиз, минг бор хуш келубсиз.

Ман беадаб ёзардим ашъор куйганимдан,
Кўрганингизда топмай озор, хуш келубсиз.

Кўрманг илоҳи, ҳаргиз камлик юзин жаҳонда,
Мақсудингизни берсун жаббор, хуш келубсиз.

Тортиқ қилай десам йўқ бир жондан ўзга тухфа,
Қилмай фақирлиғимдан ҳеч ор, хуш келубсиз.

Дибосга

Адолат Носирова

Бурканган

Муаммолар

...Ўтган йили 11 июнда «Правда» газетасида «Аёллар кўтарадиган юк эмас» деган мақола эълон қилинди. Унда келтирилган рақамлар кишини ўйлантирмай қўймайди. Мамлакатимизда sanoat корхоналарида ишлайдиган хотин-қизларнинг 42 проценти оғир қўл меҳнати билан машғул экан. Қурилишда бу кўрсаткич 70, қишлоқ хўжалигида эса 98 процентни ташкил этади. Республикаимиздаги аҳволни бултур Фарғона область партия конференциясида келтирилган мисоллар ифодалаб турибди: юртимизнинг энг гўзал вилоятида 24 мингдан ортиқ хотин-қиз од-

дий санитария талабларига жавоб бермайдиган шароитда меҳнат қилаётган экан. Далада ишлаётган аёлларнинг 42 проценти анемия касаллигига чалинган.

Рақамлар ҳиссиёт уйғотмайди, дейишди. Бўлса бордир. Лекин 98 рақами дарҳол кўз олдимишга пахтазорни, унда қад буккан деҳқон аёлни гавдалантиради. Беихтиёр олий ўқув юртлиримиздан бирининг кўп нусхали газетасида босилган сурат, тўғрироғи, суратга берилган изоҳ ёдимга тушди. Суратда теримчи қиз тасвирланган бўлиб, унинг остига эса, «Унутма, бу бўлажак она!» деган сўзлар ёзиб қўйилган эди. Бу сўзлар М. С. Горбачевнинг «Қайта қуриш ва янгича фикрлаш мамлакатимиз ва бутун дунё учун» китобидаги ушбу сатрларга ҳамоҳанг эди: «Бизда яна бир проблема бор — у ҳам бўлса хотин-қизларнинг ўз жисмоний ҳолатига ёмон таъсир кўрсатувчи оғир ишларда бандлиги проблемасидир. Бу — урушдан қолган меросдир. Аҳолининг эркаклар қисмида жуда катта қурбонлар берилганлигининг ва ҳамма ерда, ишлаб чиқаришнинг ҳамма соҳаларида ишчи қўллар гоёт етишмаслиги оқибатидир».

Юқоридаги мақолада, қурилиш майдонларида, дала ва фермаларда механизациялаш ҳозирги даражада сақланиб қолса, ишчи аёлларни оғир жисмоний меҳнатдан халос этиш учун ярим аср керак бўлади, деб кўрсатилган. Балким, эскичасига «порлоқ келажак»ни ваъда қилавергандан кўра, аччиқ ҳақиқатни очиқ айтган маъқулдир?!

Келгуси аср тўғрисида ҳозирча фикр юритиш мушкул. Аммо яқинда Тошкентнинг шундоқ биқинидаги Янгибозор ихтисослашган ишлаб чиқариш бирлашмасида ўз кўзимиз билан кўрганларимизни таърифлашга қийналиб қолдик. Корхонада ишчи-хизматчиларнинг кўпчилигини аёллар ташкил қилади. Улар ёзги чанг-тўзондан ўзларини қаёққа уришни билмасалар, қишда совуқдан дилдираб ўтирадилар. Бу ерда на душхона, на кийим алмаштирадиган хона, на дам оладиган жой бор. Шундай бўлишига қарамай, бирлашма раҳбарларининг оғзидан «инсон омили» ибораси тушмайди. Улар даврга қанчалик тез мослашганларини кўриб ҳайрон қоласан киши.

Янада ажабланарлиси, ана шундай оғир шароитларда ишлаётган хотин-қизлар 50 сўмдан, яъни мамлакатда белгиланган энг кам миқдордаги маошдан ҳам 20 сўм кам иш ҳақи оладилар. Бу муаммонинг моҳиятига жиддийроқ ёндошсангиз, ишчи аёлларнинг бошқа иложлари ҳам йўқлигини тушуниб етасиз. Аввало, қишлоқ районларида sanoat корхоналари, уларнинг филиаллари жуда кам. Аёллар мамлакатдаги ишчи-хизматчиларнинг ўртача

иш ҳақидан қарийб тўрт баравар кам маошга рози бўлганларидан кейин, раҳбарлар иш шароитларини яхшилаш учун чинакам жон куйдириб ўтирадиларми?

Республикаимизда аёлларни ишга жалб қилиш ўткир муаммолардан бири эканлиги маълум. Тошкент об-ластининг ўзида меҳнатга лаёқатли 560 минг хотин-қизнинг 59 мингги ҳеч қаерда ишламас экан. Кўп болали аёллар ичида эса ишламайдиганлар салмоғи янада катта. Жумладан, тўрт ва ундан кўпроқ фарзанд бўлган 73,3 минг онанинг 28 мингги ҳеч қаерда ишламайди. Бунинг сабаби ҳаммамизга маълум: боғча, яслилар етишмайди. Расмий статистика маълумотларига қараганда, Ўзбекистонда доимий ишлайдиган мактабгача тарбия муассасалари билан таъминланганлик 34 процентни ташкил этади, холос. Бу кўрсаткич бўйича биз мамлакатимизда 12 ўринда турарканмиз.

1988 йил баҳориди М. С. Горбачев Ўзбекистонда бўлганида айтган гапларини ёдга олайлик: «Шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам мактабгача тарбия болалар муассасалари етишмайди. Айни вақтда бу ишнинг кўлами мутлақо етарли эмас... Шунга эришмоқ керакки, ҳар бир колхоз ва совхоз, ҳар бир қурилиш ташкилоти бу муҳим ишдан четда турмасин. Болалар боғчалари муаммосини ҳал этишга бутун республикани сафарбар этиш керак. Бу инсоний масаладир! Бу республикангиз учун кечиктириб бўлмайдиган нуфузли вазифадир».

Ҳўш, ана шу «кечиктириб бўлмайдиган нуфузли вазифа» қандай бажарилмоқда? Ун биринчи қақриқ Ўзбекистон ССР Олий Советининг тўққизинчи сессиясида доимий мактабгача тарбия болалар муассасаларидаги болалар сони 70 мингга кўпаяди, дейилади. Шу тариқа боғчалар ва яслилар билан таъминланганлик даражаси 37 процентга етказилади. Аммо бу кўрсаткич барибир мамлакатда эршилган ўртача кўрсаткичдан анча камроқ. Наҳотки янги-янги корхоналар, цехлар қуришга маблағ топаётган министрлик ва идоралар боғча қуришга ожизлик қилсалар? Партия ва давлатимизнинг раҳбарлари республикада мактабгача тарбия муассасаларининг аҳволи хусусида жон куйдирсалар-у, биз журналистлар бонг уриш ўрнига оғзимизга талқон солиб олсак?!

Бир хаёл суриб кўрайлик. Бирорта матбуот наشري, айтайлик, хотин-қизларимизнинг журнали «Саодат» боғча-яслилар қурилишини ўз оталиғига олса, унда ҳар бир район қанча қўшимча боғча ва ясли қуриш мажбуриятини олганлиги эълон қилинса. Журналнинг кейинги сонларида эса бу ваъдаларнинг бажарилиши ҳикоя қилиб бориляс. Йил якунида «Саодат» «Энг болажон

раҳбар» нишонини қайси область партия комитетининг секретари ва ижроия комитет раисига берганлигини эълон қилса. Журналда боғча-яслига навбат қутилмайдиган хўжалик, район, балким, кейинроқ область тўғрисида ҳикоя қилиб борилса, уларнинг тажрибаси кенг ёйилса.

Аёлларимизнинг меҳнати ва турмуши билан боғлиқ бу ва бошқа муаммоларни ҳал қилишда янгидан тузилган хотин-қизлар кенгашларига катта умид боғланган эди. Улар анчагина ишларни қилмоқдалар. Хотин-қизлар учун турли тадбирлар уюштирилмоқда. Лекин, ростини айтадиган бўлсак, бу кенгашларнинг имкониятлари ҳам, ваколатлари ҳам чекланган. Бунинг устига, ҳамкасабам Мухтарам Улуғова таърифи билан айтганда, айрим хотин-қизлар кенгашларининг раислари юқоридагиларнинг назарига тушмоқлик орзуси билан банд бўладилар, холос. Дабдабали кечалар, учрашувлар ташкил этишдан ҳам баъзан шу мақсад кўзланishi сир эмас. Замзамали тадбирлар ортида баъзан конкрет аёл, унинг дард ва ташвишлари кўмилиб кетади. Оқибатда — кўнгли кемтик, елкасидаги ғам-ғусса тошидан эзилган, иродаси заифроқ дугоналаримиз шафқатсиз қарорга келадилар...

«Хотин-қизларни сиёсий ҳаётда умумангина эмас, балки жамоат ишларига ёлпасига, доимий равишда муттасил иштирок қилишга жалб қилмай туриб, социализм ҳақида эмас, балки тўла ва мустақил демократия тўғрисида ҳам гапириб бўлмайди». В. И. Лениннинг бу сўзлари бугунги кунда ҳам долзарблиги тўғрисида баҳслашиб ўтиришга ҳожат бўлмас керак. Биз СССР Олий Совети депутатларининг учдан бир қисми хотин-қизлар эканлиги билан ҳақли равишда фахрланамиз. Республикамиз аёлларидан 180 нафари Ўзбекистон ССР Олий Совети, 50 минг 460 нафари маҳаллий Советларнинг депутатларидир. Улар ижтимоий ва сиёсий фаолиятда тобора катта роль ўйнамоқдалар.

Шундай бўлса ҳам, «ЗИЛ» заводининг соловчиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Совет хотин-қизлар комитети раисининг ўринбосари Ю. Барулинанинг «Правда» газетасида (1988 йил 14 сентябрь сонида) чоп этилган «Нима учун мен министр бўла олмаيمان?» мақоласини ўқиб мураккаб

ҳис-туйғулар оғушида қолдим. Ишчи аёл Буюк Британия бош министри М. Тэтчер хоним турмуш ўртоғига нонушта тайёрлаб беришини ёзади. Айни пайтда у, ҳукумат бошлиғи магазинларда навбат қутиб турмас керак, деган фикрни билдиради. Ю. Барулинанинг хулосаси қувонарли эмас: «Агар мен министрлик ўринидиёғига ўтирсам, рўзгор ташвишларини нима қиламан?»

Бунга жавоб топиш учун Улуғ Октябрнинг 70 йиллиги муносабати билан чиқарилган статистика тўпламини варақлаб кўрайлик. Ишчи ва хизматчи аёл уй юмушлари учун иш кунларида салкам олти ярим соат, дам олиш кунларида эса 12 соатдан ҳам кўпроқ вақт сарфлар экан. Унинг иш кунларидаги бўш вақти 2 соат 24 минутни, дам олиш кунларида 6 соат 32 минутни ташкил этар экан. Бу бўш вақтдан аёллар қандай фойдаланишлари ҳам диққатга молик; дам олиш кунларидаги 6 соат 32 минутнинг 42 минути газета-журналлар, бадий адабиётлар ўқишга, 30 минут кино, театр, концертлару спорт мусобақаларига боришга, ярим соати фарзандлар тарбиясига ва атиги 8 минути билим савиясини, малакасини ошириш, жамоат ишларига кетар экан.

Ушбу тараққиёт натижалари ҳақида қандай қилиб ўй сурмай бўлмайди! Янада афсусланарлиси шундаки, хотин-қизларимизнинг кўпчилиги ўз имтиёзларини тўлиқ билмайдилар. Мамлакатимизда бундан ўн йил муқаддам — 1978 йилда болали оналарга ўз малакаларини ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ошириш учун имтиёз берилган эди. Улар ишламасдан малака оширсалар маошларининг ўртача миқдорини ошишлари мумкин. Бироқ, Совет хотин-қизлари комитети ўтказган текширишлар бу имтиёздан болали оналарнинг атиги 3 процентигина фойдаланаётганликларидан далолат берди.

Партия ҳужжатларида хотин-қизларни раҳбарлик лавозимларига кўтариш масаласи доим таъкидланади. Яқин вақтларгача буни партия комитетларида идеология билан шуғулланадиган секретарликка, ижроия комитетлар раисларининг ўринбосарлигига, колхоз-совхозларда эса бир-икки бригада бошлиғилигига аёлларни тайинлаш деб тушуниб келинди. Бу лавозимлар масъулиятли эканлиги маълум. Аммо раҳбарлик лавозимига кўтаришда кадрнинг билими, истеъдоди, ташкилотчи

лик қобилияти, принципааллиги эмас, фақат АЁЛ эканлиги ҳисобга олинганлиги ажабланарли эди. (Яшириб ўтирмайлик, кўҳликкина бўлса бас!)

Совет хотин-қизлар комитети ўтказган тадқиқотлар ҳам кишини ўйлан-тирмай қолмайди. Маълум бўлишича, олий ва ўрта махсус маълумотга эга бўлганларнинг 48 проценти, яъни ҳар иккитасидан биттаси турли даражадаги раҳбарлик лавозимларида ишлар экан. Аёллар ўртасида эса бу кўрсаткич 7 процентни ташкил қиларкан...

1988 йилда бу соҳада ҳам «муз кўчи» дейиш мумкин. Бунда Хоразм область партия комитети биринчи секретарлигига аёл сайланганлигини назарда тутялман. Р. Худойберганава мамлакатимизда биринчи марта обкомнинг биринчи секретари бўлди. Бу бизнинг республикамизда бўлганлигидан қувонамай бўлмайди.

Ҳозирги давримизда аёлларнинг давлатни бошқаришда тобора фаол иштирок этаётганликларига ёрқин мисоллар кўп. Буюк Британияда Маргарет Тэтчер, Ҳиндистонда марҳум Индира Ганди, Филиппинда Корасон Акино, Шри Ланкада Сиримаво Бандаранике, Бангладешда Хасина Вазед. Энг сўнги хабар: Покистон Бош министри қилиб Беназир Бхутто тайинланибди. Покистон — Ислам Республикаси эканлигини ҳам унутмайлик.

Яшириб ўтирмаймиз, отаси қатл этилганга қарамадан сиёсий фаолият йўлини танлаган Беназир Бхуттонинг шахсий жасоратига тан бериш керак. Укаси Шоҳнавознинг ҳалок бўлиши ҳам уни танлаган йўлидан қайтара олмади.

«Маълумки, хотин-қизлар нечоғлик озодликка чиққанига қараб жамиятнинг социал ва сиёсий тараққиёт даражаси тўғрисида фикр юритишади», деб ёзади М. С. Горбачев ўз китобида.

Жамиятимиздаги хотин-қизларнинг мавқеи тараққиётимиз даражасининг мезони экан, бугунги янгиланиш даврида бу масалага ҳар қачонгидан ҳам жиддийроқ ёндошиш зарурати тушунарлидир. Гўзал ва нафис байрам — 8 март арафасидаги нобайрамона ўйлар ҳам ана шу эҳтиёж туфайли қозғога туширилди.

Биз яхшироқ яшашга интилаётган эканмиз, йўлдаги ғов ва тўсиқларни равшанроқ тасаввур этишимиз лозим. Уларни билиб, бартараф этибгина манзил сари шаҳдамроқ одим ташлаймиз.

**«НАВРЎЗ!» ДЕЯ БУГУН БОНГ УРГАН
ГЎЗАЛ УДУМ, ҚАДИМ ЗАБОНДИР.**

**БАҲОР ЭМАС БОШИНГДА ТУРГАН,
ҚИШДАН ЧИҚҚАН ЎЗБЕКИСТОНДИР.**

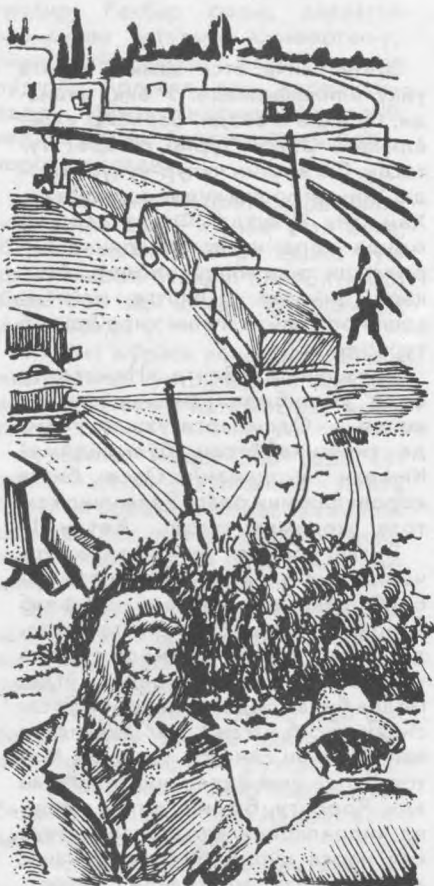
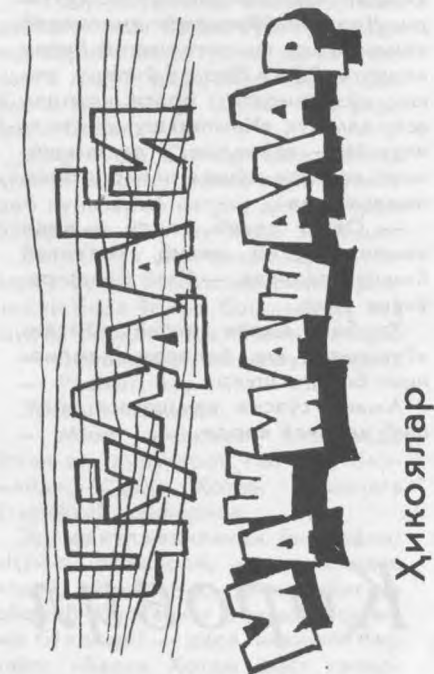
Зулфия
Қурбонова

Бу ёғи...

Кечки пайт Холбой амаки шериклари Ҳамид амаки ва Карим билан кўрак чувиш машинасини ишла-тишаётганди. Холбой амаки кўракни тўхтовсиз равишда қўли билан машина «оғзи»га солар, шериклари эса паншаха билан унга тўхтовсиз кўрак етказиб туришарди. Кийимларидан тортиб қош-киприкларига-ча оппоқ чанг эди. Ҳамид амаки билан Карим ўзаро нима ҳақида-дир сўзлашишар, Холбой амаки уларга эътибор бермас, ўз ўйи билан банд эди. Ора-чора сал нарида куртқасининг чўнтагига қўл солиб, жунжиккан кишидай елкасини қисиб турган неварасига қараб кўярди.

«Зарилга зарил, унга нима зарил экан, — дея ўйлайди амаки. — Уйга кетабермайдими? Ё униям эна-сига мақтангиси келдимикин? Лекин чаноқни эсон-омон уйга оборо-иб олсам яхши иш бўларди-да. Кампирнинг ҳам жағи тинарди...»

Ниҳоят, кўракни икки марта машинадан чиқариб бўлишди. Холбой амаки билан Карим тележкани тракторга қўшиб юборишди-да, Ҳамид

амаки билан Карим дам очиш учун чўнқайишди. Холбой амаки чаноқни ортиб кетишга бирорта улов топиш учун йўлга чиқди. Кўп ўтмай даладан қайтаётган қўш прицепли трактор билан қайтиб келди.

Кеча шерикларига ёрдам бергани учун бугун улар ҳам Холбой амакини ёлғиз ташлаб кетишмади. Учаласи уч томондан орта бошлади. Бир маҳал ГАЗ—53 машинаси йўлни чангитиб шу томонга келаверди.

— Асат ака келяпти, — деди Карим, — тоза мижинглайдиган бўлди-да.

— Мижингласа мижинглайбермайдими, чаноқди икки марта чиқардик-ку, — деди Ҳамид амаки.

Холбой амаки гапга аралашмади. У тезроқ чаноқни ортиб, уйига киргизиб олишга ошиқиб ишларди.

— Ҳормангизлар — деди Асат машинадан тушиб. — Бу... нима қиялпсизлар-а?

— Кўряпсан-ку, — деди Ҳамид амаки ёқтирмай.

— Кимникига?

— Бугун бизди очирот эди, — деди Холбой амаки Асатга қараб.

— Ие, буни яна бир марта чиқармайсизларми? — Асат қоп-қора чаноқдан бир сиқим олди. — Ҳалми анча пахта бор бунда.

— Икки марта чиқардик. Энди буни...

— Директорнинг кўзи тушса мени тириклайин ейди-ку, — деди Асат Холбой амакининг сўзини бўлиб. — Бўлмади, яна бир марта чақирасизлар!

Холбой амаки жаҳл билан паншахасини отиб юборди шерикларига ҳам қарамай эшагининг олдига борди. Бир четда турган ўроғини хуржунга солди-да, неварасини орқасига мингаштириб жўнаб қолди.

— Шўйтиб итлик қилганинг ёмон-да, — деди Ҳамид амаки Асатга. Сўнгра Холбой амакининг отиб юборган паншахасини кўздан пана ерга қўйди-да, Карим билан йўлга чиқди.

«Чатоқ бўлди-да, — деб ўйлади Холбой амаки йўлда кетаётиб. — Бугун қандай бўлмасин, чаноқ опкеламан деб чиққандим уйдан. Кампирнинг яна жини кўзийди. Балки бу боланиям менга қарашсин деб жўнатдимикин. Энди брига-

дирга ёлчидик деб юрардим. Асат одам эмас экан. Яна бир марта чиқарасан дейди-я. Топган баҳонасини қара! Бугунги чаноқнинг мўллингини кўриб кўзи ўйнаб кетди. Одамларди билмайди дейди-да. Ёзда ғўзани суғориш билан бўлиб, сомондан қуруқ қолганимда «Ташвиш қилманг, ака, ҳадемай чаноқдан бир эмас, икки қишлик емишди ғамлаб оласиз», дегани ҳозир эсида йўғ-ов. Кампирга Асат суйтди, десам, барибир тушунмайди. Мени ерга уриб ўзиникини маъқуллайверади. Икки бирдай қорамол, саккизта қўйни боқиш унгаям осон эмас».

Чаноқни ҳовлига ташиш учун кампири чорси қанор тайёрлаб ўтирган экан. Чоли билан неварасининг шўппайиб кириб келишаётганини кўриб, фиғони кўкка ўрлади.

— Эртага молга нима бераман энди? — деб шанғиллади у.

Холбой амаки шошилмасдан эшакдан аввал ўзи, кейин неварасини туширди.

— Пичан бор-ку, шуни амаллаб тур, — деди кампирга қарамай.

— Э, худойим, ўттиз йилдан бери шу гап: амаллаб тур, амаллаб тур. Ҳовлида пичан тугул битта чўки йўқ-ку. Тўрт жанқа пичанингиз кеча томом бўлган эди.

Кампири неварасининг қўлидан етаклаб уйга кириб кетди. Холбой амаки қўлини ювиш учун обтовани олиб устунга суйанганча ўтириб қолди. «Ҳозир шартта Асатнинг уйига борсаммикан? — деб ўйлади амаки. — Айни чаноқни тушираётганининг устидан чиқардим-да. Бир шарманда қилиб... Кейин мени даласида ишлатмаса ишлатмай қўя қолсин. У ёқда жўралар, бу ёқда кампир, айниқса, неваранинг олдида мулзам бўлгандан кўра уйда ўтирганим маъқул. Хўш, Асатникига бордим ҳам дейлик. Бугун бўлмас эртага оларсиз, ака, деса нима қиламан? У бу ёғини ўйлайдими, ўйламайдими? Оббо, Асати тушгур хапа қилди-да бугун...»

— Ёғочнинг бўшини қурт ейди, дегандай одамлар ҳам билади-да кимни орқасига тепиб ишлатишни. Бунга бир нарсани кўрсатиб қўйса бўлди. Шуни чуқалаб куни ўтганини билмайди. Уй билан, мол-ҳол билан дарди-касали йўқ бунинг, — деди кампири ҳовлига чиқиб.

Холбой амаки индамади. Ҳар доим шунақа: индамай енгади. Бир қарорга келолмай бирпас ўйланиб ўтирди: «Хўш, нима бўпти хафа бўлса? Осмон узилиб устига тушип-тими!.. Қишлоққа ёйилиб дув-дув

гап ҳам бўлгани йўқ. Лекин туриб-туриб одамга алам қиларкан».

Ана шу алам Холбой амакини кўчага етаклади: нима бўлса бўлар, бир шармандасини чиқарайки!..

Муюлишга етганда орқасидан кимдир чақиргандек бўлди. Тўхтади. Қараса, кўйлақлари ҳилпиллаб кампири шу томонга шитоб билан келяпти. Ранги бир оз ўчган-у, лекин кўзларидаги бояги қаҳрдан асар ҳам йўқ. «Кампир шумлик қил-япти-ёв, — хаёлидан ўтди амакининг. — Энди кўчага чиқиб... бош-ламасайди.»

— Овқат совиб қолди, — деди кампири етиб келиб, бутунлай бошқа оҳангда. — Уят бўлар-ов, ўлсин энди...

Холбой амаки енгил тортди: «Тушунди, шу бақироқ кампирнинг бориға шукр».

Амаки сўзсиз кампирга эргашиб ҳовлига кирди.

Қоровул

Эргаш анча ётса ҳамки, кўзига уйқу илинавермади. У ёққа ағанади, бу ёққа ағанади, барибир ухла-ёлмади. Охири туриб сигарет тутатди. Сигаретни чуқур-чуқур тортди. Жим атрофга қулоқ солиб ётди. Ҳаммаёқ сукутда. Фақат ҳар замонда қора чигирткаларнинг чириллаши эшитилади, холос. Ташқари зим-зиё. Шифтга илинган тошчирик чайла ичини хира ёритиб турарди.

Эргашнинг хаёлига «Нимага бу ерда ўтирибман ўзи? — деган ўй келди. — Одамларга ўхшаб уйимда тинчгина ётсам бўлмайдими? Кимдан қўрқаман? Олса битта қоровуллингини олар. Узимнинг ҳам тоза жонимга тегди... Кетдим!»

Эргаш ўрнидан туриб чайла бурчагида илиғлик турган чопонини олиб елкасига ташлади. Пуфлаб чироқни ўчираётган эди, ташқарида мотор овози эшитилди. Эргаш чайланинг орқа томонига ўтди. Полиз билан бедазорнинг қоқ ўртасидан кесиб ўтган канал ёқасидаги чайла томон синчков тикилди. Мотор овози ўша ёқдан эшитилаётган эди. Қоронғу, бунинг устига машина чироқларини ёқмаганлиги учун ҳеч нарса кўриб бўлмади. Фақат мотор овози эшитилади, холос...

Эргаш бирпас ўйланиб турди-да, сўнг чайлага қайтиб кирди.

Яна тошчирикни ёқиб, чопонини эски жойига илиб қўйди. «Бугун Саттор аканинг навбатига ўхшайди, — дея ўйлади, у. — Ундан қўрқулик, бедазорни кўтариб кетишдан ҳам тоймайди».

Эргаш қўлларини боши остига чалиштириб чалқанча ётди.

Саттор ака полиз қоровули. Қўшбоқ ака деган шериги билан уч кунда бир алмашиб туришади. Қўшбоқ ака эгрилик қилмайди. Аммо Саттор аканинг мижозлари кўп. Полиз маҳсулотларини «кўтара савдо» қилиб уларга сотади. Ҳеч ким Саттор аканинг мушугини «пишт»демайди. Чунки совхознинг янги директори Хотам унинг ўкаси, яъни Саттор аканинг ота бир, она бошқа акасининг ўғли. Шунинг учун у ҳеч кимдан ҳайиқмайди. Фақат Эргашдан сал қўрқади. Бир кунмас бир кун ичиб олиб тўполон қилишидан чўчийди.

Эргаш шартта устларига бостириб борсаммикан, деб ўйлади. Лекин... барибир бефойда. Қайтага йўқ ердаги гапларни гапириб уришиб қолади. Кайфи бўлмас шунақа, ҳеч кимнинг айбини юзига айта олмайди. Озроқ отиб олганда-ку. Ароқ ҳам йўқ-да. Сассиқ вино бўлса ҳам майли эди...

Эҳ, бир вақтлар Эргаш қанақа эди-я!

Ўша эгатида сувни бошқариб қўярдио ўзи пайканинг этагига тушиб кетарди. Ҳеч кимнинг у билан иши йўқ эди. Ўзининг ўсиқ ерида ўтириб шишани бўшатарди-да, тарракдай қотиб ухларди. Маст бўлса ҳам жанжал чиқаришни ёқтирмасди. Ичдими, дарров ухлаб қоларди. Жанжал чиқариш одати бир оз кейинроқ пайдо бўлди...

Бригадир эндиликда бўшаб кетган директор билан келишиб, уни «жавобгарлиги йўқ иш»га — бедазор қоровуллигига ўтказиб қўйди. Аввалига алам қилди-ю, кейин ўзига-ўзи тасалли берди:

«Менга нима, ароқни ичаману оёқни осмонга кўтариб ётавераман, майли-да».

Дастлабки кунлар шундай қилди. Аммо-лекин беданинг харидори кўп бўларкан. Яқингача кўчада кўрса «алкаш» деб тесқари қараб ўтадиганлар ҳам энди учраб қолишса: «Ҳа, Эргашбой, ишлар бешми?» деб сўрашиб ўтишади. Одамлар шунақа қилишса Эргаш ўзиям икки қоп семиради-да. Руҳи кўтарилиб хурсанд бўлиб кетади. Хотини ёш болага ўхшайсиз, дейди.

Бироқ кўп ўтмасдан... Айниқса, бугун чатоқ иш бўлди-да...

«Болани бекорга урдим, — дея ўйлади Эргаш изтироб билан. — Минг қилсаям бола — бола-да. Қўм-кўк бўлиб ётганини кўриб кўнгли кетган. Отаси билан энасига мақтанмоқчи бўлган. Отаси Жумабойнинг феъли ёмон. Эшитса болани соғ қўймайди. Балки ҳозир бола ҳам уйидагилардан, ҳам мендан таёқ егани алам қилиб, бўралатиб сўкиб ётгандир. Ким билади... Ё уйда молига беришга емиш қолмаса, отаси атайин жўнатгандир. Йўғ-э, Жумабойни калласини опташласанг ҳам эгрилик қилмас-ов. У Хотам эмас...»

Эргаш қизиқ воқеани эслаб кулимсиради...

Бир куни эрталаб Эргаш чайласида нонушта қилаётган эди, «Виллис»да Хотам келди. Машинасини анча нарида тўхтатиб тушмоқчи бўлди-ю, аммо оёғи остида ошиқни кўмадиган иссиқ тупроқни кўриб иккиланди. Шофёрига қараб кулиб нимадир деди. Сўнг шартта машинадан тушиб янги туфлиси билан тупроққа кечиб келаверди. «Шаҳарда яшаб олим бўлгани билан барибир тўпорилиги қолмапти, — деб ўйлади Эргаш. — Занғар балого ўхшайди — сувми, лойми кечиб кетаверадиган. Илгариги директор «Виллис»дан тушмай буйруқ берарди».

— Ҳорманг.

— Бор бўлинг, келинг ака.

— Чарчамаясизми?

Эргашнинг ғаши келди.

«Калланг ишлайдими ўзи, — дея хаёлан директорга мурожаат қилди у, — ҳеч замонда қоровул ҳам чарчайдими? Зерикмаяпсизми, дейиш ўрнига... Сизлашга бало борми. Мен сендан бир-икки ёш эмас, етти ёш кичикман-ку. Йў-ўқ, сенга шаҳарнинг нуқси урибди, бегоналашиб кетибсан. Ахир кечегина эди-ку, Қудрат жўрамнинг опаси билан канал ёқасида гаплашиб турганинг. Ушанда биз Қудрат жўрамнинг отасига айтиб бергандик. Жўрамнинг отаси сени ушлаб олиб икки шапат урувди. «Иккинчи марта сени бу ерда кўрмайин», деб дўқ қилди. Аммо сен эртасига яна келдинг. Биз яна Қудратнинг отасига айтиб бердик. Унинг отаси сени урмоқчи бўлиб қувди.

Кейин сен ўқишга кетдинг. Ҳар куни пойласак ҳам канал ёқасига келмасдинг. Уқишни битирар йилинг ўзинг билан ўқиган қизга уйландинг!

Ана шундан бери сени Қудрат ёмон кўради. Менам... Биз сени

Қудратнинг опасига уйланади деб ўйлардик...»

— Олдингизга бир илтимос билан келдик.

Эргаш ҳушёр тортиб директорнинг гапига қулоқ солди.

— Шу-у, ўзингиз биласиз, мен давлатти иши билан бўлиб, далада юраверибман. Бугун янгангиз молларга қарай деса, бир тутам ҳам емиш қолмабди. Шунга бир-икки боғ... беда...

«Ҳар йили Саттор аканг битта қўйми, ёшроқ танами олиб қўйинг деб пул бериб кетди, деса ҳайрон бўлардим. Гап бу ёқда экан-да».

Эргаш йўқ дея олармиди катталарга. Бугун бермагани билан эртаиндин беда ўрими бошланади, ана шунда барибир насибасини олади.

— Бораверинг, кечқурун ўзим...

— Раҳмат, ука.

Эргаш индамади.

— Минг қилсаям қишлоқда ўсган-да, дурустроқ гап ҳам билмайди, — деди Хотам машинага ўтираётиб шофёрига.

Эргаш кўп иккиланди. Бир хаёли: «Қўй-э, Эргашбой, кечаю кундуз итдай қўрийсан-у, ўзинг уйигача обориб берганинг нимаси, шуям иш бўлди-ми? — деса, иккинчи бир хаёл: «Балки Хотам рост гапиргандир. Раҳбар одам, давлатти ишиминан югуриб юраверган-у, уйини ўйламаган. Ахир одамга рўзгор, мол-ҳол ҳам керак-да», дерди. Ниҳоят, иккинчи ўй қолиб келди. Эргаш ўроғини олиб бедазорга оралади...

Кечга яқин Қудрат жўрасининг уйига йўл олди. «Унинг усти ёпиқ, бортли мошини бор. Ҳарна кўздан панароқ бўлади. Беш-олти боғ беда бор эди десам йўқ демас», деб ўйлади у.

Қудрат жўраси уйда экан. Бирга ишлайдиган ўртоқларини меҳмон қилаётган экан, илтимосини эшитгач:

— Бўпти, жўра, бир оғиз сўзинг, — деди. — Тупканинг тагига бўлсаям бораман. Фақат сал кейинроқ. Олдин қиттак-қиттак қилайлик. Эндигина оғзини очаётгандик...

Эргаш йўқ демади. «Қиттак-қиттак» бор жойда тонг отгунча бўлсаям қолиб кетади. Икки пиёладан олишгач, Қудрат:

— Бизди жўрани зарил иши боракан, ярим соатда қайтамиз, — деб меҳмонлардан рухсат олди.

— Ўзингникига олиб борамизми бедани? — деб сўради Қудрат йўлда кетаётганларида.

— Хотамникига, емиши қолмаган экан.

Қудрат ялт этиб қаради.

Эргаш унинг нигоҳини сезса ҳам эйтибор бермади. Қудрат йўлга нигоҳини қадаркан:

— Ҳа, майли, — деб қўйди. Бир оз тин олиб яна қўшиб қўйди: — Ҳотам уйда бўлса мен мошинадан тушмайман.

Хотамнинг уйи идоранинг ёнгинасида эди. Қудрат бедани тушириш ўнғай бўлиши учун машина орқасини Хотамнинг дарвозасига тўғрилади ва устма-уст сигнал берди. Зум ўтмай озгин гавдасига ҳалпиллаган халат кийиб олган хотини қиқди.

— Анави ерга қўяқолинг, — деди Хотамнинг хотини айвон бурчагини кўрсатиб, — кейин ўзим ташиб оларман.

Эргаш индамай у кўрсатган ерга елкасидаги беда боғини тап этказиб ташлади. Қудрат машина ичида кузатиб ўтирган экан, навбатдаги беда боғини елкасига олаётганида уришиб берди.

— Калланг ишлайдими ўзи, — деди у кўрсаткич бармоғини чеккасида айлантириб. — Тўғри оғилга ташлайвермайсанми? Хотин киши ҳўл бедани кўтароладими?

«Тўғри айтади жўрам, — деб ўйлади Эргаш ичида, — одамларнинг хотинидай полвон бўлсаям майлийди. Бедага кучи етадими бунинг? Хотин кишининг сал этлиси кўзга яхши кўринаркан. Бу қилтирик, нимжон-ку. Олимнинг хотини ман деб овқат емай бир ичак бўлиб қолганга ўхшайди».

Эргаш оғилхона томон юрди. Хотамнинг хотини уй ичида кузатиб турган экан, югуриб қиқди.

— Ҳой, ука, айвонга қўяверинг ўзим ташиб оламан дегандим-ку сизга, — деди жаҳл билан у.

Елкасидан зилдай юк босиб турган Эргаш жавоб бермади. Унг қўли билан боғнинг бир чеккасидан тутиб, иккинчиси билан оғил эшигини итарди. Орқасида нимадир бор шекилли, эшик қия очилди-ю, тўхтади. Эргаш бедани ерга қўйиб, эшикни итариб ичкарига кирди-ю, бир неча сония лол туриб қолди.

Оғил эшик ортигача сомон билан лиқ тўлган эди. Эргаш кўп ўйлаб ўтирмади. Шартта бурилдию беда боғларини Қудратнинг машинасига орта бошлади. Хотамнинг хотини ҳам миқ этмади...

— Хотамнинг ҳовлиси зўрми? — деб сўради қайтаётганларида Қудрат.

— Хотинига қарадим, ориқ, лайлакка ўхшайди, — дея истар-истамас жавоб берди Эргаш.

— Оббо сен-эй, — деб Қудрат кулиб юборди.

Ушандан бери Эргаш директорни икки-уч марта кўрди. Оғзини пойлади. Аммо Ҳотамдан садо чиқмади. Нега ўша куни бунақа қилдингиз, деб бир оғиз сўрамади ҳам.

Эрталаб у уйқудан туриб чайласидан чиққан ҳам эдики, бедазор этагидан эшак миниб ўтаётган болага кўзи тушди. Таниди. «Жумабойнинг ўғли-ку, — дея ўйлади у, — қудуқ томонга ўтга боряпти-ёв. Боланинг бир кўнглини олсам-микан?»

Эргаш қўл ишораси билан болани чақирди.

Болакай аввалига чўчиди. Эргаш қўлини сермаб чақиравергач, нима бўлса-бўлар деди шекилли, эшагини ниқтаб, чайла томонга ҳайдади.

Эргаш икки боғ беда ўриб, эшагига ортиб берди. Сўнг ички чўнтагидан битта қизил ўн сўмликни чиқариб болага тутди:

— Беданинг ҳақиға бир шиша ароқ опкеб берасан.

Болакай хурсанд бўлиб кетди. Пулни сариқ, кир рўмолчасига тугиб, билагига боғлади. Кейин ирғиб эшагига минди.

— Тезроқ келгин, — деб тайинлади Эргаш.

Чамаси ярим соатча вақт ўтгач, бола қоғозга ўроғлиқ шишани бериб кетди. «Минг қилсаям болалигига борди, — дея ўйлади Эргаш, — кечаги калтакни дарров эсидан чиқарибди. Ҳотам ҳам унутиб юбордимикин? Ё пайт пойлаб юрибдимикин? Э, нима бўлса-бўлар, бугун ичишга ҳаққим бор. Ҳотам гапиргудай бўлса, шартта ўзининг айбини очиб ташлайман...»

Эргаш чой қуйилавериби ичи сарғайиб кетган пиёлага ароқ қуйиб, энди кўтараётган эдики, чайла ёнига аллақандай мотоцикл келиб тўхтади. У пиёлани ерга қўйдию югуриб чайладан чиқди. Қараса, участка милиционер! Бирдан аъзойи бадани бўшашиб кетди: «Жумабойди ўғли беда опкетаётганини кўриб қўйганга ўхшайди. Энди нима қилдим?»

— Бедазор қоровули сизмисиз? — деб сўради милиционер чест бериб.

Эргаш бош ирғади.

— Қани, мотоциклга чиқинг. Тезроқ!

Эргаш шалвираб мотоцикл томон юраётган эди, милиционер:

— Манави шиша билан пиёлани ҳам олинг, — деди.

— Қаёққа олиб борасиз м-мени? А-айбим н-нима?

— Айбингиз давлат мулкига кўз олайтирганингиз. Совхоз бедасини қариндошларингизга бўлиб берганингиз.

— Ким айтса ҳам сизни алдабди, — деди Эргаш бирдан жонланаиб.

— Совхоз директори ёлғон гапирмас. Қўшнингиз Ҳакимов Жумабойнинг ўғли Ҳакимов Фарҳод бир эшак беда билан ҳовлисига кириб кетаётганини ўз кўзи билан кўрган. Қолган гапни совхоз идорасида гаплашамиз. Қани, тезроқ бўлинг!

— Бирпас шошманг, — деди Эргаш ўтиниб, — мени идорага эмас, қамалдиган ерга олиб борақолинг.

— Нега?

Эргаш индамади.

Ичида «Барибир ўзимни оқлай олмайман. Мелиса салдан кейин келганда-ку, тунов кунгини айтиб бир боғлардим. Лекин ҳозир...» дедию қўлидаги шишага тикилиб қолди...

Аёл қалби

Ўртага сукунат чўкди.

Қиз яна аразлаб қолди. Йигит уни чўчитиб қўйганидан пушаймон бўлиб, ўзининг ноўрин қилиғидан ўсал бўлар, устма-уст сигарета чекарди. Қиз тирсагига таяниб хомуш ўтирар, зимдан йигитни кузатар, «Бирдан ташланиб қолса-я», деган ўй хаёлида чарх урарди. Охири йигитнинг сабр косаси тўлди шекилли, сигарет қолдиғини деразадан улоқтириб юборди-да, қизга яқинроқ сурилди.

— Нимага индамайсан, Азиза?

— Нима дей?

— Жавоб кутяпман, ахир.

— Бир вақтлар жавоб бергандим, шекилли. Энди нима дейишга ҳам ҳайронман...

— Очикроқ бир нарса дегин, саккиз кундан бери олдингга қатнайман.

— Саккиз йил кутганинга бошқа гап эди.

— Командировкам ҳам тугади. Вақтим тигизроқ, масалани ҳал қилиб олишимиз керак эди-да.

— Шунинг учун мени облбалнисага жойлаштирган экансан-да. Таниш-билишлардан йироқда... Мен сариқ касалман, ўзимизнинг колхоздаги балнисада ётишим керак.

— Даволашса бўлди-да, бари бир эмасми?

— Сенга ҳамма нарса бари бир.

— Қўй энди, шунақа гапларни, Азиза...

Йигит қизнинг қўлларини силай бошлади. Қиз унинг бежо ҳаракат қилишидан хавотирланиб, сапчиб ўрнидан турди. Дераза олдига борди. Йигит бир неча сония ғамгинлик билан бошини солинтириб ўтирди. Сўнг шими чўнтагига қўл солиб сигарет қутисини олди, бир зум унга тикилиб турди-да, чекиш фикридан қайтди. Қизнинг қадди-қоматига суқ билан тикилди. «Наҳотки шунчалик бегоналашиб кетган бўлсак», деган ўй қалбини эзди.

— Сизларнинг феълингизни биламан, — деди у анчадан кейин аламли кулимсираб. — Йигит кишини тиз чўқтириб, ер билан яқсон қилиб, кейин ишонасизлар. Агар шуни хоҳлаётган бўлсанг, мана!... — Йигит қизнинг оёқлари остига чўккалади.

Азизанинг юзида заррача ўзгариш сезилмади. Йигитнинг оқ оралай бошлаган сочларига нигоҳ ташларкан, ўта хотиржамлик ва бир оз совуққонлик билан:

— Қарибмиз, Азим, — деди. — Тур энди, бизга ярашмайди. Саккиз йил бурун шундай қилганингда...

Хотиралар таъқибига учраб, қизнинг кўнгли алланечук бўлиб кетди. Бўшашиб полга ўтирди.

Қизнинг очик тиззаларига кўзи тушиб, Азимнинг юраги ҳаприқди. Ўзини тутолмади. Тиззаларига лабини босди.

Азиза саросималанди, бироқ қаршилик кўрсатолмади. Азимнинг вужудидан уфуриб турган ва ўзини бошдан-оёқ қамраган ўша таниш куч таъсирини ҳис қилиб, юраги тез-тез ура бошлади. Қўзларини юмди. Бир неча дақиқадан кейин йигитнинг сочларидан ўпмоқчи бўлиб энгашди, аммо лаблари пешонасига тегди. Тегдию шу заҳоти ўзи сесканиб кетди. Қўзларини очиб, пешонасидаги терни артаркан, Азимни итариб ўзидан узоқлаштирди. Йигит талпинган эди, индамай ўрнидан туриб чиқиб кетди.

Касалхона ҳовлисида беморлар айланиб юришарди. Азиза бир зум гарансиб турди. Сўнг хаёлини банд этган ўйлардан қутулиш учун боғнинг хилват жойларида айланиб

юрди. У мақсадига эришгандай бўлди. Азим ёнида бўлмаса ғалати ўйлар уни гирдобига камроқ тортар эди. У қуюқ соя ташлаган дарахт остига ўтириб, хаёлга толди. Кўз олдида Азим пайдо бўлиб, унга мойиллиги орта бошлади. Қиз тиззаларини қучоқлаб, ғамгин атрофни кузатаркан, бир вақтлар қалбида ёниб, энди ўчган тотли муҳаббат учқунлари уни оёқости қилган йигит олдида қайта ловуллаётгандай бўлди, юраги ўртанди. У туйғуларини жиловлаб олиш ва ўзини Азимдан совутиш учун ўтган кунларни эслай бошлади...

Улар синфдош эдилар. Азим уларнинг мактабига қўшни қишлоқдан қатнаб ўқирди. Мактабни битирганларидан кейин Азим Тошкентга ўқишга кетди. Азиза медицина билим юртидан йиқилиб келиб, колхозда Саттор ақанинг бригадасида ишларди. Азимнинг бир оёғи Тошкентда, бир оёғи Жиззахда эди. Тез-тез келиб учрашиб турарди. Азиза қўллари қавариб кетмон чопар, ғўзани яғана қилар, беллари толиб, қўллари тарс-тарс ёрилиб пахта терар, Азим билан тўйлари бўлса, ҳадемай бу азоблардан қутулишини ўйлаб севинар, ўзи қатори тупроқ кечиби, товони ёрилиб юрган дугоналарига қараб туриб раҳми келарди.

Бир куни улар чайлада ўсма қўйиб, ўйин-кулги қилиб, ўз кўнгилларини ўзлари чоғлаб ўтиришган эди. Чошгоҳда бригадир келиб ҳаммасини бир пул қилди.

— Сенларда инсоф борми ўзи? — деганди Саттор ака тутуқиб. — Эрта-индин сувчилар сув олишлари керак. Қачон бўласанлар?!

— Вой, амаки, кеча кечқурун дори сепишди-ку, — деди Азиза. — Бирам ҳиди ёмонки...

— Э, ҳеч нарса қилмайди, — деди бригадир ғижиниб. — Кечгача ҳар биринг ўнтадан эгатни чопиқдан чиқармасаларинг, маошларингни олиб бўпсанлар. Буғалтирга бир оғиз айтсам, давлатнинг кассасига қайтариб қолади.

Берадиганлари олтмиш сўм — битта қўйлакка етмайди-ю, яна қайтариб қолармиш... Қизлар ноиллож сурп рўмоллари билан оғизбурунларини боғлаб, ёқимсиз ҳид анқиб турган пайкалга оралашди. Бир оз ўтгач, қизлар бирин-кетин ўқчий бошлашди. Шунда ҳам эгатдан чиқишмади. Саттор ака чайлада кузатиб ўтирибди деб ўйлашиб, дам олишга ҳам ҳайиқишди.

Азизанинг бояги шўх кайфияти сўнган, тундлик билан кетмон

ураркан, борган сайин мадорсизланаётганини, кўз олди жимирлашиб боши айланаётганини, кўнгли кўтарилиб лоҳас бўлаётганини ҳис этар, номус кучлилик қилиб дугоналаридан ортда қолиб кетмасликка ҳаракат қиларди. Унтадан эгатни ўтдан тозалашга қизларнинг бардоши етмади. Қош қорайганда, уларни беҳуш ҳолда касалхонага олиб кетишди.

Ушанда икки ярим ой касалхонада ётди. Дугоналари бир ой ичда соғайиб чиқиб кетишди. Негадир у ўзига келолмасди. Ҳамон боши айланиб кўзи тинар, ёқимсиз ҳид димоғига урилса бас, қайт қилавериб ҳолдан тояр, бунинг устига тез-тез бурни қонар эди.

Азим ҳар ҳафтанинг охириги куни келар, кечгача ёнида ўтирар ва ҳар гал бир гапни тез-тез такрорларди: «Агар хўп десанг, ўша бригадирни бошлаб фельетон қиламан!»

Азиза маъсум жилмайиб, йигитнинг қўлларини меҳр билан юзига босаркан:

— Бригадирни фельетон қилсанг, раисга ҳам гап тегади, — дерди.

— Гап тегмоқ ҳам гапми! Биламанми, уларни нима қилиш керак? — Биламан, лекин хоҳламаман...

— Нега?

— Ахир, колхоз раиси амаким бўлади...

Ҳаяжонланиб кетган Азим бир гувранардию жим бўларди. Афтидан Азизани хафа қилиб қўйишдан чўчирди.

Касалхонадан чиққандан кейин Азим уларникига совчи юборди. Тўй тадориги кўрила бошлаган кунларнинг бирида Азим уни Тошкентга таклиф қилди: тўйга кераклик нарсаларни ўша ердан харид қиламиз деди. Азиза бир ҳафта онасига ялиниб, атиги бир кунга рухсат олди. Эрталаб тошойна олдида туриб кийинаркан, кўзгудаги аксига нигоҳи тушиб юраги орқага тортиб кетди. Ойнага яқин борди, кўзларини юмиб-очиби тагин тикилди. Бўлмади. Эски қўйлаги билан шоша-пиша кўзгуни арди. Синчиклаб қараб кўксини, биқинларини силаркан, аъзойи бадани қалтираб деворга суюниб қолди...

— Азиза... Азиза! Сенга нима бўлди, Азиза!

Азиза ҳушини йиғиб олиб ёнида Азимни кўрди.

— Бу аҳволда ўзингни ўзинг еб қўясан-ку! — деди йигит куйиниб.

— Эсингдами, ўшанда менга нима деганинг?

— Қачон?

— Никоҳ кечаси...

— Азиз...

— Менга яқинлашма! Мени алдадин! Пес экансан-ку, дегандинг. Қанча ялиниб-ёлвордим, йиғладим, лекин сен ишонмадинг. Яхшиликча кет деб ҳайдадинг. Мен...

— Бас, Азиза! Бас!!!

— Нега энди... — Азиза киприкларини пирпиратиб ёнламаси қаради. Унинг қайрилма қошлари, гилосранг лаблари ҳамон ўша-ўша. Фақат пешонасида узун-қисқа ажинлар пайдо бўлган, кўзларининг оқи сарғайиб кетган, қандайдир ҳадик ва синчковлик билан қаттиқ тикиларди одамга.

— Азиза, мени тўғри тушун, ахир, бу ҳолда...

Азимнинг гапи чала қолди.

— Қариқиз бўлиб ўтиб кетасан демоқчимисан? — деди қиз унинг гапини чўрт кесиб. — Ёлғиз эмасман. Мен билан касалхонада ётган қизларнинг бешаласи ҳам отасининг уйида ўтирибди. Мен... сеникидан... қайтиб келганимдан кейин уларга ҳам одамлар ишонмай қўйишди, шекилли. Орқамиздан баъзилар «Олти қари қиз» дейишаркан, баъзилар «Олти дарға» дейишаркан. Ёш йигитлар эса бизга бошқача ном қўйиб олишибди. Яқингинада эшитиб қолдим, «Қишлоғимизнинг олти оқсоқол қизлари» дейишаркан улар. Ғалати-я, «Олти оқсоқол қиз...»

Азиза кулмоқчи бўлди. Аммо оғзи бир томонга қийшайиб кетди, холос. Азим унинг муаттар, кўркам сочларини силаркан:

— Чарчабсан, — деди меҳрибонлик билан. — Шунча ишлаганинг етар. Бригадирлик аёл кишига оғирлик қиларкан.

Азиза истеҳзоли кулимсиради. Мен раисликни кўзлаб юрибман-у. Амаким пенсияга чиқиши билан ўрнини эгаллайман.

— Ҳавойи гапларни гапирма, — деди Азим жаҳли чиқиб. — Соғлигингни ўйласанг-чи. Сариқ касалга чалинибсан. Жигаринг оғриб, ҳар йили касалхонада ётиб чиқармишсан. Оқибати ёмон бунинг... Жонинг шунчалик савилми?

— Отимни бекорга Азиза қўйишмаган экан. Уша азиз ерларда ўлиб кетсам ҳеч ким кўрмайди ҳам, куймайди ҳам, — деди қиз юраги қайғу-ҳасратга тўлиб.

— Тентаквой, нималар деяпсан?

Азим қизнинг елкасидан тутиб ўзига қаратди. Бир лаҳза бир-бирларига тикилиб қолишди. Кейин... бўса қизнинг бутун вужудини ёқиб юборди, юрагига ўт солди. У Азим-

нинг бошини бағрига босиб, қаттиқ қучгиси келди, лекин қуч билан ўзини босиб, йигитни силтаб ташлаганда, юраги ўтдай ёнарди.

Кетганинг маъқул, биз бари бир келишолмаймиз,— деди Азимнинг юзига қарашга юраги бетламай.

— Уртамизда нимадир ғов бўлиб турганини биламан, — деди Азим тагдор қилиб.

— Нима экан у? — деб сўради Азиза хушёр тортиб.

— Бу ерга қандай мақсад билан келганимни унутдинг, шекилли?

— Ҳа-я, айтгандай, Саттор аканинг шикоят хати юзасидан текширгани келгансан-ку, а?

— Сен республикага машҳур одамсан, — деди Азим. — Сен билан олишиш қийин. Кейинги пайтларда радиода сенинг овозинг, телевидениеда сен, газетани-ку, сенинг суратинг эгаллаб олган.

— Унчаликмасдир-ов...

— Ҳа, деявер. Сени шу даражага етказган раҳнамоларинг мени мажақлаб ташлашдан ҳам тойишмайди.

— «Раҳнамоларинг» деб кимни айтяпсан?

— Уша Холмуҳаммад акани-да.

— Амакимми? У яхши одам. Уша пайтларда ўзимни бир бало қилиб қўйишимдан қўрқиб, иш билан овунасан деб Саттор аканинг ўрнига бригадир қилиб қўйганди. Сендан яширмайман, Азим, бизнинг ерларда ҳеч қачон етмиш центнерлик ҳосил кўтариб бўлмайди. Бизники фақат қоғозларда бажариларди...

— Биламан, у ёғини айтмай қўяқол, — деди Азим сўзини кесиб. — Саттор ака баъзи бир нарсаларни айтиб берди. Сен ундан беш минг сўм талаб қилганмишсан, ноҳақ ишдан ҳайдаганмишсан...

Сўхбатлари бирдан кескин тус

олгани Азизани ажаблантирди. Кўнгли аллақандай нохушликни сезиб, безовталанди.

— Мени суд қилмоқчимисан? — деб сўради таҳликага тушиб.

— Суд қилмоқчи эмасман. Аммо бурчимга хиёнат ҳам қилмайман.

— Сенга тушунолмай қолдим, ҳалигина бошқача эдинг...

— Қўявер, мухбир халқи шунақа бўлади.

Йигитнинг беқарорлиги ғашини келтирди. Бироқ сир бермади.

— Майли, жавоб берсам берақолай, — деди хотиржам оҳангда. — Саттор акага беш минг келтириб берасиз деганим рост. Бу амаким қўйган нарх. Уша пайтларда бошбухнинг ўрни бўш эди. Бир куни Саттор ака: «Уғлим ўқишини битириб келди, раис билан гаплашиб шу ўринга жойлаб қўй, мен раис билан келишмай қолганман», деб қолди. Мен бу гапни амакимга етказдим. Амаким бояги нархни айтди. Саттор акада бунча пул йўқ эди. Уғли оддий бўғалтир бўлиб ишга жойлашди. Ҳалиги «оқсоқол» дугоналарим ҳали-ҳамон уни ёмон кўришади. Лекин мен кек сақламадим. Биримиз табелчи, биримиз бригадир бўлиб озми-кўпми ишлагандик. Бояги воқеадан кейин муносабатимиз ўзгарди. Мен ҳақимда қандай хаёлга борганини билмайман...

Иккинчи марта бултур кузда тўқнашдик. Кечаси қўшни бригадига ёрдам бераётган студентларга пахта сотаётганида устига бориб қолдим. Уша ердаёқ паттасини қўлига бердим. Бор гап шу.

— Саттор ака бошқачароқ қилиб айтиб берганди.

— У ёғи мени қизиқтирмайди, — деди Азиза ўжарлиги тутиб.

— Сен ҳеч қачон бировга ён беришни истамайсан, — деди Азим.

Азиза эътироз билдирмади. У ниҳоятда толиққан эди. Палатага бориб мириқиб ухлаб олишни дилга тугиб ўрnidан турди. Бир неча қадам юргач, беихтиёр тўхтади. Ортига қарагиси келди. Бироқ юраги дош бермади. Яна икки қадам ташлаган эди, ортидан Азимнинг ҳаяжонли ҳайқириви эшитилди:

— Тўхта, Азиза!

У ҳаллослаб келиб, қизни қучоқлаб олди. Оташ нафаслар туташди. Йигит халлослар, эҳтироси жўшиб, ақлини йўқотар даражага етган, кўзларига қизнинг гилосранг дуоқларико оппоқ бўйнидан бошқа нарса кўринмасди...

«Мана, ниҳоят ўзимни енгдим, — Азиза йигитнинг кўксига бошини қўйиб кўзларини юмди. Аллақандай ёқимли ҳидни туйиб, боши айланди. — Шу дамни қанчалар орзқиб кутгандим. Иш ҳам, шон-шухрат ҳам мени овунтиролмади...»

— Азиза, — шивирлади Азим, — агар хоҳласанг ўша хатни ҳозироқ йиртиб ташлайман. Редакцияга бориб фактлар тасдиқланмади дейман-қўяман.

— Ўзгариб кетибсан, — деди Азиза кўзларини очмай.

— Ҳаммамиз ўзгарганмиз, сенам, менам...

Азиза илкис бошини кўтариб, йигитнинг эҳтиросдан ёниб турган кўзларига тикилди.

— Ҳа, намуноча... — Азим ўнғайсизланаётганини сездирмаслик учун қизни қаттиқроқ бағрига босиб, кўзларидан ўпди.

— Мен ўзгарганим йўқ, — деди Азиза овози титраб.

— Бу нима деганинг?

— Мен яна сени алдадим...

— Нимага? Нима мажбур қилди сени? — Азим қизнинг юзларини кафтлари орасига олиб, кўзларига тикилди.

— Қишлоққа борганингда сенинг олдингда паст тушгим келмади. Мендан жирканмай гаплашсин, деб ўйловдим...

Азимнинг ранги оқариб кетди. Лаблари титради. Азизанинг кўксига бош қўйганча, чўчиб тушди. Қизнинг белини оғритиб сиқиб турган қўллари бўшашди...

Азиза унсиз йиғлаб юборди.

Зулфия Қурбонова.

1966 йили Жиззах шаҳрида турилган. Жиззах Давлат педагогика институтининг Ўзбек тили ва адабиёти факультетида сиртдан ўқиш билан бирга Жиззах районидаги Навоий номли 30-ўрта мактабда ўқитувчи бўлиб ишлайди.

Замира Рўзиева

Андижонда туғилган. ТошДУнинг журналистика факультетини битирган. Икки шеърий тўплам муаллифи. Андижон адабиёт музейида хизмат қилади.

Атиргул саволга тутар ёмғирни

* * *

Юрагимга менинг ўткир кўз берди,
Кўриш берди,
Китоблари асотирилларнинг.
Тупроқ кўравердим, эл кўравердим,
Турфа ечимида қат-қат сирларнинг.

Баҳодирлар «ёҳу» деб кирган жанггоҳ,
Тупроқни ўпганча совуган танлар.
Оғир кишанларни уза олган оҳ,
Очиқ кетган кўзда қолган ватанлар.

Муқаддас азоб не — ўргатди вазмин,
Имонларга гувоҳ чўнг ёрилтошлар.
Йиғлатиб сўйлади муҳаббат шарҳин,
Кесилиб минорлар тиклаган бошлар.

Сарғиш сатрларни кўксимга ёпдим,
Томиримга кўйдим ларзаларидан.
Минг бор ҳазар қилмоқ бахтини топдим,
Ватан, эл демаган лаҳзаларимдан.

Пахтакорга

Шунча кўп ном қўйдик биз сенга,
Марду майдон дедик, олтин қўл дедик.
Изғирин буғлаган ҳар нафасингга,
Ўтдай номлар тиркаб «ҳа, бўл, бўл» дедик.

Қалбингни дарё деб қарсақлар чалдик,
Дарёлар ҳақида қайғурмасдан ҳеч.
Минбардан сўзлашга навбатлар олдик,
Даладан кўп ҳориб қайтганингда кеч.

Унсиз ғазабингни ғайрат деб айтдик,
Юксак режа дедик ҳорғин ўй сурсанг.
Бахтдан сармаст дея имондан қайтдик,
Ўткир заҳар ҳидлаб юрганингда ганг.

Кўрдик ё кўрмадик жон-жонларингни
Кеч кузак ёмғири, қори савалар.
Қадоғинг, ёрилган товонларингни
Яшириб яшади ҳўл пайтавалар.

Биз ном топавердик: Ўктам суворий,
Кўкраги фақат иш дея урган зот.
Сарвқад, беназир дедик рафтори,
Дунё гўзалларин қилмоқчидек мот.

Шунча таъриф, ташбеҳ, шунча кўп ёзуқ,
Қоғоз билан босдик дард, сирларингни.
Сен-чи, сен не дедик,
кўзлари очик,
Уйқуда яшаган шоирларингни?!

* * *

Кундан-кун кўзларнинг алами ортар,
Он сайин ортади ер узра хазон.
Қуёш маъюс чиқар ва маъюс ботар,
Кейин тун...
Кейин тонг...
Айтишга осон.

Соғинчга айланиб кетди-ку бағир,
Хотиралар минг бор юлатиб тўйди.
Фаслга оғирдир, кўзларга оғир...
Йўллар шафқатимни йўқотиб қўйди.

Широқ

1

Бугун менга қиличдир саҳро,
Ўқ-ёйимдир учган қум, шамол.
Нафратимни кўзга қилиб жо,
Бир лашкарни енгурман ҳалол.

Қароғимга чўқди булоқлар,
Йиғламасман, сизиб чиқмас, йўқ.
Ёғий сувсиз қирилган чоқлар,
Булоқ тўла кўзим тургай шўх.

Адашган ёв тақдири қаро,
Сақлар — элим унга бўлмас қул.
Мен ғолибман. Қиличим — саҳро,
Гармселлар ўқим, ёйимдур.

2

Ён саҳро, ён, бўл чақин,

Озорларинг тилагим.
Юрагимга бўл яқин,
Яқин сенга юрагим.
Ёнавер, ёвуз, баттол
Босқинчилар йўли берк.
Ўлсам бўлар бемалол
Элим билан қолди эрк.

1987 йил. Куз. Андижон.

Бу не тушким, бу не таъбир,
Қувонч эмас, бўлиб озор
Оёқламай Октябрь
Тушиб келдинг адашган қор.
Гул-гиёҳ, дов-дарахтларни
Босиб тушдинг, синиб кетди.
Шошган кўзлар карахтланиб
Бир лаҳзага тиниб кетди.
Қарар эркак аёллар тенг
Белларида этак билан.
Айқаш-уйқаш хаёлларин
Пахтазорга етакладинг.
Кўсаклари шигил ғўза
Озор босиб инграб ётар.
«Болам» деган бир овозга
Жонин тикиб тинглаб ётар.
«Болам, бу мен...»
Этакларин
Ечмадилар ҳеч бирлари.
Аёз тутган ҳасратларни
Ичмадилар ҳеч бирлари.
Сўнг ўзинг ҳам қолдинг ҳайрон
Из солдилар улуғвор.
Бу жойлар... ў... Ўзбекистон,
Сезмадингми, ахир, қор?!
Сен адашдинг. Бу — Октябрь,
Бунда қиш эмас, куз бек
Озор еган жон — пахтадир,
Болам деганлар ўзбек.

* * *

Ёмғирлар ёғади, ғубор ўлади,
Дарахтлар маъсумдир, майсалар тоза.
Фақат менинг кўзим дардга тўладир,
Нигоҳимни ютиб йиғлар дераза.
Атиргул саволга тутар ёмғирни.
Атроф тозаради менга ўчма ўч.
Нега ахир, нега

Бир тошбағирни,
Унутдим дейишга тополмайман куч?!

* * *

Гулларга ишонса бўлади,
Шундоқ юрагимни турибди сезиб,
Хонамга муаттар буйлар тўлади,
Қатидан сувратинг чиқади сезиб.

Шамоллар ҳам ҳамдард, бу аниқ,
Юзлаб таскин бор бир нафасининг.
Шивирлаб келади дарчамни таниб,
Тўкилган шивирлар исмингдир сенинг,

Гуллар унутмади сира уйимни,
Шамол-ку шивирга тўлдирди тоза.
Фақат йўл... тушунмас нега уйимни?
Нега тушунмайди бу гунг дарвоза?!

Ойгул Суюндикова

Самарқанд областининг Пойариқ районида туғилган. Горький номидаги Москва Адабиёт институтини тамомлаган. 40-ўрта мактабда рус тилидан дарс беради. Шеърлари матбуотда эълон қилинган.

Кузнинг сўнги куни

Туркум

1

Кузнинг сўнги куни сўнги хабардай
Дарахтдан барг бўлиб тўкилди. Тунги
Шамолнинг қаноти толди сафардан, —
Деворга, юлдузга нелардир сингди.
Бемор кўзларида оқшом ва шаҳар.
Қимирламас баланд уйлар, чироқлар.
Унга бу манзара оддийга ўхшар,
Осмон ҳам муаллақ, хотиржам боқар.
Ҳар куни бир хилда кечар ҳаёти,
Кетиб қололмайди аллақайларга.
Дўстлари — севимли иш, машғулоти —
Кутмоқ ва тикилмоқ тўлган ойларга.
Қаричлаб-қаричлаб кўради такрор
Серажин ўтмишин жиддий, жимгина.
Яланғоч хона ҳам кўринмас беор,
Неки ўтди оғриқ, тутар бегина.
Бугун — ҳаётининг энг сўнги куни,
Эҳтимол эртанги кунга бир зина.
Нима бўлса ҳамки, ўйлари унинг
Туғилмоғи керак — улкан тантана.

2

Зерика бошлади яланғоч боғлар,
Куздан ҳам муҳимроқ ташвишлари-ла.

Банд одамлар унга боқмасдан оқар,
Куз кетди, қўл силтаб, чала ишларга...

Ёмғир ва шамоллар. Видо ва умид
Мен билан сўйлашди қадрдон тилда.
Куз қуёши кулди майин ва хушнуд,
Тонггача ёмғирда ювилган йўлда...

3

Омадсиз ва оғир кун кечди —
На хат келди, на ёғди ёмғир.
Кузги само сукутни қучди,
Боғлар боқди паришон, дилгир.
На қўл ургим келди бир ишга,
Қушлар куйи ҳазин туюлди.
Фақат шаҳар доим ташвишда,
Шовқин пўлат бўлиб қуйилди.
Қабристонга йўл олдим ёлғиз...
Яқинлашиб борганим сари,
Унсиз инди қуёш ботар кез
Дарахтларга шамол уҳлари.
На қўрқитар, на севинтирар
Мармар тошлар, ёвуз ҳайкаллар.
Бунда барча боқар баравар,
Барча бирдан берар саволлар...
Катта-кичик, таниш-нотаниш
Қабрларга нигоҳим қизиб,
Оғир кун ҳам топди осойиш
Қабристонни мен билан кезиб...

4

Ёлғиз яшаб ўтди бу дарахт,
Ариқ бўйи, ўрмон четида.
Ҳеч ким унга тиламади бахт,
Воз кечишди кесмоқ аҳдидан.
Ёрилтошдай ёрилди дарахт:
Ёмғир-қувонч, билмайсан яшин.
Умрим ҳали битилмаган байт,
Ҳаёт эса ҳамиша ширин!
Кеч танишди булутлар увлаб
Қучишган дам дарахтни масрур.
Қора гулхан каби шовуллаб,
Йиқилди у ғамгин ва мағрур.

5

Куз баргини тилди мусибат,
Барглар — хазон ёшлик сурати.
Сийраклашар юлдузлар, фақат
Туман эди тонгнинг дастхати.
Тилсиз ғамдай эриб аччиқ ҳид
Пайдо бўлди париваш сиймо.
Уфқ ёнди, севинчдан ёхуд
Изтиробдан туғилган дунё.
Бошин маъюс кўтарган шамол
Қучди ярим яланғоч боғни.
Япроқларни сарғайтди хаёл —
Қайтмас ёди баҳорги чоғнинг...

* * *

Бахт ҳақида сўзлаб бўлмайди.
Негаки, Бахт... балким хаёлдир?..
Хаёлни бир умр излаб бўлмайди.

Бахт ҳақида сўзлаб бўлмайди.
Негаки, Бахт... балким саволдир?
Жавобни бир умр излаб бўлмайди.

Бахт ҳақида сўзлаб бўлмайди.
Негаки, Бахт
Хаёллари, саволлари чексиз Аёлдир.
Унга қиёс излаб бўлмайди.

* * *

Бошини салгина силкиган дарахт
Ўйларин, ташвишин тинглайман унсиз.
Мунис юрагимда шеърдай барҳаёт
Бу олам турланар, турланар тенгсиз...
Осмон шу қадар тор — унга сиғмас мунг,
Кимдандир яхши сўз кутгинг келади.
Осмон кўзга сиғмас, шу қадарлик кенг
Кимгадир яхши сўз айтгинг келади...

* * *

Тун бўйи безовта шамол
Кўзларимга иссиқ кўринди.
У — йўқотиб кутганим хаёл,
Кипригимда намлар суринди.

Кўзларингда уйқу йўқ, она,
Тушларингда мени кўрдингми?
Соғинчларинг ичра тебрана
Шамоллардан мени сўрдингми?

Кўп бўларди, она, илгари,
Ҳовлимизда номозшомгуллар.
Сочимга оқ тушгани сари
Мени тез-тез ўйлатар улар...

Осмон синчков тикилар кўзга,
Ернинг эса ўйлари чуқур.
Юрагимни тўлдирган ҳисга
Номозшомгул, рангларингдан бер!

Ёқутхон Акрамова

Жўжаҳовли
ЭҒАСИ

Ҳикоя

Тошкентдаги 106-ўрта мактабни, сўнг ТошДУнинг журналистика факультетини тугатган. «Менинг чинни каптарим» (1986 й.) қиссалар ва ҳикоялар тўпламининг муаллифи. Ўзбекистон радиосида бўлим бошлиғи вазифасида ишлайди.

Кўнғироқни босгач, аёл ҳаяжонланиб кутиб турди. Эшик ғийқиллаб очилиб фаслига қиров кўнган эркак чиқди.

— Ассалому алайкум, — деди аёл титроқ товушда.

Мўйсафид аёлга ҳайрон қараб қолди. Бир оз сукутдан сўнг паришон алик олди. Гўё у аёлни танимаётгандай эди.

— Келинг, қизим, — деди.

— Келдим... — деди аёл оҳиста, — Мени танимадингиз-а?

Мўйсафид аёлга тикилди. У тунчироқнинг хира ёғдусида аёлдан нигоҳини узмай узоқ термулиб қолди, сўнг барибир эслаёлмаганига иқрор бўлди, уялиб, гапни бошқа томонга бурди.

— Уйга кирайлик, синглим.

— Уйга?... — аёл яна дудуқланди. — Уйга... йўқ, мен сиз билан...

— Азизим, узр.

— Ҳурматли... қадрли устоз... — деди аёл ўнғайсизланиб томоқ қираркан.

— Ҳа, — йўқотган нарсасини топган одамдек севинди мўйсафид. У энди ўзини эркинроқ ҳис қиларди. — Сиз шогирдларимдан-

сиз. Азизим, айтдим-а, жуда иссиқ кўриндингиз...

Лекин аёл рад жавоб айтди: — Йўқ...

Мўйсафид яна жим қолди. Аёлнинг юзида шодон болалиги муҳри — кулгичлари. Лаблари худди нусха кўчирш учун яратилгандек. Тим қора сочи орқасига турмакланган.

— Устоз... — деди у. — Минг марта ўйлаб, минг мулоҳаза билан келдим. Лекин... — аёл бармоқларини ҳадеб бир-бирига ишқар, ҳаяжонланарди. — Лекин, айбга буюрмайсиз, бошқа чидолмайман, ҳаммасини айтишим керак, сиз билишингиз керак...

Мўйсафид ғичирлаётган эшикка суяниб олди.

— Биламан, биламан... Ичкарига киринг.

— Йўқ, — деди аёл ўжарлик билан, — агар сизга малол келмаса, мабодо вақтингиз...

— Марҳамат, марҳамат, — гапни бўлди эркак. — Бемалол айтаверинг.

— Устоз, кийиниб чиқсангиз. Хиёбонда...

— Бажонидил, — деди мўйсафид. Сўнг ичкарига киратуриб қўшиб қўйди:

— Лекин, барибир сизни таниб турибман...

Очиқ қолган эшикдан чироқ нури ёритган ичкари шундоққина кўринарди. Мўйсафид даҳлизнинг ўнг томонидаги хонага кириб кетди. Аёл ичкарига разм солди. Тўғридаги хона ҳамон пала-партиш. Ушаўша. Фақат китоб жавони кўпайгандай. Чизгилар ерда сочилиб ётибди. Уртадаги хонтахтаю китоб жавонидан бўлак ҳеч нарса қўйилмагани учунми, хона янада фақирона кўринарди.

Ётоқ эшигида мўйсафид кўринди. У даҳлиз бурчагидаги кўзгуга тикилганча зўр бериб галстугини боғлашга тиришар, лекин титроқ қўллар бўйсунмасди. Шу қўллар қилқалам тутиши ғайритабиий эди.

Аёл мўйсафидга останада тикилар экан, ҳаяжони анча босилганини туйди. «Дарвеш рассом» номи билан машҳур бу соҳиби қаламга нечундир ачинаётганини ҳам сезди-ю, сиртига чиқармади.

Ниҳоят мусаввир ва аёл уйнинг

қаршисидаги хиёбон томон аста кета бошлашди.

Сокин куз. Кузнинг заррин либосию ёнгинасидаги истараси иссиқ жувон мўйсафид кўнглига аллақандай сархушлик бағишларди. «Ким эди бу аёл?»

Биринчи бўлиб мусаввир гап бошлади: — Фикр ўқишни яхши кўраман. Баъзан шу иш қўлимдан келса, худди янги асар ёзгандек хурсанд бўламан.

— Хурсанд бўлинг, устоз.

— Сиз ҳозир мен ҳақимда, анча кексайиб қолганим ҳақида ўйладингиз-а? Айтаверинг, — рассом фақат нуруний қарияларгагина муносиб табассум ила аёлга тикилди.

— Йўғ-э, — деди аёл, гарчи ичида қойил қолган бўлса-да. — Ҳеч-да. Аксинча, йиллар ўтибди-ю, ўзгармабсиз. Шу ҳақда...

— Э, йўқ, — деди мўйсафид. — Ундай ҳолда сиз билан гаплаша олмаймиз. Ахир, сиз кўзимга қараб туриб ёлғон айтияпсиз-ку...

Аёл ерга қаради. Оёғи остида дув-дув тўкилган хазон шивирига қулоқ тутди. Хазон баҳордаги ўз ранги ҳақида эзилиб шивирлади.

— Мени кечиринг, устоз. Сизни хафа қилмай деб...

Мусаввир кула бошлади. Фикр ўқий билганига ўзида йўқ хурсанд эди.

— Янги асар чизгандек бўлдингизми? — сўради аёл ҳам негадир кулиб.

— Албатта-да.

— Устоз, келинг анавинга ўтира-миз, — деди аёл нарироқдаги скамейкага ишора қилиб. — Чарчаб қолмадингизми?

— Чарчамадим. Лекин, майли ўтира-миз.

Мажнунтол тагидаги скамейкага ўтирдилар. Боғда булардан бўлак ҳеч ким кўринмасди. Шу чоғ кутилгандай, бирдан кўча чироқлари ярқираб ёнди.

Мўйсафид аёлга яна ўша маъсум табассум-ла боқаркан, айбдорона сўради:

— Биз қариялар болалардек бе-сабр бўламиз. Сизнинг хуш суратингиз, мана шу нигоҳингиз мени ҳайратга солган бўлса ажаб эмас. Мен сизни чизганмидим?

Аёл жим қолди. Сўнг маъюс:

— Устоз, сервиқор тоғлар олис-да бўлсалар-да, қўл узатсанг етгудай кўринишининг боиси нима-да? — деди, гўё уни эшитмагандай.

— Чунки...

— Устоз, — деди аёл унинг гап-пини бўлиб. — Сиз тоғларни ман-зара қилиб кўп чизганингиз сабаб-ми ё билмадим, ишқилиб, мен учун

умидим тоғи эдингиз.

— Узр, қизим... — қария ҳеч нарсасига тушунмай қолди.

— Ҳозир тушунасиз, қадрли устоз. Фақат бир илтимос, гапимни бўлмай эшитинг. — Аёл ҳам анча жим қолди. Рассом унинг маъюс кўзларини юлдузга ўхшатди.

— Агар ёдингизда бўлса, — деди аёл унга қараб, — сиз яшаётган уй боғқўчадаги сўлим ҳовлилар ўрнига қурилган. Ана шу ҳовлилардан бирида мен — «бахтли қизалоқ» яшардим...

Рассом узоқдан, худди эртақдек бошланаётган иқрориятни эшитар экан, ниҳоят чиндан ҳам бахтли аёл учратганига ишона бошлади.

— Билсангиз эди: катта ишқом-лар, шинам сўрилар, ҳовли этагидаги товуқхона, ундан аримайдиған бижир-бижир жўжалар. Сап-сарик жўжаларни ҳозир кўрсам ҳам юрагим орзиқади. Билмадим-у, улар нечундир болагим кўчалари рамзига айланиб қолган. Ҳозир менга буларни эслаш нақадар... — Аёлнинг кўзида ёш жилоланди. Унинг ёниқ эҳтиросидан далолат берувчи дардли кўзлари рассомни бутунлай ром этди.

— Кейин, ҳовлимиз ўрнига беш қаватли бино тушиши кераклигини эшитганимизда, уйимизда йиғла-маган одам қолмади. Эсимда, ҳатто раҳматли адажоним ҳам ёш бо-ладек йиғлагандилар. Бульдозер-лар болагим кўчаларини кўз ўн-гимда янчдилар. Ҳозиргидек аниқ эсимда: қизиқ, нимагадир чанги ос-монга кўтарилган вайроналар ичи-да жўжа ахтаргандим. Бизга шаҳар-нинг четидан, саккизинчи қаватдан уй беришди... Ҳовлимиз «ободон-гарчилик» деб аталувчи вайронде-нинг ўпқонига ем бўлган кундан бошлаб, адам қаридилар... Кейин узоқ яшамадилар. Мен ҳам шу кундан болагим билан... Сўнг ҳовлимиз ўрнига қурилган уйда кимлар яшаётганини кўриш учун ҳар куни, кун ора шу жойга кел-дим. Шу ерга келганларнинг ҳам-маси жонажон ҳовлимиз ўрнини тепиб кириб, тепиб чиқиб юрган-дек туюларди. Уйнинг шундоққина қаршисида чала бузилган пахса де-вор мен учун овунчоқ, унга чиқиб атрофни кузатардим. Кечга томон у ердан қайтаётиб ҳўнг-ҳўнг йиғ-лайманки, жўжаларимни қаерда боқаман деб. Ҳа, эсимни таний бошлаганимдаги энг оғир кунлар эди. Бир куни яна дарсдан қочиб, қадрдон пахса деворимни излаб келсам, у йўқ. Ушунда қаҳратон қиш эди. Мен юм-юм йиғлайман, атрофда қарғалар қағиллаб учиша-

ди. Шу-шу қарғаларни ёмон кўра-ман. Шунда, туйқус, худди эртақ-даги сеҳргарлар каби қаршимда сиз пайдо бўлдингиз. Аста кўз ёшимни ардингиз, ўзингиз ҳам шу уйда туришингизни айтдингиз.

Кейин нималар деганингизни, қанча уринмай, эслолмайман. Ё гапларингиз қулоғимга етмадими? Аммо кўзларингизда худди ада-жонимнинг кўзларидагидек нур ва ишончни сездим. Ҳўнграб-ҳўнграб йиғлар эканман, бунинг боисини ўзим ҳам билмасдим. Шу кундан бошлаб, пахса девор ўрнини сизга топширдим.

Аёл сўзлаётган пахса деворлар ўрнида қад кўтарган хиёбон да-рахтлари япроқлари шивирлаб гўё унга жўр бўлар ва ерни хазонга тўлдирарди.

— Мен, — дея давом этди аёл, — сўлим ҳовлимиз ўрнини, файзли болагимни сизга топшир-ган эканман.

У кўзларини узоқ-узоқларга тик-канди. Мусаввирларга қараб қо-лишдан ўзини тиярди. Аммо шери-ги ҳам ўзича ҳайрон, эҳтимол, умрининг етмиш бешинчи кузида баҳорни туйишдан чўчирди...

Аёл кайфиятини суҳбатдошига юктириб бўлганди.

— Кейинги умрим жуда тез ўт-гандек туюлади. Уша адамини бериб қўйган кунимиз тобутларини ло-пиллатиб олиб кетишар экан, бир-дан қулоғимда сўзлари жаранглай-ди: «Фариштали одамни кўрсанг, ҳовлимиздан хавотир олма...» Ё раббим, бу билан ўзларини алдади-ларми, меними?... — Кейин... — Аёл қўлларини бир-бирига ишқар, асабий титроқ овозда, ичидаги бир тийиқсиз вулқонни базўр тутиб сўз-ларди. — Сирдан қараганда, ажиб бир сурур бутун ҳаётим мобайни-да менинг ҳамроҳимга айланди. Оғир дамларимда сиз билан хаё-лан гаплашдим. Қизиғи шундаки, сизни илк кўрган вақтимдан эски ҳовлимиз ўрнига бормай қўйдим. Гўё уни сизга топширдим, сизга ишондим. Тушларимда эса сиз билан бирга турналар чизардик. Сўнг хаёлан шогирдингизга айландим. Йиллар сиз билан мен чизгани-миз — турналар қанотида оқиб ўтавердилар.

Дорилфунунда таҳсил олаётган-нимда шахсий кўргазмангизни, ўзингизнинг суратингизни кўрдим. Шу-шу сиз мен учун олис юлдуз шуъласидек бўлиб қолдингиз. Гап нима ҳақда кетаётганини англадин-гиз, устоз. Сизнинг ҳаётингиз, фао-лиятингиз хусусида биз талабалар ўртасида ривоятлар юрарди. Бир

умрлик вафодор севгингиз, эришмаган муҳаббатингиз садоқат рамзига айланди. Ҳар бир суратингизда, назаримда, беихтиёр ўша бахтли аёлни чизардингиз. Севгилингиз нобуд бўлгани ва сиз унга атаб қўлаб асарлар яратганингиз биз талабаларни илҳомлантирарди-ю, мени сиздан ва, демакки, болалигим кўчасидан айирарди.

Аёл ўрнидан турди... Тол шоҳини ушлаган эди, япроқлар дув тўкилди.

— Тўй куним чидолмай яна паҳса девор ўрнига келдим. Орадан ўн йил ўтганига қарамай, сира ўзгармаган рассомлар уйи ҳам, барпо этилган мана шу хиёбон ҳам мен учун йўқдек эди. Уша тонг деразангизга термулганларимни яхши ҳамки, ҳеч ким билмайди...

Курсдошларимдан уйингиз, хонангиз, ундаги ҳар бир жиҳоз ҳақида билиб олгандим. Чиқавермаганингиздан кейин сахарлаб эшигингиз қўнғирогини босдим. Сиз ишлаётган экансиз.

— Мухлисингизман, — дедим.

— Миннатдорман, — дедингиз.

Уйга кирдик. Ерда яраланган турна чизгиси ётарди. Мен уни кўтариб, қўлларим билан силардим. Сиздан шу эскизни сўрадим. Бу фақат чизги бўлгани сабабми ёки мени ростдан хурсанд қилгингиз келдими, ҳадея қилдингиз. Орадан яна ўн олти йил ўтди. Оилам, фарзандим, ишим — ҳаммаси яхши. Лекин устоз, мен қирққа қиряпман. — Аёл юзини қўллари билан яшириб қўнграб йиғларди. — Мени кечиринг. Фақат ростини айтишим керак. Турмуш ўртоғим менга яхши гапирсалар, сизни эшитаётгандек бўлардим. Қаноти лат еган турнагизга термулиб тонглари қаршилардим. Сиз ҳақингизда ўйлаган кунимда бахтли эдим. Эшитдимки, сиз чизган сиймо шунчалар улўф эканки, асарни эълон қилмасликни афзал кўришибди. Сиз чекинибсиз... Ҳамма даҳшат шундаки, чобутқаламлар учун ҳам сиз қуёшсиз. Нуригиздан баҳраманд соялар қанчадан-қанча...

Ниҳоят аёл мусаввирга тик боқди. Аммо тахайюл тўла нигоҳга дош беролмай нари кетди.

Мусаввир хаёлида ношоён манзара туғилаётганди: кул ранг само, жигарранг маъво, ёввойи чакалакзор...

Қамишларнинг ҳазин шивири... Тўсиқларни кўрмаганидан талтайган шамол даракларни буталарга айлантирган. Буталардан бирига қўнган турна кўкка қараб видо қўшиғини айтмоқда...

Рассом ҳамон индамайди. Худди гапни бўлмаслик учун келишиб олингандек. Ниҳоят, аёл боғни бир айланиб чиқиб, яна мусаввир ёнига келиб ўтирди. Энди унинг овозида ҳаяжондан асар йўқ эди.

— Шундай қилиб, қадрли устоз, Шаҳризоданинг эртаги тугаб, кундузги ҳақиқат бошланди. Энди нега бугун ҳузуригизга келдим? Нега шунча олиб юрган, ўзим билангина қолишга ишончим комил бўлган ҳисларимни сизга ўтган замонда айтяпман? Мени ким деб ўйлаётганигиздан қайғурмайман. Лекин эшитинг, устоз, боламнинг жигари касал. «Нима бўпти, ҳозир ҳамманинг жигари хаста», дерсиз.

Рассом оғиз жуфтлаб норозилик билдирмоқчи бўлди.

— Худо шоҳид, мен...

— Илтимос, устоз, — деди аёл яна гапни бўлиб, — беадаблигим учун кечиринг. Агар бундан йигирма беш кун аввал сизга шунақа гапиришим мумкинлигини билганимда, юрагим ёрилиб ўлардим. Ҳозир эса, мана кўриб турибсиз, отдекман.

— Ахир...

— Илтимос, устоз. Гапимни бўлманг. Шундай қилиб, қизимнинг жигари оғриди. Мен бунга кўни-колмаяпман. Гарчи қизимнинг сариқ кўзлари билан дунёни сариқ кўра бошлаган бўлсам ҳам. Ҳа, сариқ кўраман. Гап шундаки, устоз, — аёл энди унинг кўзларига тик боқарди, — қизимни даволаш учун Марказий курортга йўл олдик. Биз оиламиз билан бордик. Тасаввур қилинг: хушманзара жойлар. Табиатнинг ўзи аёлларни эркалайди. Уша иқлим шароитида туғилиб вояга етганлардан бирортаси бизнинг «дала малика»ларимиздек эмас. Бу табиий. Мени турмуш ўртоғимнинг обрўи учун бўлса керак, «товоққа солишарди». — Аёл кўзларини юмиб уни «товоққа солаётган» лаганбардорларни кўз олдига келтирди. — Ошхонамизда бир стол нарида ранги заъфарон, қуёш тафтидан, даланинг заҳматидан қорайган, озиб-тўзган аёл атлас қўйлаги кўкрагига бир қатор нишонларни тақиб келиб ўтирди. Бизга мулозамат қилаётган ошхона ходималари уни турткилашганини, сенсираб гаплашаётганини кўриб қолиб, ходималар билан уришиб кетдим. Гап талашиб турсак, бояги пахтакор аёл келиб ўша ходиманинг олдида менга: «Кўйинг, ўзингизни сиқманг. Мен бундай муомалага ўрганиб қолганман», деди. Мен йиғлаб юбордим. Яхши ҳамки, ходима тилимизни тушунма-

ди. Бўлмаса арпа бўйи қўшилишиб кетармиди. «Нимага ўргангансиз, опагон? Шу ҳолга кўниккунча афтига тарсаки тортмайсизми, опагон», десам, у киши мийиғида кулган бўлдию аста:

— Бу ерга шифо излаб келдим-ку. Тинчгина даво олай. Болаларим демабман, соғлиғим демабман. Ҳар тугулки, мана, қанча мукофот... — дея кўкрагидаги нишонларга ишора қилди.

«Вой, шўрликкина, опагон. Қачон тушунамиз ахир, соғлиғингиз эвазига олинган мукофот нима ўзи», дегим келди-ю, айтолмадим. Чунки опанинг эътиқоди соф эди. Ачиниб туравердим.

— Тарсакига келсак, — деди пахтакор опа, — не-не одамларимиз, қандай буюк намояндаларимиз тарсаки тортмай яшашяпти-ку. Менга йўл бўлсин... Бор-йўғи ўттиз бешга кирдим... — Ана сизга, «опа»... — Пахтакор тенгдошим ерга қаради. Қуруқшаб, ажин босган юзларини ишқар экан, яна нимадир демоқчи бўлди. Лекин айттолмади. Аста юриб ошхонадан чиқиб кетди. У қайтиб столига ўтирмади. Маданиятсиз ходима билан юзма-юз келишга иймандими, ё мендан истиҳола қилдими, ҳар қалай бошқа ошхонага ўтибди. Мен бари бир тинч ўтирмай, тегишли ташкилотга ёздим. Мабодо пахтакор тенгдошим билан кўча-кўйда тасодифан учрашиб қолгудек бўлсак, ҳаракатларим бекор эканлигини айтса-да, шундай қилдим. Бировни биров таҳқирлар экан-у, изсиз ўтарканми!

Ниҳоят, оғзи шалоқ ходима қайтиб шу соҳага ишга олинмаслик шарти билан ишдан бўшади. Лекин, таассуфки, пахтакор тенгдошим буни билмади. У бир кун аввал уйига жўнаб кетганди...

Кеча оқшом курорт шаҳридан биз ҳам учиб келдик. Бугун кечаси ўша пахтакор аёл билан суҳбатлашдим, суҳбат чоғи сизни ўйладим. Йўқ, устоз, сизга болалигим кўчаларини ишониб, адашибман. Сиз бир умр манзара чиздингиз. Сиз бир умр улўф сиймолар чиздингиз. Лекин, болалигим кўчасини ё бўлмаса уни — бахти қаро кўниккани чиздингизми? Уни кўниктирганлар юзига тарсаки бўладиган асарлар битдингизми?

Мени кечиринг!

Муҳаббат дейсиз, устоз. Ўзингиз эса меҳр кўрмайсиз.

Дард, дейсиз, устоз. Дардингизни фақат дардлиларгина тушунади. Шундоғам қийналганларни куйдиришдан не наф? Садоқат,

дейсиз, устоз. Садоқатли аёл менми? Бир умр болаларимнинг отаси билан яшаб, бир умр сизни ўйладим. Ҳисларимга эрк бермадим. Неча кечалар сиз билан хаёлан тиллашдим-у, ўзингизга айтмадим. Ишонч дейсиз. Болалигим кўчаларини сизга ишонганимни билдингизми? Уни асрай олдингизми?

Айтадиганимни айтдим. Хайр, устоз. Менга севишни ўргатганингиз учун миннатдорман. Лекин... — Аёл ўрнидан даст кўтарилиб, шахдам одимлар билан рассомдан йироқлаша бошлади. Рассом ҳайрон эди. У аёлни ушлаб қолмоқчи, нималарнидир айтмоқчи бўлди, аммо бу ўзини оқлашдан бўлак иш эмаслигини туйиб, ер чизганча қолаверди. Наҳотки, хайр деёлмасан... Аёлга қаради. Энди оғиз жуфт-

лаган эди, кетаётган аёл унга бурилди ва узоқдан қичқирди:

— Дарвоқе, сервиқор тоғлар... Уларнинг яқин кўринишига ишонч сабабми, устоз? Энди ишонмайман. Улар мендан анча йироқ.

Мусаввир ерга қаради. Аёл «йироқ» сўзини шундай бир маҳзунлик билан айтдики, рассом кўзида ёш жилоланди. «Чидаш керак. Ҳозир ҳақиқатни камдан-кам юзингга айтишади», ўйлади у. Сўнг ўрнидан туриб, мунгли хазон кўида яна ношоён манзараларни кўз олдига келтирди: «...Тўсиқларни кўрмаганидан талтайган шамол дарахтларни қийшиқ буталарга айлантирган. Буталардан бирида яранган турна. У кўкка боққанча кўшиқ айтади. Бу видо кўшиғими ё чорловми?...»

Мўйсафид уйига етиб келганда-

гина орқасида қолган йўлга, хиёбонга ва қаршисидаги пахса деворли катта ишқомли, сўлим ҳовлилар ўрнига тушган беш қаватли уйга назар ташлади. Кунда кўрган уйи ҳам бошқача кўринди кўзига.

«Қизи тушмагур-эй, — ўйлади у яна бошини чайқаркан. — Тоғлар ҳам қачонлардир ловуллаган вулқон бўлганларини қайдан билсин?... Аммо...»

Мўйсафид иккинчи қаватга кўтарилди. Уйи олдида тўхтаб, эшик кўнғироғини босди. Уйда ҳеч ким йўқлигини билса-да, калит ўзининг чўнтагидалигини сезса-да, нечундир кўнғироқни босиб тураверди...

— Аммо... — ўйларди у ҳамон, — жўжаларини қаерда боқяпти экан-а?..

Рустам Эргашев

Рустам ЭРГАШЕВ. 1959 йили Наманган областининг Норин районида туғилган. ТошДУнинг ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. Урта мактабда ўқитувчи бўлиб ишлайди. Шеърлари матбуотда эълон қилинган.

Хазина

Баъзида хазинам қопқоғин очиб
Ҳисоблаб кўраман бори-йўғимни:
Унда кўринади даставвал
Ўқилмаган китоблар,
Чала шеърларим.
Ташвишга айланиб мудраб ётади
Ҳасратга чулганган муҳаббатим ҳам.
Узоқдан кўриниб қолади гоҳо,
Хавотирларимга айланган онам...
Фақат орзуларим ўша-ўшадир,—

Шоҳона қасрда яшайди ҳамон.
Мен баъзан шундай қараб қўяман,
Битмас-туганмас хазинам томон.

Лўлилар

Лўлиларнинг Ватани йўқ,
Бошпанаси йўқ.
Ватан тушунчасин улар
Англаб етган биринчи бўлиб,
Бутун дунё уларнинг Ватани,
Девор билан ўраб олмаган:
«Бу менинг уйим», деб,
Осмон уларнинг бошпанаси.
Дунё тилларини
Билади улар.
Дунё тушунмайди
Уларнинг тилин.

* * *

Отам — энг катта чўғ,
Кўксимга жазиллаб босилган.
Ҳали бир-бир учиб тушадир,
Йиғлаётган укаларим ҳам.
Хавотирларимнинг кўнгли тўқ,
Азалдаги ёзиқ ёзилган.
Етим йиғи йиғлаб юрадир, —
Оламдаги энг совуқ оҳанг...

* * *

Яхшиям мен борман
Сен учун.
Сен ҳам одамларга ўхшаб
Кимнидир масҳара
Қилишинг учун.

Мамадали Маҳмудов

КОРА
ДУЛАНА

Қисса

У қирқта юзталиқни санаб, чўнтақларига тикди-да, қолганини қайтариб берди. Сўнг:

— Оқ туя кўрдингми, йўқ, дўст! — деди кескин бир оҳангда кўзларини чақчайтириб, — бўлмаса сизни ҳеч ким қутқазолмайди! Ҳозир шерикларимга: «Минг сўмим бор, холос», деб айтасиз. Ҳа, пак эсимдан чиқай депти, бор документларингизни менга беринг, тагин мелиса олиб қўямасин.

Директор соддалик билан ҳужжатларини унга узатди. Нурбекнинг кўзлари ўйнади. У гарданини қашиб, мийиғида кулди ва дабдурустан:

— Менга тагин беш минг жўнатасиз, дўст! — деди, — тўйга, ишлатаман, биласиз-ку, дўст, ўзбекнинг тўйига унча-мунча кетмайди. Овозаси бутун дунёга таралгулик тўй қиламиз!

«Отанга лаънат, афирис! — деб ўйлади ич-ичидан тутақиб директор, — аммо... кўнмасдан иложим йўқ-да, қил устида туриппан. Лекин тўйда қатнашсам яхши бўлади, бари чиқиб кетади... Ҳалиги нейиди, бир пуфлаб учириб юборадигани билан танишардим. Шундан сўнг ҳеч ким пишагимни «пишт» демайди. Балки кейин бир¹ бўб кетармидим!»

— Пулни мана бу адресга олиб келинг, дўст! — Нурбек директор ўйланиб қолганидан хавотирга тушиб, юз кўзю овозига кескин тус берди ва бир энлик қоғозга турар жойини ёзиб узатди, узатди-ю, «Оёғимдан илиниб ўтирмай тагин», — деб ўйлаб қайтиб олди ва директорнинг ўзига ёздиртирди... Сўнг: — Беш кундан кечикманг, — деди. — Ҳа, айтгандай, тилингизни тийиб юрмасангиз, ўлдим деяверинг! Ҳозир тушунтириш хати ёзинг, актга ҳам қўл қўйинг. Пул қўлимга теккан заҳоти ҳар икковиниям кўз олдингизда йиртиб ташлайман, ҳужжатларингизни эса ўшанда қайтариб бераман, дўст.

— Хўп, ака! — деди директор қўлтиғидан тарвузи тушса ҳам, қутулганига шукр қилиб, — пақат сўнг иш-кали чиқмаса гўрғайди, ака.

— Йигитнинг гапи битта бўлади, дўст! — Нурбек эшиқни очиб, шерикларини чақирди.

Уртада унча-мунча гап-сўз бўлиб ўтди. Кейин, ниҳоят,

минг сўм олиб қолиниб, директорга жавоб берилди. Кетиш олдидан у:

— Тўйга менам кесам бўлами, иним? — деб сўради, — қамишдан бел бойлаб хизмат қилардим-да.

— Майли, келинг, — Нурбек бироз ўйланиб тургач, кеча бўладиган жой билан вақтни айтди.

— Фақат тўлиб келинг-да, дириктир бува, — деди Ҳамида икки қўлини белига тираганича иршанглаб.

— Буёғини бизга қўйиб беринглар, — у сездирмай Ҳамидага ижирғаниб қаради ва ичида: «Юртдан қоғон мегажин! — деб сўқди, — шуйтиб нон егинча, ўлганинг яхши!»

Тўйга айтилганидан кўра кўпроқ киши йиғилди. Рестораннинг ўнг томонини оққояликлар, чап тарафини серсавлат кишилар эгалладилар. Тўрдан санъат усталари жой олишди. Кўзга кўринган хонандалар билан фарбага тақлид этиб кийинган ёшлар алоҳида-алоҳида ўтирдилар. Қолган жами ўринларни шаҳарликлар банд этдилар. Директор ҳам сўзининг устидан чиқди: ана, у эшик олдида, Амрулланнинг ёнида қўл қовуштириб турибди.

Дастурхон кўнгил тусаган ноз-неъматларга тўла. Айнакча, серсавлат кишилар олдида... Наполеон сурати солинган фаранги коньяклару хасип, қазии-қартаю каллапача, қора, қизил булдуруқлар, қоврилган беданаю ранг-баранг узум, олма, хурмо, апельсин, ноку мандарин, карчланган қовун-тарвузлар кўзни ўйнатади.

Тўйга таниқли сўз устаси Бобо Фаррух раис бўлди. Сўзга чиқаётганлар билан хонандалар кечани қиздиришга кўп уриндилар.

Ҳўл ўтин дам ёнади, дам ўчади, дам тутайди. Унинг гувиллаб ёнишига керосин етмайди. Тўйнинг қизишига ҳам нимадир монелик қилди.

«Нима у? — деб кўнглидан кечирди Нурбек кеча охирида алам билан, — дастурхонда анқонинг уруғидан бошқа нарса бор-ку. Ё артистлар қиздирмадиларми? Катта: «Пул ёпиштирилмасин», — деб рухсат этмади, ўзиям тўйга келмади. Балки шунга қизимагандир. Ё бўлмаса, Шириннинг қарғишига қолдимми? Балки кеча шунга қизимагандир? Ким билади?»

Тўйдан сўнг яна ўн уч кун кечди. Лекин ичкўевни бу ўй тарк этмади: «Балки тўйнинг қизимаганига қайнотамнинг ўлим тўшагида ётгани сабаб бўлгандир?»

Нурбекнинг кўз олдида Муборакнинг отаси гавдаланди: бир пайтлар у қадам босганида ер ларзага келган: «Дунёда мендан қудратли одам йўқ», деб ўйлаган, шу киши бир қарич ерда тупроққа кўмилиб ётибди. Нурбек хаёлан унинг гўрдай чўккан жағию ич-ичига ботган кўзларини, қуриқшаган лабларию тупроқ тусига кирган юзларини кўз олдидан ўтказди. Сўнг: «Ўлим ҳеч кимга шафқат қилмас экан!» — деб «оҳ» чекди. Бироқ унинг «Нега сизлардан олдин ўлиб кетяпман, қайси гуноҳим учун?!» — деган маъно ифодалаган нигоҳини эслаб, фикридан қайтди: «Ўлди-кетди. Менга нима?! На иссиғи бор унинг, на совуғи?!»

Бари бир, Нурбек уни миясидан қувиб чиқаролмади. У кўз олдидан арвоҳдек судралиб ўтаверди: ана, у тўйдан икки кун кечгач, хотини билан қизи тиргагида ташқарига чиқди. Ҳазонли боғу олачалпоқ булутларни ёриб кўтарилаётган рангсиз қуёшга мислсиз армон билан ти-

¹ Бир — биринчи секретарь демокчи (муаллиф).

* Охири. Бошланиши журналнинг аввалги сонларида.

килди. Қор совуғини олиб келаётган заиф шамолга кўкрагини тутди ва кўзига ёш қалқиди. Кейин, кутилмаганда чуқур қайғу ҳам умидсизлик муҳрланган юзига аянчли табассум ёйилди ва ҳирқироқ бир товушда тўшагига элтишларини сўради.

— Мубор, қизим, — деди у оқ, юмшоқ тўшакка чўзилгач, — амакингга кўнғироқ қил, тез келсин.

— Хўп, папа, — Муборак шу заҳоти ўз ҳужрасига кириб, амакисига сим қоқиб, унга отасининг гапини етказди.

Бир соат ичида сутранг «Газ-31»да амакиси етиб келди. Бу баланд бўйли, хушбичим одамнинг чўзиқ юзида, ним қора кўзида: «Умр дегани кўз очиб юмгунча экан! — деган сўзлар ифодаланаётгандай эди, — кечагина ёш бола эдик, а! Бугун... мана... югур-югур билан умр ўтганиниям билмай қолибмиз!»

Муборак амакисига чуқур қайғу билан мўлтираб боққан кўйи оғир хўрсинди. Кўзларидан икки томчи ёш сизиб чиқди. Оғаси унинг ич-ичидан ачинаётганини кўриб, «Жигар-да, жигар!» деб кўнглидан ўтказди ва кўзидан милт-милт ёш оққанча укасига узоқ тикилиб қолди.

Сўнг:

— Иним, — деб гап бошлади кўз ёшларини артмай, — иним... — У тилдан қолаётганини ҳис этди. Аммо иродали киши бўлганидан бир зумга ўлим сиртмоғини йириб, қизининг илтижосини жигарига айтишга ўзида куч тополди, — сен...дан ўтин...чим бор: Нур...бек...ни о...о...дам қил! — У шифтга ҳиссиз тикилганча қотиб қолди. Энди кўзи ҳеч нарсани кўрмас, мияси фикрлашдан тўхтаган, ўзи таг-туги йўқ бўзранг бўшлиқ аро оҳиста сузиб кетар эди...

Азага кўп одам йиғилди. «Улгач, тириклигидагидан кўра иззати ошди, укаси туфайли-да», — деб шивир-кучир қилишди баъзи кишилар.

Марҳумнинг ўғли, ака-укалари қатори Нурбек ҳам кўк кийиб, дарвоза олдида турди. У артистлигини ишга солиб, юз-кўзига қайғули тус берди. Лекин ичида амакисига, у орқали бошқа катталарга танилаётганидан терисига сиғмас даражада хурсанд эди. Оч мушук «бир чимдим гўшт берармикан» деган илинжда уй бекасига яланиб қарагандай, Нурбек ҳам вақти-вақти билан ўзгаларга сездирмасликка тиришиб амакисига: «Бор умидим сиздан», — дегандай мўлтираб-мўлтираб боқарди.

«Ишқилиб, қўллаб турса бас, ишни ўзим олиб кетаман, — дерди ич-этини еб Нурбек, — анавиларидан, — у амакисига «кўряпсизми, биз сизга содиқмиз» дегандай қарашганча бўш тобутни келтиришаётган кишиларга назар ташлади, — қаерим кам? Улар бўлса катта-катта лавозимларда... Суянчиқлари бор-да. Ушаларсиз гўрам бўлишмасди. Ҳозир эса ўлик баҳона, ўзларини кўрсатишяпти. Баъзи бировлар менга ҳам ёқишга уринишяпти. Аммо сир бермаган маъқул. «Сир бермаган маъқул» деганинг нима? «Сир бермайман» дегин. Қобилият нима ўзи? Раҳбарлик қобилияти?.. Сир бермаслик-да! Ҳеч кимга, ҳеч қачон сир бермаслик! Бировга сир бериш — ўз уйининг калитини ўғрига топширишдай гап. Раҳбарлик қобилияти яна нимада кўринади? Менимча, ўзингни жиддий тутиб, тийиб, тилингга маҳкам бўлиб юришингда! Унутма, одамнинг битта дўсти бор: ўзи! Бошқага ишонма, ҳатто ота-онанга ҳам!.. (Бирор ерда ўзлари билмай валдираб қўйишлари мумкин.) Шунда сендан пухта одам бўлмайди. Шунда сен ҳаммага сирли туюласан. Сирли кишидан кўркишади. Қолаверса, буёқда амакинг ҳам бор. Белинг бақувват. «Амакисига ёмонлайди», деб кўрқишади. Ё тавба! Тезда ишларим юришиб кетадиганга ўхшашяпти-я!

**О, чўққилар,
Юксак чўққилар!
Менга умид,
Армон чўққилар!**

Марҳумни Чиғатой қабристонига қўйишди...

Шу куни тунда еру кўкни чулғаб қор ёғди. Совуқ қор, биринчи қор. Ширин юрак хасталиги туфайли ҳали узоқ ётадиган кўринарди. Чироқ ёқса ичи ёримасди. У Муборакларнинг кўшниси бўлмиш ҳамшира қиз — Салима орқали кўпгина гапдан воқиф бўлди. «Бугун акангизнинг қайнотаси қазо этди», деган хабарни ҳам унга Салима етказди. Салима, Ширинни Нурбекнинг амаки синглиси, деб биларди. Бунга унга Ҳамида шипшиган, шу билан гўё ўзи ҳам катталарга дахлдор эканлигини шама қилган эди.

Шириннинг тўшаги дераза тагида. Унинг дардли нигоҳигина қорга михланган. Мияси зиндондай қора ўйлар исқанжасида зир қақшамоқда. Бу мудҳиш ўйлар илондай заҳарли тилини чўзди. Кўз олдида қора дўланазор ва Нурбек келди: «Қорачингиз мана шу дўланага ўхшайди, сулувгинам. Қора дўланам, сулув дўланам, ширин дўланам!»

Илгари Ширинга ёқимли туюлган бу сўзлар ҳозир эслаганида кўксини яралаб ўтди.

«Қор ёғяпти, — оғир мунг билан дилидан ўтказди у, — энди пиша бошлаган қора дўлана қор тагида қол-япти! Табиатнинг ўзи уни етилтириб, ўзи нобуд этияпти, инсофданми?! Менам қора дўланадай нобуд бўляпман. Қора дўлана! Мен!.. Нур хил қисмат! Ун саккиз ёшимда нобуд бўляпман! Ун саккиз ёш!.. Энди ўн саккизга кирдимми? Нега бўлмаса узоқ, жуда узоқ умр кўрганга ўхшайман? Менга ўттиз ёш бир асрданам узоққа ўхшаб туюлади. Шу ёшга етаманми, йўқми? Етгунимча қариб қолсам керак. Ўттиз ёш!.. Узоқ умр, жуда узоқ умр!.. Ўзи энди яшадим нима, яшамадим нима? На бугуним бор, на эртам! Бадном этди! Йўқ... Ўзимни-ўзим бадном этдим. Ота-онамни, қариндош-уруғларимни бадном этдим. Ҳаммасига ўзим айбдорман. Энди бу дунёдан қаерга бош олиб кетай? Қаерга?!»

Инсон ҳеч қачон ўлимга рози бўлмайди. Бироқ бир нимадан қаттиқ, жуда қаттиқ таъсирланганида, ор-номуси қаттиқ, жуда қаттиқ ларзага келганида, чексиз, мислсиз виждон азобида қолганида, олдинда ўзини овунтирадиган, қувонтирадиган нарсани кўрмаганида у ўз ўлимига рози бўлади. Шундай онларда ҳаёт дегани унга мислсиз азоб-уқубатларга, разиллигу адолатсизликларга тўлиб-тошгандай туюлади. Йўқ, йўқ, ҳаёт дегани унга пуч, алдамчи, арзимас, рўёдай бўлиб кўринади ва уни қоронғилик, машъум қоронғилик чулғаб олади. Узини ўзи нобуд этгиси келади.

«Ўзимни ўлдираман! — Шириннинг аъзойи-бадани ёниб, титрай бошлади. — Қандоқ қилиб?! Деразадан ташлайман!.. Йўқ!.. Ташлайман!.. Йўқ!.. Ташлайман!»

Ширин тагин анчагина иккиланиб, ич-этини еб ўтирди. Сўнг охири бир ечимга келди, юраги бежо уриб, атрофга олазарак боқиб, қалтираб-қақшаб, раҳга тирмашди. Шунда ногоҳ чап томонидаги каравот ғижирлаб, нимжон бир овоз эшитилди:

— Ҳалиям ухламадингми, қизим?

Пичирлаб айтилган бу гап Ширинга шунчалик қаттиқ таъсир этдики, гўё дафъатан ёнида қоплон ўкиргандек бўлди. У тошга қоқилган кимсадек бир қалқиб, юрагини чангаллаб қолди.

Товуш берган аёл сачраб туриб уни суяди. Сўнг авайлаб тўшагига ётқизди-да, оёқ-қўлини уқалади.

У аста-секин ўзига келди. Аёл:

— Яхши тушлар кўриб ухлагин, қизим, — дея ўз ўр-нига ўтиб ётди.

Ширин: «Сездимикин, а?! — деб ўйлаб ўзини-ўзи қий-ноққа тутди. — Сезса нима деган одам бўлдим?! Сезма-ндир, овози хотиржамга ўхшовди. Энди нима қилай? Энди... Энди... Бу ерда... Йўқ... Нега? «Эшимнинг қизи бекорга ўзини-ўзи ўлдирмаган» деб гап қилишади. Отам номусга чидамай, знамни сўяди! Энди нима қи-лай, энди дашти биёбонга бош олиб кетайми?! Уёқда сўнгагимниям ҳеч ким тополмайди».

Шириннинг юзи ёришиб, сўнди. Бироқ, руҳий азобла-нишдан тўхтамади. Азобланиш, фикр юритиш ҳаётдир, ҳаётнинг жон томиридир. Фикрдан умид туғилади. Умид табибдир. У одамни даволаб, унга қанот беради. Ширинни занжирдай бўғиб олган занжирли ўйлари бир нуқтага келиб узилди: «Йўқ, мен ўлганим билан ер тўй-майди! Нега ўзимни ўзим ўлдирмоқчиман? Унга аччиқ қилибми? Шунга арзийдими у? Узи аслида арзиса ни-ма-ю, арзимаса нима? Аммо мен ўзимча яшасам бўла-ди, ҳеч кимга зиёним тегмайди. Аммо ишга жойлашол-манми? Жойлашолмасам, чўлга кетаман».

Кутилмаган бу фикрдан у қамоқ муддатини ўтаган кишидек ўзини енгил сезди. Шунда негадир эсига Али билан Маъсуда келди. Али унинг қишлоқдоши, узокроқ қариндоши эди. У касалхонада зерикиб, сил бўлиб кет-ганида минг ўйлаб, минг андишага бориб, охири эски та-нишлари — Нина Ивановна, Хосиятлар қатори Алига ҳам хат ёзган ва улар билан алоқа боғлаган эди. Маъсу-дани эса Али унга таништирган эди. Ширин уларга ҳавас қиларди. У Маъсуданинг дард билан айтгуччи мана бу қўшиғини қайта-қайта эшитишни истарди:

**Оппоқ булут, эй оппоқ булут,
Қоялардан мен сизга боқдим.
Ёнингизда бепарво бургут,
Юрагимни ўйларда ёқдим.
Худди сиздек учратдим уни,
Учратдим у етмадим фақат.
Кўз ўнгимда, мана, бу кўни
Оппоқ булут — олис муҳаббат.**

Эрталаб уни кўргани Ҳамида келди. У Ширинни қу-чоқлаб кўзига ёш олди ва ҳар галги маърузасини бош-лади:

— Сани шу кўйга солган гўрсўхтанинг уйига ўт туш-син!

— Қарғиш ҳам эви билан-да, хола! — Ширин бу ёвуз хотиндан кўрқса ҳам, унинг гапини бўлишга ўзида куч топди.

— Нурбекни Москвага юборишибдими-ей, — Ҳами-да унинг зардасини сезмаганга олди.

— Кўйинг, ҳаммасини биламан! Кўйинг! — Ширин-нинг юзи оқариб кетди.

Ҳамида довдираб қолди. Ширин унга нафрат билан тикиларкан: «Кешмири¹ — деди ичида ёғиниб, — Ми-загур²! Ичи тўла фитна-я!»

Гап-гапга қовушмай турганда Али билан Маъсуда ке-либ қолишди. Ҳамида пайтдан фойдаланиб:

— Яхши қол, қизим, — дея жўнаб қолди.

— Маъсуда опа, — деди Ширин маҳзун бир оҳангда тўшак четига қатор ўтиришгач, — ўтган кўни тонгда ра-диодан «Оппоқ булут»ни эшитдим. Йиғлаб айтдингиз. Ҳеч бир қўшиқ менга мунчалик таъсир этмаган.

Маъсуда миннатдорлик ҳисси билан қизга қаради ва сўнг бирдан маънос тортиди.

— Энди бундай айтолмайман, — деди ўйчан оҳанг-

да. Кейин Шириннинг ғамли чехрасидан нигоҳ узиб, бир оз жим қолгач, давом этди, — менимча, дарди бор одамгина кўпга ёқадиған қўшиқ айтади. Юрагида ўти йўқ киши қобилиятли бўлсаям, бировнинг кўнглини ёқолмайди, — Маъсуда Ширинни оҳиста қучоқлаб, қу-логига маънос оҳангда шивирлади: — «Оппоқ булут»ни айтганимда, Али акалар Афғонистонда эдилар.

Ширин унинг иссиқ қўлини ғалати бир меҳр билан юзига босди.

Али ўзи тўғрисида сўз бораётганини фаҳмлаб қизар-ди. Буни сездирмаслик учун Маъсуданинг фикрини ри-вожлантирди:

— Хонанда дегани юрагини ўртаган шеърни куйласа, шундаям айтмасе туролмайдиган даражага етганда куй-ласагина қўшиқ яхши чиқади. Тамагир артистлар Мурод Нарзига ўхшаш амалдор шоирларнинг бачкана, ҳисси шешрларини қўшиқ қиладилар. Жин ургурлар! Актёр ўзига ёқмаган ролни режиссёрнинг амри билан ўйнага-нидек, ўзи истамаган, аммо тама юзасидангина айтган артистдан нима чиқади?! Айрим хонандалар сўзинг маъносини англамай, томоғига зўр бериб кучанадилар. Бундоқлар ғамли қўшиқ айтаётса ҳам кўзларини лўқ қи-либ иршяверадилар. Бир ҳофизни биламан, «бўса»ни «бўлса» деб тушунаркан. Тагин муқофотлар олган у! Артист деган ўз овози билан чиқса, ўз устида ишлаб бориб бўлмайдимми?

— Бўлади, — деди Маъсуда, — аммо бунда муҳит билан имкониятнинг назарда тутмоқ керак. «Истеъдод ҳар қандай қобиқни ёриб чиқади», дейишади. Менимча, бу нисбий тушунча. Очиғини айтсам, қобилиятни бўғадиган бахил одамларам бор. Нега десангиз, истеъдоднинг соясида қолишдан кўрқишади. Баъзан қиз болага қийин-роқ бўлади. У юрагини ўртайдиган шеърни бастакорга беради. Ёмон бастакор тушиб қолса, ишни унга тузоқ қўйишдан бошлайди. Қиз ўзига ёрдам ахтаради. Топол-маса, «бор-э!» деб қўл силтайди. Қўшиқ меҳри устун чиққани учун курашади, охири ниятига етгандай бўлади. Аммо, бари бир, бастакор ўч олади: ёмон куй басталай-ди. Қолаверса, хонанданинг маошиям камроқ, шундан-ми, айримлари тўйга юрадилар.

— Менимча, асл санъаткор бундай қилмайди, — эътироз билдирди Али, — лекин яхши хонандага, яхши қўшиқча зормиз. Айниқса, ялла қўшиқларимиз кам, беш-олтита бўлиб бир жойга йиғилганимизда ё сафарга чиққанимизда бу яққол сезилади. Аксар қардошлар-нинг, масалан, русларнинг ялла қўшиқлари кўп. Улар сайилга чиққанларида, тўй-маъракаларда ё нечалари тўп-тўп бўлиб қўшиқ айтиб, ўйнаб-қулишади. Украин, латиш, молдаванларнинг ҳам кечалари завқли ўтади. Бизда бўлса тунлар зерикарли, айниқса, қишлоқларда. Тун чўқдими, ҳаммаёқ жимиб қолади.

— Пахта иши оғир-да, Али ака. Чарчаган одамда ўйин-кулгига хоҳиш қолади дейсизми?

— Йўқ, Маъсуда, бу сабаб бўлмайди, ҳамма халқ ҳам ўзига яраша меҳнат қилади, гап — одатланишда. Ҳа, майли, бу гаплар ўз йўлига, — у Ширинга юзлан-ди, — сизга Одил Ёқубовнинг асарларини олиб кел-дим, — қора чарм халтасидан китобларни олиб, Ши-риннинг тўшагига қўйди, — албатта ўқинг. Жорж Дю-мель деган француз ёзувчиси: «Китоб — ёлғизликда дўст, ўқиш билан одам ўзлигини англайди», деб айтган. Мен Одил Ёқубовни яхши кўраман, сизга ҳам ёқса ажаб-мас, Ширин.

— Раҳмат, Али ака, — Ширин Алига миннатдорлик ҳиссини билдирди. «Оқил қадрига оқил, ғариб қадрига ғариб етади» дейишади, — деб кўнглидан ўтказди у, — рост экан шу гап. Хабар олиб туришибди. Ўзи Али ака чақалоқлигидан етим қолиб, қийинчилик билан ўсган,

¹ Кешмири — мунофиқ (шева).

² Мизагур — тилёғлама (шева).

шунинг учун одамларга меҳрибон». Ширин унга жовдираб тикилди. Сўнг:

— Али ака, ҳалиги... мен... — У гапни тугатолмай, ер чизиб қолди. Али унинг: «Касалхонада ётганимни ота-онамга сездирманг», демоқчи эканини англади.

— Хотиржам бўлинг, Ширин, — деди.

Эшим зўр ҳеч кимга сездирмай, уч-тўрт марта Тошкентга келиб, Ширинни ахтариб тополмай кетган эди. Ички ишлар бўлимига айтишга юзи чидамасди. Сўраганларга «Исфарада, ачасиникида», деган гап билан чегараланарди. Ўзи ичида Ширинни оқ қилган эди. Бу гаплардан, ҳар қалай, Али хабардор, лекин ҳозир оғиз очмади. Хайрлашишди.

— Али ака, сездингизми, Ширин очилиб кетибди? — деди Маъсуда ташқарига чиқишгач, — шу қизда руҳий гўзаллик бор. Бир кўришдан одамнинг меҳри ияди унга. Унинг кўнглида ғараз йўқ, меҳри суддай тоза.

— Тўғри, Маъсуда. Энди... унга ёрдам берсак савоб бўлади деб ўйлайман. У анча ишонувчан, итоатгўй, кўнгли бўш қизга ўхшайди. Бир қараганда бу фазилатларнинг бўлгани яхши, бир қараганда... ёмон. Ҳали дунёда каззоблар кўп, Маъсуда. Улар бу шўрликни алдаб кетишлари мумкин. Бу катта шаҳарга осмондан тушгандай бўлади-да у. Лекин энди Ширин ўз йўлини топиб кетади. Унга жиндай берсак — бас. Ширинда бокираликка эш хусусиятлар борлигига шубҳам йўқ. Ахир, ундаги ўзгаришларни сиз пайқабсиз-ку. Демак, ҳамма нарсага эътибор керак.

— Фақат эътиборнинг ўзи етарлимикан?

— Йўқ албатта, Маъсуда, — деди ўйлашиб туриб Али, — парвариш ҳам, меҳр ҳам, билим ҳам керак. Мана, мен сизга оддий мисол келтираман: боққа қарама-сангиз қуриб қолади. Агар уни эътибор билан, меҳр билан парвариш қилсангиз, обод бўлади. Жами мавжудот ҳам шундай. Шаҳарда ўқиётган қишлоқ қизлари билан йигитларига қаранг. Улар ўқишга келишганида қандоқ эди? Энди қандоқ?.. Муҳитнинг таъсири кучли. Шириндаги ўзгаришларни ҳам шундан деб биламан. Ахир, одамнинг маънавий дунёси бойиган сари унинг фикрлаши ҳам, гап-сўзи ҳам, юз-кўзию хатти-ҳаракати ҳам гўзаллашиб боради. Мана сизга ҳаёт ҳақиқати! Одам ҳар томонлама камол топиши учун вақтида ишлаб, вақтида дам олиши керак. Шундагина унда китоб ўқишга, кино ё театрга боришга ва ё хушлаган жойида ҳордиқ чиқаришга имкон туғилади. Бу ерда, шубҳасиз, маош масаласи ҳам ҳал қилувчи масала ҳисобланади.

Улар Спитамен ҳайкали олдида, йўқ, Спитаменга ҳайкал ўрнатилиши кўзда тутилган — анҳор ярим буралиб оққан жойда хайрлашдилар. Шу куни соат беш яримларда Ширинни кўргани Хосият келди. Энди унинг афт-ангорига қон югуриб қолган, пардоз-андози ҳам меърида эди. Қабулхонада анча дардлашиб ўтиришди.

— Шаҳар ободонлаштириш бўлимида ишлаяпман, — деди суҳбат давомида Хосият, — рўзғор ўлгур кам бўлса ҳам ўтавераркан, кўп бўлса ҳам. Тўй-отар деганини ташладим. Ёш ҳам ўтиб боряпти-да, синглим. Катта ўғлим иккинчи синфда ўқияпти, кичиги — биринчида. Хўжайиним ярашмоқчи. Аммо ярашгим йўқ. Кўнглим қолган. Фақат болаларимни ўйлайман.

— Ўзи нимага ажрашгансизлар, опа?

— Мен сизни билади деб лақиллаб ўтирибман ҳали.

— Менга ким ҳам айтарди дейсиз?

— Э, бунинг сабаби ғалати, синглим. Кенжамиз сариқ туғилган. Социям, юзиям сап-сариқ, кўзи кўк. Ишонасизми, йўқми, билмадим, мен ўзи тўғри хотинман. Нурбек билан Амрулла менга кўп тирмашишди... Охири, келишмай қолдик. Ҳозир кўча-кўйда кўриб қолсам, кўр-

маганга олиб ўтиб кетаман. Э, мен ўлгур нималарни айтиб ўтирибман. Асабимнинг мазаси йўқроқ, даволанишим керак, ҳа, ҳа, кенжам сариқ туғилганидан кейин уйимизда жанжал чиқди. Эрим: «Биров билан юргансан!» — деб қорнимга пичоқ тикиб олди. Онаси орага тушмаганида ўлдириб қўярди. Ҳеч кимга арз қилмади, даволандим. Кейин ажрашиб кетдик. Аммо қайнотамнинг бобоси сариқ одам экан, уни «Солмон сариқ» дейишаркан. Яхшиям, маҳалланинг оқсоқоллари шуни айтишди, номим булганмай қолди. Кейин эрим ярашишга уринди, ярашмадим, мана энди яна орага одам қўйиб юрибди.

— Ҳа... — Ширин ўйлашиб қолди, сўнг қўшиб қўйди, — сизни бунча мағрур деб ўйламагандим, опа, менимча, ярашганингиз маъқул, ярашинг.

Орага сукунат чўкди. Ширин унинг эски ярасига тагин туз сепмаслик учун мавзунни бурди:

— Улфат опамлар эсон-омон юрибдиларми?

— Эрга тегибди деб эшитдим. Ўзи: «Қари қиз бўлиб қолдим, Хоси, дунёда бундан ёмони йўқ экан-да. Тентак бўлсаям, алкаш бўлсаям, маймун бўлсаям, эринг бўлсин экан-да, Хоси», деб кўп нолирди, баъзан йиғлаб ҳам оларди. Ҳа, энди, шу экан-да. Мен борай, синглим, ишқилиб, тезда ҳеч нима кўрмагандай соғайиб кетинг. Хайр.

— Хайр, опа.

Чумоли юришидай имиллаб кунлар ўтаверди. Ширин Одил Ёқубовнинг китобларини ўқиб чиқди. Али унга Лев Толстой, Жек Лондон, Виктор Гюго асарларини олиб келиб берди. У «Мартин Иден»ни ўқир экан, китоб орасидан юпқа варақ чиқди, бунга қуйидагилар битилган эди:

Ҳеч бир амалий иш қилмайдиган одамгина хато қилмайди.

В. И. Ленин

Ўзини ҳурмат қилмайдиган киши эркин бўлолмайди.

Ж. Ж. Руссо.

Ҳамма нарса бой берилган тақдирда ҳам ҳали олдинда келажак бор.

К. Боуви.

Фақат ўзи учун яшаш инсонликни суиистеъмол қилишдир.

В. Шекспир.

Тирикмисан, ҳали ҳеч нима йўқотмагансан.

Р. Роллан.

Киши ўзининг аянчли аҳволдан қутилишни жон-дилидан истар экан, бундай истак натижасиз қолмайди.

Петрарка.

Ширин қоғоз нима мақсадда китоб орасига солиб қўйилганини ўзича фаҳмлаб қизарди.

Бир куни «Бўстон» журналида Нурбекнинг сурати билан у ҳақда пуфлаб ёзилган мақолага Шириннинг кўзи тушди. Шунда беихтиёр Алининг ёзилиб айтган гапи ёдига келди: «Буюм маддоҳ журналга айланади қоляпти».

Нурбекнинг телевизорда тез-тез кўриниши айрим беморларнинг ҳам гап-сўзларига сабаб бўлди: «Намунча бунга кўтар-кўтар қилиб қолишди. Эви билан-да. Телевизордагиларга ҳам ҳайронсан, бир кишини тутиб олишса ҳеч қўйишмайди, Тилласи борми дейман-да мунинг». «Катта одамнинг куёви эмиш!»

«Ҳм-м. Гап бу ёқда денг?!»

«Хонанда деганиям бемаза қовуннинг уруғидай қўпайиб кетди. Сал овози бўлса бас, ўзига беш-олтитани шерик қилиб, тўйма-тўй санқийди».

«Тоғни ағдаргандай талтайиб куйлашларига ўлайми?»
«Оғизлари тўла тилла тиш-а?»

Шириннинг чап тарафида ётувчи ўнг ёноғида қора холи бор хотин гапга аралашди: «Кўшнимнинг қизи маданият бўлимида ишлайди. Айтишича, Нурбекданам кўра Амрулла шуммиш. Яхши артист концерт қўйса, уч-тўрт безорини ишга солиб томошани бузармиш... Нурбек ташкилотчиймиш. «Ой шуъласи» ансамблини ҳам шу бола тузипти».

«Яхши ансамбль».

«Бошда яхши чиқади, кейин айнийди».

Ўнг ёноғида холи бор хотин айтди: «Ўзи ташкилотчи бўлсаям мансабпарастроқмиш».

«Шунинг учун ҳам каттанинг қизига уйланган-да».

Улар Нурбекнинг Ширинга яқинлигини билмай, шунчаки холис гаплашсалар-да, бундан у ноқулай аҳволга тушар, сидирилиб даврандан чиқарди-да, дераза олдига бориб китобга шўнғирди. Баҳор кириб, кунлар илгач, у ташқарида — боғнинг хилват бурчакларида китоб ўқийдиган бўлди:

Баъзан ҳамшира қиз Салима унга янги гап топиб келарди:

— Ширин, амакингизнинг ишлари жа юришиб кетди. Яқинда яп-янги «Жигули» олди. Худонинг берган кунни уйларига қўй, мева-чева келиб туради. Шаҳарнинг қоқ марказидан беш хоналик ғиштин уй беришди. Ҳозирча кўчиб ўтишмади. Айтишларича, амакингиз тағин кўтарилармиш.

Салиманинг қорасини кўрса Шириннинг юраги безилар эди.

Айрим кишиларни ҳаёт ўзгартиради ва улар маънан қайта туғилишга — ё яхши, ё ёмон туғилишга дучор бўлади. Илгари Ширин шунчаки сулув эди. Энди унинг вужудида руҳий бир гўзаллик барг ёза бошлади ва бу унинг чиройига чирой қўшибгина қолмай, феъл-атвори ни ҳам сезиларли қайради. У деярли соғайган, касалхонадан чиқиб арафасида эди.

Нурбек буни Ҳамидадан эшитди. Эшитдию «Жанжал қилиб уйимга келса нима бўлади? — деб ўйлади ва рангида ранг қолмади, — хотин мени болта билан чопади! Ё каттанинг ўзи оёғини осмондан қилади! Олдини олмасам бўлмайди. Олдини олиш керак. Шундай кишилар бор дейишади... Пулга дейишади... ими-жимиде дейишади... Мабодо иси чиқиб қолса-чи? — Унинг баданни увишиб кетди, — бўлмаса нима қилай? Пулга дейишади... Жинниҳонанинг эшиги... дейишади... Сезиб қолишса-чи? Йўқ, яхшиси, тағин Ҳамида қўшмачи... Яна қандоқ каромат кўрсатаркан?... — Нурбек бошини чангаллади. Кейин аста-секин унинг юзи ёришди, — топдим, — деди ҳаяжонини пича босиб, — Эшим зўр аёл деса ўзини томдан ташлайди... Уни сохта телеграмма билан Тошкентга чақираман. Кейин яширинча Ҳамидага қорасини кўрсатаман. Йўқ, аввал Шириннинг олдидан ўтаман. Кўнса, иккинчи хотин қиламан, ўйинчим бўлади, ҳусни бор, қилпиллаб турса бас, қарсак устига қарсак бўлаверади, ана вада-ванг, мана вада-ванг!

**О, чўққилар,
Юксак чўққилар!
Менга умид,
Армон чўққилар!**

— Нурик¹, ты человек или сумашедший? — Рўпарадаги хонадан Муборакнинг овози эшитилди ва ҳаял ўтмай ўзи кўринди. Эгнидаги французча чўғ тусли ҳарир шойи халат ярашиб турар, сочилган сочи елкалари билан юзларини тўшиб олганди. — Агар одам бўлсанг, нега мунча

бақирасан? — дея у русчалаб, зарда қилиб гапирди. — Ваня ухляпти-ку ахир! Э, худо, шунчалар жонимга тегдингки, сени нима қилсам...

— Бўлди, дўст, — деди унга жавобан Нурбек ҳам русчалаб, — ахир мен атай шуйтмадим-ку!

— Амаким кутиб қолгандир? Тошбақадай тепса тебранмас одамни жиним суймайди. Сен аёлданам баттарсан: икки соатдан бери кўзгу олдидан жилмайсан-а! Агар бугун ишга чиқмаганингни у билса, эсингни кири-тиб қўяди. У жуда қаттиққўл, талабчан одам. Қалбаки қилиқларингни сал сезса борми, унда сенга нима бўлишини ўзимам билмайман. Эсиндан чиқарма, азизим, сен амакимнинг соясида бурнингни кўтариб юрибсан... — деди Муборак, у «азизим» («милый») деятуриб, бор захрини сочди-ю, сўнг негадир безовталаниб сўради: — Кеч қолмадингми? Айтилган вақтга улгуриб бора оласанми ўзи?

— Ҳа, дўст.

— Эҳ, қишлоқи, қишлоқи! — Муборак лабини буриб, хўмрайиб Нурбекка қаради, сўнг чақалоғи йиғлаётган хонага кириб кетди. Кейин шу ёқдан унинг: «Ваня, Ванюшенка» дегани эшитилди. «Баюшки, баю!» — Муборакнинг майин қўшиғи хоналар аро ёйилди.

«Отасининг васияти билан исмини Ваня қўйди, — деб тўнғиллади Нурбек, — мен ўзимга уйқаш қилиб Дурбек қўймоқчийдим. Тентак чол! Урушда сени ўлимдан сақлаб қолган бўлса менга нима? Худога тавба деб айти, ёмонлигиндан сен рақ бўлиб ўлдинг! Ўғил меники бўлса, сенга нима, бурнингни тикиб? Ўғил... Ўғил? Нега у менга ўхшамайди, а? Ҳали чақалоқ-да, балки кейин... Ўзи мендан... — У қўл силтади ва бориб одам бўйи баробар кўзгуга ўзини солди, — қад-қоматим ҳеч қайси министрикидан қолишмайди. — Нурбек ўзининг кўзгудаги аксига мароқ билан тикилди. — Сал озишим керак. Юқорига кўтариладиган одамнинг фигурасигаям қарайди. Ҳар куни тонгда уч-тўрт минут физзарядка қилсам ўлиб қолмасман? Шунгаям ҳафсала йўқ-да. Энди ялқовликни йиғиштирмаса бўлмайди. Овқатниям ҳўкиздай ейман-да ўзи. Бунгаям чек қўяман. Семириб кетсам, ҳеч кимга ёқмай қоламан. Ҳар нарсанинг меъёри бор. Тағин ҳовлиқмай, сипороқ, камтарроқ юрган маъқул. Айниқса, одамларга ёқиш, таъсир ўтказа билиш керак. Ўпкангни янаям босиб ол, Нурбек, ҳали олдинда довонлар турибди, довонлар».

**О, чўққилар,
Юксак чўққилар!
Менга умид,
Армон чўққилар!**

Шу пайт эшик қўнғироқчаси жиринглаб қолди. «Бу дунёда менга энг ёққан куй — шу қурғурнинг жиринглаши, — дилдан ўтказди Нурбек, — албатта, кўнгилга ўтирадиган кўноқ келса... — У оёқ учида юриб бориб, бойўғлининг кўзидай катталикдаги тирқишдан мўралади. — Мурод қуруқ-ку, — деди ҳафсаласи пир бўлиб, аста-секин юриб, хотинининг ёнига борди ва унинг қулоғига шивирлади: «Мени уйда йўқ деб айт!».

— Лиса пришла, да?..! — Муборак маънодор илжайди, — айт, ким келди ўзи? — У негадир илиқ бир табассум билан эрига муте боқди.

— Гулмурод, аниқроғи, Мурод.

— Ахир, у сенинг дўстинг-ку, — Муборак негадир қизаринқиради, — ёқимтой йигит у, дурустгина киноактёр ҳам. Бундай дўстларни қадрлаш керак, Нурик.

— Ҳа, ҳа, сенингча шундай! — деди Нурбек захарханда ҳанганда, негадир ўзбекчалаб. — Аслида бу касо-

¹ Нурик, сен одаммансан ё жиннимансан?..

¹ Тулки келдими, а?..

фат найрангбоз! Найрангбоз ҳам сохта одам! Гап-сўзлари билан қилиқлари сохта! Нима қилса фақат ўз манфаатини ўйлаб қилади. Иркит-да у! Иркит! — Нурбек қўл силтаб соатига қаради ва титраб кетди. «Соат ўн бирдан етти минут ўтибди-ку! — деб ўйлади ички бир ғазаб билан. — Гулмуродга керак бўлсам, нега ишхонага бормай, бу ерга келди? Ҳм-м! Так!...» — Унинг кўз қорачиғи кенгайиб, ранг-рўйи чархланган жодунинг тигидай оқариб кетди. — Ҳм-м! — У ичидагини сездирмаслик ҳам ғазабини босиш учун ошхонага кириб сигарет тутатди. Сўнг эшикни қия очиб, имлаб хотинини чақирди-да, бояги гапини қатъий оҳангда такрорлади: — Мени уйда йўқ деб айт!

— Хорошо, Нурик, хорошо¹, — Муборак шуни кутиб тургандай, зипиллаб бориб эшикни қия очди-да, суқ бармоғини лабига босиб эри уйда эканлигини англади. — Нурик ишга кетган, Миша, — деди у атай баланд овозда. — Нурик уйдәлигида болаларинг билан келгин, хўпми?

— Яхши, Мубор. Мен уйдами деб ўйлабман уни. Ҳа, майли, салом де.

— Хайр.

— Яхши қол! — У Муборакка шум, бахил кўзини артистона қисиб, гул япроғидай кичкина қоғоз узатди ва озгин, ингичка гавдасига мос асони Пушкин замонидаги оқсуякларга таассуб этган ҳолда тақиллатиб йўлида давом этди.

Муборак қоғозни сийнабандига яшириб, эшикни ёпди.

Нурбек гапни эшитди ва ичини таталаётган гумони бир қадар тарқалгандай бўлди. «Шунчаки, йўл-йўлакай бош суққандир-да, дарвеш, — деб ўзига-ўзи тасалли берди, — аммо, ҳар қалай феълим ёмон... Сўйиб қўяманми деб қўрқаман. Ўзи Ширинга тинчгина уйланиб, эл қатори яшайверсам бўларди-да!»

Нурбек амакисининг ҳузурига бориш ниятида оқ, оппоқ «Жигули»га ўтириб (аскарликда ҳайдовчиликдан сабоқ олган эди) калитни буради. Шу сония очиқ дарвозадан нафис оқ банан шим билан нафис оқ кофта кийган жувон ичкарига қадам қўйди ва Нурбекка кўзи тушиб беихтиёр тўхтади. Шу кунларда серқатнов бўлиб қолган бу жувонни қайси бир оқшом Мурод билан судралиб юрганини Нурбек кўрган эди. Шу боисми унинг манглайи тиришди ва «Жигули»ни тислантирди-да, жувоннинг ёнида тўхтатди.

— Нурбек ака? Яхшимисиз? — Жувон нечундир каловланди. Кейин ўзи сезиб-сезмай узун бармоқлари билан сочини тутатган бўлди.

— Яхшимисиз, Забаржад? — Нурбек унинг оқ крават кийган оёғидан тортиб то соч турмагигача кўздан кечирди, сўнг: «Ўзидан кийими чиройли», — дея дилидан ўтказди. У жувоннинг чарос кўзларига нохуш тикилди. — Кираверинг, дўст, уйда у, — деди истар-истамас.

Забаржад шипиллаб юриб кетди. Нурбекнинг таъби хира бўлди. «Нега бу ойимча бизниқига айланишиб қолди», — деб тўнғиллади у ва газни босди.

Бу пайта Муборак сийнабандидан мактубни олиб ўқимоқда эди: «Мубарка! Азизим! Эртага чамаси соат учларда кўришамиз.

Кутгин.

Упаман!

Сенинг Шерзодинг».

Мактуб русча битилган, унга Шерзод дея имзо чеккан йигит эса кинорежиссёр эди. У қотмадан келган, новча, кўринишдан касалманд — Мурод, тўғрироғи, Гулмурод унинг ўтидан кириб, кулидан чиқиб юрар, қайси бир

ўтиришда Муборакни Шерзодга таништирган ҳам аслида шу эди.

Аёл киши бир йўлдан озмасин, озса кейин тўғри йўлга тушиб олиши қийин. Бундай тақдирда унга панд-насихат ҳам зиғирча таъсир этмаслиги мумкин.

Муборак: «Эрга тегсам ҳеч ким билан юрмайман!» деб ўйлаган эди. Бироқ қора соқол қўйган шу йигитнинг чўғ кўзларига кўзи тушдию ҳатто ёнида эри ўтирганлигини ҳам унутиб кўз сузди. Тўғрироғи, сузилиб боққанини ўзи ҳам сезмай қолди.

«Эр деган шундай бўлса-да! — деб ютинди у. — Қизик, нега қиз бола мунча кўп йигитни севиб қолади? Ҳатто қайси бирига тегишни ҳам билмайди. Аммо танлаб-танлаб Нурга ўхшашига йўлиқади. Шерзоддай йигитга йўлиқса қандай яхши-я! У билан кўча-кўйдаям уялмайди, қайтага ҳамманинг ҳавасини келтиради, соқолини зўр, ўзи пулдор, қолаверса таниқли кинорежиссёр!»

Ваня юмшоқ кароватда пиш-пиш ухламоқда. Муборак қоғозни ёқиб туалетга ташлади. Сўнг кўзгу олдига келиб, пардоз-андоз қилишга ўтирди. Шу чоғ хонага хо-муш бир тарзда Забаржад кириб келди...

Нурбек белгиланган вақтда — соат ўн икки яримда амакисининг ҳузурига кирди. Кўринишидан камтар ва бағоят олижаноб бу кимсанинг юз-кўзида меҳр-оқибат туйғулари силқиб турмоқда эди. Баланд бўй, сийрак кўкиш соч, истараси иссиқ. Нурбекни у ўзига хос майин нигоҳ билан илиқ қарши олди. Унинг қарашларида юрак қаърида нима борлигини уқишга қодир синчков назар ҳам бор эдики, Нурбек буни сезиши мумкин эса-да, тортиниб-қимтингани боис унга тузукроқ қарашга ботинолмаётган эди. Нурбек: «Бу одам жуда оддий, жуда самимий кўринади-я!» — деб кўнглидан ўтказди. Лекин шу оддийлик, самимият унинг улуғворлигию тадбиркорлигини ошириб турганлигини у тасаввур ҳам қилолмади. У қаттиқ ҳаяжонланмоқда эди. Ҳаяжон одамнинг юрагини ёндириб, миясини чалғитади. Ҳозир унинг бошида фақат бир фикр айланмоқда: «Амал пулни топади, пул амални. Кишига шон-шўҳрат келтирадиган шулар. Одамни чиройли, ўктам қилиб кўрсатадиган, унинг нуқсонларини ҳам фазилат каби кўрсатадиган шулар. Айтгани айтган, дегани деган бўлгач, егани олдида, емагани кетида бўлгач, шу-да. Амакисинг оддий, самимий кўриниши ҳам, юзидаги нур, виқор ҳам шундан, амал, пул, шўҳратдан. Агар мен унинг ўрнида бўлганимда, оддий, чиройли бўлиш билан бирга салобатлироқ ҳам кўринардим. Ўзи мени бошқа ишга ўтказса керак, бўлмаса бекорга чақирадимми? Ҳали менга бир мартаям ёрдам бермади. Ҳозирги ишгаям унинг кўмагисиз ўтдим. Мендан бошқа мутахассис йўқ эди-да ўзи. Амрулла коммунист эмасди. Яхшиям, армияда партияга ўтган эканман! Лекин орқамда бу киши турмаганида, бари бир қўйишмасди. Дунёнинг иши қизик-да ўзи.»

Нурбекнинг фикрига зид ўлароқ амакиси деди:

— Нурбек Назарович, узр, келажакда сабоқ бўлар деган мақсадда бир гапни айтишни бурчим деб билиб, сизни тақлиф этувдим. Эшитишимча, ишни тузук эплайсиз экан, баракалла. Бироқ ўзини кам кўз-кўз қилиш керак, иним. Шўҳрат, пул, мартаба орқасидан қувган киши ўзига-ўзи душманлик қилади, қалбидан ажраб қолади. Менимча, матбуот, радио, телевизорларда бир йилда бир, нари борса икки марта чиқиш кифоя. Қолаверса, одам деган бировни орқа қилмай, ўз кучига ишониб яшагани маъқул. Биров орқали эришган бахт бахт эмас, иним, у қўлнинг киридай гап, ҳар ким оғир синовларда бахтини ўзи топади.

Бу гаплар Нурбекни осмондай узиб олиб, тупроққа қориштириб ташлади.

«Орқамдан сотишипти-да! — деди, энг қимматбаҳо

¹ Яхши, Нурик, яхши.

нарсасини олдириб қўйган кишидек шалпайиб чиққач.— Ё ёмонлаб юмалоқ хат ёзиб юборишган. Мунофиқ кишилар кўп-да ўзи, олдинда қўлтигинга сув пуркаб мақташади, икки қадам силжимасингдан...»

У қаёққа боришини билмай — бошига тўқмоқ теккан қўчқордек гарангсиз турди, юрагига қил сиғмас эди. «Хар ҳолда, «ишни тузук эплаб кетибсиз, баракалла», деди-ку. Қолган гапларни яқин олиб айтди, шекилли. Лекин гапи илон захридай суяк-суягимдан ўтиб кетди. Минг қилсаям бегона-бегона-да! Ҳа, майли, бу дунёда эркин одам йўқ ўзи, чунки ҳаммаси ҳаракат асосига қурилган. Ҳаракат бор жойда кураш бўлади, кураш бор жойда қарама-қаршилиқ бўлади, қарама-қаршилиқ бор жойда ким-кимгадир тобе бўлади, бусиз ҳаёт бўлмайди. Мутлоқ эркинлик нариги дунёда, чунки нариги дунёда «мен» йўқ, нафс йўқ. Амаки мени уришса, одам бўл деб уришади, энди ўзимга аянам маҳкам бўламан. Лекин ҳозир аламинни қандоқ ёзсам экан-а? Ичсаммикан? Қаерда? Ким билан? Дардимни тинглайдиган дўстлар ҳам ўзига яраша... Яхшиси, бирон қиз билан ўзимни овуksamмикан? Азгануш биланми? Йўқ, у пулни яхши кўради. Пулни яхши кўрдими, бир нимага шамма қилдими, тамом, одамни ўзидан бездиради. Тоза бўлса, камсуқум бўлса, бунинг устига сулув бўлса меҳрингни ийдиреди, ундан ҳеч нимангни аямайсан, ўзи истамасаям аямайсан. Қизиқ, одамнинг табиатиға тушуниб бўлмайди. Ҳозир, яхшиси мен Лимга телефон қиламан. Уни уйиям бор. Фақат оёғи ингичка, лаби юпқа-да. Юргандан кейин хотиндан зўри билан юриш керак. Шоҳида билан улансаммикан? Шоҳида беминнат. Узиям бир қошиқ сувга чайиб ичгудай жувон. Айниқса, сочини қирқтиргандан кейин очилиб кетди. Аммо ҳозир ишда-да. Ишиям жиддий. Бунинг устига эри бот-бот телефон қилиб тураркан... Хотиннинг ўзига инсоф бермаса қийин. Аёлнинг ҳийласи қирқ эшакка юк бўлади деб бекорга айтишмаган. Яхшиси, Малоҳатникига бораман. Узиям қўғирчоқдай, балеринага ўхшайди. Лекин у ота-онаси билан туради-ку. Э-э, шу, жой ҳам проблемами? Амруллага айтсам, дарров тўғрилайди. Йўқ, сир берсам бўлмас! Яхшиси, «Ойдин кеча»га бораман».

Нурбек «Жигули»га ўтириб, «Ойдин кеча» меҳмонхонасига борди. Япон магнитофони билан бир неча кассетани олиб машинадан тушди-да, эски таниши — Равекка деган озгин, кўкиш кўз аёлга йўлиқди ва бели синмаган элликталик бериб, «люксидан, дўстим», — деб шивирлади.

Равекка тўққизинчи қаватдан жой тўғрилади. Нурбек унга тагин учта элликталикни чўзаркан: «Номерга... бирон соатлардан кейин...» — деди. Равекканинг кўзи ёнди. «Мард йигитсиз-да! — деди, — лекин биласизми нима, арман коньягидан кўра ўзимизнинг «Самарқанд» афзал, ҳозир отличқа топилмайди, аммо сизга!..» — Равекка гапини тугатмай, мамнун жилмайиб, хонадан чиқди.

Нурбек эшикни қулфлаб, ечинди-да, кўзгу олдиға келди: «Оҳ, ёлғизлик — гўзал озодлик!» — дея яйраб керишди. Сўнг Малоҳатга сим қоқди.

«Алло, лаббай?» — деган жарангдор овоз эшитилди. «Сизни кўргим келяпти, Малоҳат!»

«Қандай палакат босиб, эсингизга тушиб қолдим-а?»

«Келинг, кейин айтаман, дўстим».

«Қатга борай палакат босиб».

«Ойдин кеча»га. 915 хонага».

«Хўп, Нур ака, хўп».

Нурбек мамнун ҳолда бошини қашиди, сўнг Амруллага сим қоқди: «Мен каттанинг ҳузуридаман, дўст». «Омад тилайман, Нурбек Назарович», — деган товуш

эшитилди. «Баччағарнинг овози самимий», — деб қўйди Нурбек.

У хиргойи қилиб борди-да, деразадан шип-шийдаман ниҳоллар тагида турган машинасига қаради. Сўнг ҳаммомчаға кириб чўмилди.

Нурбек артиниб таранаётган пайт малла соч хушрўй офисиант аравачада егулик-ичгулик олиб келиб, дастурхонга қўйди. Нурбек: «Қўғирчоқдай, а ўлгур! — деб ютинди ва магнитофоннинг қулоғини қаттиқроқ бураркан, қизга ҳирс билан тикилди. Қиз хонадан қулоғигача қизариб чиқиб кетди. «Нози борға ўхшайди ўлгурни!» — деб илжайди Нурбек, тагин ечинди-да, бир пиёла коньяк ичди, оғзига яхна гўшт соларкан, оҳ, оҳ, дея кўзини юмиб-очди. Кейин бир фужер «Фанта» ичиб оппоқ чойшабга ўзини ташлади.

Нурбекнинг кўзи илинганда эшик тақиллади. Туриб очди у. Остонада оврўпача тўқ яшил кўйлақда гўзал қоматини кўз-кўз этиб Малоҳат турарди.

— Мана, палакат босиб келдим! — деди у ўйноқи кўзларини сузиб, — қаранг, Нур ака, кўйлагим қанақа чиройли-я! Ажаб қилсин, сизда йўқ бунақа кўйлак! Биласизми нима, Нур ака, анҳор кўприги олдида башарангни ит ялагур бир хиппач, хў, қўғирчоқчам, шамолдан эҳтиёт бўлинг, учуриб кетмасин, дейди. Шунча ориқманми, Нур ака? Баб-балодайманку-а?

Нурбек эркалиги ўзига ярашиб турадиган қизнинг нозик билагидан ушлаб ичкарига тортиди-да, эшикни кулфлади. Сўнг қизнинг чумолидай ингичка белидан қучиб, тўлин лабидан ўпди, кўзлари қизариб, азойибадани ёниб, титраб ўпди.

— Палакат босиб, ўлдириб қўйсангиз нима қиламан-а? — деди Малоҳат унинг оғушидан балиқдай сирғалиб чиқар экан. — Вуй, анавиларри-и, худди оч бўрига ўхшайдилар-а. Вуй!.. — У ёш қизлардай лабларини чўччайтириб аразлаган бўлди.

Нурбекнинг хоҳишиға кўра Малоҳат ҳам чўмилиб олди. У энди ярим яланғоч ҳолда эди. Нурбек уни даст кўтариб олди-да, ҳовур кўтарилаётган оппоқ елкаларидан ўпа кетди.

— Шошманг, палакат босиб мунча шошмасангиз, — деди Малоҳат ширин-ширин тўлғониб, — мунча ахир! Бугун... сизникиман!.. Азизим, шириним, шакарим!.. — Узи сезиб-сезмаган ҳолда у Нурбекни силаб-сийпалаб, бўйниға илондай чирмашди.

Ярим кечағача... Кейин кўчаға чиқишди.

— Энди, палакат босиб, хотинчангизнинг қўйниға кирасиз-да, а? — деди Малоҳат ҳовлисига яқин келиб тўхташгач, — яхши кўрасиз-да уни, а?

— Тагин шу гапми, дўстим?

— Йўқ, айтинг, яхши кўрасизми?

— Қўйинг энди, Малоҳ.

— Яхши кўрасиз-да, айтингиз келмаяпти.

— Уз хотинининг орқасидан гапириб юрадиган эркал эркалми?

— Майли, айтингиз келмаса... Лекин ҳалиги гапингиз гапми?

— Қайси гапим?

— Палакат босиб эсингиздан чиқариб қўйибсиз-да, а? Уй дегандингиз-ку, а?

— Эсимда, дўст, пича ташвишим бор, қутулай.

— Ҳм-м, майли. Аммо миямга бир фикр келиб турибди, — кутилмаганда Малоҳат жиддий қиёфаға кирди, — сал орқаға олинг, кўзимни симёғоч чироғи қамаштириб қўйди.

Нурбек «Жигули»ни тислантирди. Энди чироқ шуъласи энсаларидан тушиб юзларини хира ёрита бошлади.

— Демокчийдимки... Ҳа, — бир оз тарадудланиб, иккиланиб давом этди Малоҳат, — бир йигит топилса...

Расми Х. ЛУТФУЛЛАЕВ чизган

тўй қилиб берсангиз демоқчийдим—да. Фақат сизга садоқатли бўлса у? Уй олиб бергунингизгача ижарада яшайверардик. Қари қиз бўлиб уйда ўтиргандан кўра, шу яхши—да, Нур ака.

— У—чи?

— Уми? У... Мени тушунмабсиз, Нур ака. У билан номигагина никоҳдан ўтсак, «сохта эр» демоқчиман—да, Нур ака. Ҳатто унга қўлимниям ушлатмайман. Шунга айтяпман—да, сизга садоқатли бўлсин, деб.

— Ҳа, ҳа, тушундим, дўстим, энди тушундим,— Нурбек бехосдан илонни босиб олгандек, қўрқиб кетди. «Уни мунча шум деб ким ўйлабди? — деди ичида.— Ё тангри!..»

— Мум тишлаб олдингизми, Нурбек ака?

— Ўйлаб кўрай, Малоҳат, бу анча қалтис иш. Бирон киши сезиб қолиши мумкин.

— Сизмайди. Сиз топган йигит гулламаса бўлгани. У билан ота—онамни кўргани бориб тураммиз. Бир йилча чидайман, кейин «ажрашдик» деб...

— Ота—онангиз уйингизга келишса—чи?

— Сафарда деб айтаман, келишларини олдиндан билсам, сизга айтаман, «кўёв»ингизни қақиртириб берасиз.

— Бари бир, қийин масала бу, дўстим.

— Сиздай одамга нимаси қийин, жоним. Биламан, сиз қилолмайдиган ишнинг ўзи йўқ. Сиздай йигитлар дунёда кам, битта—иккита, жоним.

Нурбекнинг кўзи ёнди.

— Бир ўйлаб кўрай, дўстим,— деди эриб, илжайди.

— Майли, ўйлаб кўринг, жоним, шириним, шакарим,— Малоҳат унинг юзидан оҳиста ўпиб, елкасига эркалашиб бош қўйди.— Сиз нима десангиз, шу. Мен учун сиз дунёда азиз одамсиз! — У эшикни очди,— эҳтиёт бўлиб боринг—а, Нурбек ака, ичгансиз, эҳтиёт бўлиб боринг, тунингиз хайрли бўлсин! — Малоҳат тагин шўх—шодон қизга айланди.

— Хайрли тун, Малоҳат,— Нурбек унинг лабидан ўпди,— хайрли тун.

Малоҳат кабинадан аста чиқди. Нурбек моторни ўт олдириди. «Хотининг шундай меҳрибон бўлса—да,— деб дилидан ўтказди унга қўл силкир экан.— Бари бир жонга тегади меҳрибонлигим. Бу дунёда жонга тегмайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Ҳар ҳолда, хотиннинг меҳрибони, мутеси яхши. Муборак бўлса терговчининг ўзи. Ҳозир борганимдан жанжал қилади. Қандай сабаб топсам экан—а?»

Нурбекнинг дили тагин хуфтон бўлди. Хотинидан кўнгли совиган эди. У билан зарурат туфайлигина яшарди, холос. «Умр бўйи бир аёл билан кун кечириб нақадар оғир—а? — деб ўйлади у,— оғир, жуда оғир! Айниқса, Муборакка ўхшаши билан! Жин урсин! Нақ терговчининг ўзи! Тергадими, тамом, кўзингга бало—қазо бўлиб кўринади, бор ҳурматинг ҳам елга учади, бирга ётгинг ҳам келмайди. Жин урсин! Туф! Отангга ланат! — Унинг юраги баттар сиқилиб қош—қовоғи уча бошлади.

Нурбек «Жигули»ни дарвозадан киришдаги мармар бостирма остига қўйди. Пулини курси тагига яширди. «Чўнтакларимни бир—бир титиб чиқади, қанжиқ! — деб ғудранди у,— хотин деган ғурурини топтамай яшасан—да!»

У оёқ учида юриб бориб, эшикни қўрқа—писа тақиллатди. Жавоб бўлмади. Кутди. Фойдасиз. Юрак уриши кучайиб, ўзига эшитила бошлади. Манглайдан совуқ тер сизиб чиқди. Тагин секин тақиллатди. Яна жавоб бўлмади. Кутди. Сабри тугагач, сал қаттиқроқ тақиллатди. Жимжитлик. У «Машинада ётаман» деб ўйлаб, аста изига қайтди. Шу лаҳза эшик тарақлаб очилди.

Нурбек баданига илон ўрмалаган кимсадек қўрқиб тўхтади ва сўнг беихтиёр ортига қайрилди. Остонада: «Гўштингни бурда—бурда қилиб ейман!» деган важоҳат—да ўртаниб хотини турарди. Унинг сочи тўзғиган, юзида қон қолмаган, кўзи жинниникидай совуқ ялтирарди. «Мунча хунук бўлмаса бу бадбахт!» деган ўй Нурбекнинг хаёлидан ўтди.

— Где ж ты скитался до сих пор! — деб шанғиллади Муборак.

— Сирдарёдан бир раис келувди, дўстим,— деди Нурбек ҳам русчалаб, олдиндан ўйлаб қўйган баҳонасини у рўкач этди: — Шу ўғилни уйлантиряпман, тўйни ўтказиб беринг, деб ҳоли—жонимга қўймади...

— Сен нима дединг? — Унинг гапини бўлиб русчалаб сўради Муборак.

— Майли дедим.

— Қаерда ўтирдинглар? Ресторандами? Ярим яланғоч бузуқлар билан...

— Раиснинг жияниникида ўтирдик.

— Кимлар билан?

— Раис, жияни, мен...

— Жияни қаерда туради?

— «Октябрь» массивида.

— Ростданми?

— Рост.

— Қасам ич!

— Агар гапим ёлғон бўлса худо урсин! — «Худо, ўзинг кечир гуноҳкор бандангни! — деди ичида у,— мени ургунча мана бу алвастини ур!»

— Гапинг чин бўлса,— деди Муборак,— ҳозир мени олиб борасан ўша жияниникига.

— Жуда узоқ—да, дўстим.

— Майли. Олиб бор!

— Ваня ёлғиз қоладими?

— Ойим қараб туради.

— Ичганман—да, Мубарка.

— Нега ичасан? Қасам ичгандинг—ку, оғзимга олмайман, деб.

— Ароқнинг қасами бўлмайди.

— Тутуруғинг йўқ сенинг!

— Ичмасдим, дўстим, амакинг хафа қилди, шунга аламмидан ичдим.

Муборак алланимани ўйлаб жим қолди. Нурбек хонага кирмоқчи бўлди. Хотини унинг йўлини тўсди.

— Вижу я, ты все врешь, не хочешь меня вести племяннику тому, поведешь!¹ — У тагин жазовага тушди.

— Кеч бўлди, ахир, Мубор, нима деб ўйлашди?

— Нима деб ўйлашса ўйлайверишсин, олиб борасан.

— Бўпти, юр.— У хотинининг боришига ишонмай, эшикка йўналди.

Муборак кийиниб чиқди.

— Юр! — деди у.

— Негадир оёғим тортмаяпти—да.

— Қасамхўр. Ёлғончи! Ҳеч қандай жиян—пияниникида ўтирмагансан, шунинг учун ҳам оёғинг тортмаяпти. Биронтаси билан наҳсга ботиб келяпсан!

— Бас—да, дўст.

— Бўқирма, қишлоқи!

— Бас қил деяпман. Йўқса ҳаммасининг баҳридан ўтаман. Тўйдим!

— Одам бўлиб қолдинг—да, а? Қишлоқи—ей!

— Хватит!³ — Нурбек ўзини тутолмай сўкинди—да, Муборакни итариб юборди.

¹ — Қаерларда дайдиб юрдинг шу пайтгача?

² Кўзимга қараб туриб ёлғонни ялмамай ютяпсан сен, олиб боринг келмаяпти—да ўша жияниникига, олиб борасан!

³ — Бас.

— Вой-дод, убъёт! — Муборак чинқирганича унинг сочига ёпишди. Нурбекнинг кайфи учиб кетди. Шу асно Ойсара хола «ҳай-ҳай»лаб келиб қолди. У шошганидан кийинишни ҳам унутган, ички оқ пушти кўйлақда эди. Ойсара хола қизини койиб, уришиб, Нурбекни ажратиб олди. Муборак юлинган сочини оёқ остига ташларкан, фикриниб:

— Тебя отдам в милицию! — дея қичқирди.

— Айб ўзингда, болам! — Ойсара хола анча оқила аёл эди. Куёвининг тарафини олди.— Эркак деганининг ёр-жўраси бўлади, баъзан кеч қолади, буни билан ер ёрилиб осмон ўйилиб тушмайди.

— Сен аралашма, мама!

— Шунча йил яшаб эр тергашни билмабмиз-а?

— Нимани билардинг ўзи?

— Эрка ўсгансан-да, жувонмарг, паст-баландни билмайсан! — У қизига қўл силтади,— бизникига бориб ухланг, ўғлим, бу билан тенг бўлиб ўтирманг,— у куёвини ҳовли адоғидаги уйига жўнатди, ўзи эса қизи билан қолди.

«Қайтага яхши бўлди,— дилидан ўтказди Нурбек,— у энди сезмайди».

Жанжал ора-сира бўлиб турарди. Кўникиш аломатими, унча эзилмади. Фақат амакисининг гапини юрагидан чиқаролмади.

Эрталаб истаб-истамай ишга борди. Азойи-бадани тиришиб оғрияпти. Кўнгли ғаш. Буни билдирмасликка уринса ҳам Амруллага ўхшаш яқин кишилари: «Кеча амакиси бураганга ўхшайди», деб шивир-шивир қилишди.

Қабулдан одам узилай демасди. Олдига бастакор, режиссёр, раҳбар ходим, қўшиқчи-шоирлар келиб кетишяпти. Уларнинг бири уйига таклиф этади, иккинчиси жиянини ишга олишини сўрайди, учинчиси уни, унинг овозини ва у тузган «Ой шуъласи» ансамблини мақтаб, аллакимларни ёмонлайди. Илгари Нурбек улар билан танишишигина орзу қиларди, энди эса...

Ранги совуқ бир киши кирди. У бўйдор, бурни қирғийникига монанд, тепакал, бўйни йўғон, елкаси олдинга эгилган, кўринишидан сохта мағрур ва дағал одамга ўхшарди.

Нурбек уни кўриши билан тўнини тескари кийди. Сабаби — бурноғи йил ёзда у институтга яп-янги костюмини кийиб борганида бу кимса бир «ўйиб» олган эди: «Бунақа иссиқда костюмга бало борми, болакай? Ё министр бўлмоқчимисан? Ҳар қалай, оёқ олишинг чаккимас».

Ичиқоралик билан айтилган, яъни Муборакка уйлангани шама қилинган бу гап Нурбекнинг суяк-суягидан ўтиб кетган, лекин индамаган эди. Ростини, индашга қўрққанди. Мана, энди ўзи оёғи билан ҳузурига келиб турибди. Нурбек зимдан унга қаради ва энсаси баттар қотди: «Ўзини бутун дунё танийдиган киши қиёфасига солиб юрганига ўлайми? Кошки сени ҳамтовоқларингдан бошқа билса! Ёзганингни-ку, ит ҳам ўқимайди! Чайналган нарсалардан нарига ўтмайсан. Ургилдим сендақа толтув санъатшуносдан. Боққанинг тўққиз эчки, айқирининг оламини бузади!»

Санъатшунос орқасига қайтиб кетишини ҳам, ўтиришини ҳам билмай нуқулай аҳволда қолди. Нурбек одатда супурувчи келса ҳам ўрнидан туриб илиқ кўришар эди. Бу гал ҳатто жойидан турмади. Анча сукутдан сўнг унга қўл чўзиб совуққина қилиб: «Келинг»,— деди холос. Ҳатто ўтиришга ҳам жой кўрсатмади. Санъатшунос аввал қизарди, кейин оқариб кетди. «Кекчи экан, баччағар! — деб кўнглидан ўтказди.— Нега келдим-а ўзи?»

1 — Сени милицияга топшираман!

— Узр, Нурбек Назарович,— у сиртига сув юқтирмай юмшоқ курсига рухсатсиз чўкди,— узр, маданият бўлимига бошлиқ бўлибсиз, табриклайман, чин кўнглимдан табриклайман, шунга, қувонганимдан қутлаб кетай, деб келувдим.

Аслида у: «Ҳар қалай, студентим эди, қани бир олди-дан ўтай, балки ёрдами тегиб қолар» деган умидда келган, мақсади — «Республикада хизмат кўрсатган маданият ходими» деган унвонга эришиш эди. Дарди ичиде қолди.

— Раҳмат,— Нурбек кўз қири билан унга қаради.

— Узр, ўшанда...

— Мен кекчи эмасман,— Нурбек унинг гапини кесди ва жўрттага ўзини осмонни кўядиган одамдай тутиб қовоғини солди,— лекин, билсангиз, полчини жиним суймайди,— Нурбекда ўч олиш истаги ловуллаб ёнди.

— Мен бировларнинг гапига кириб...

— Қўйинг, дўст! — Унинг қони қайнаб, кечаги алами ҳам интиқом истагига қўшилди,— ҳозир ҳам мени «бурни осмонда» деб ўйлаб ўтирибсиз. Начора, ҳар ким эканини ўради. Очиқ айтиб қўяй, агао менга ким ёмонлик қилса, уни таг-томири билан суғуриб ташлайман!

Санъатшунос сесканиб кетди.

— «Бировларнинг гапига кириб» дейсиз?! — Нурбек вужудининг қаеридандир отилиб чиқаётган сўзларни жиловлай олмай қолди. Ўзи ҳар замон-ҳар замонда унинг қайси бир бобосидан ўтган асов қони гупураб, «Юксак чўққилар»ни унутар ва қутуриб кетаётган эди. Одатда, у ким билан гаплашмасин, ўзи доим такрорлайдиган «дипломатия»га амал этар, ҳамсуҳбатининг ҳурматини жойига қўйиб, етти ўлчаб бир кесар эди. Ҳозир бўлса...—«Бировларнинг гапига кириб» эмиш-а! — Фижиниб такрорлади у.— Ахир, ҳар ким ўз мияси билан иш тутайди-да, дўст. Дуч келганининг гапига кириверса, ўзи қаерда қолади? Ўзини сақламаган одам одамми? Бахил одам бировнинг оёғидан чалади. Лекин шуни билингки, дўст, бахилнинг боғи кўкармайди!

Санъатшунос ўтирган курси фикрлади. Аммо оғзини очмади, очолмади. Ичиде: «Кандидатлигимча қолганимга шама қиялпти, лаънати! — деди ўзини иложсиз босиб,— бу итвачча нимани билади ўзи?! Бировнинг дами билан шишиб юрибди-да. Кандидатлигимча қолсам ҳам профессорман, ахир. Қайси кандидат профессор бўлган ўзи? Бармоқ билан санарли бундайлар!»

— Бу дунёда кўнглини кенг қилган ютади,— Нурбек унинг хаёлини парчалаб ташлади,— хаётда ШУҲРАТ, ЖАСОРАТ, КАШФИЁТга ҳамиша ўрин бор, осмон, ер, одам бор экан, ўрин бўлади, бўлаверади. Фақат киши ичиқоралиқдан сақлангани маъқул, акс ҳолда куйиб кул бўлади. Зўрга тан бериш қийин, бироқ мард тан беради. Ичиқора эса: «Санъатимизга доғ туширяпти»,— деб унга бўҳтонлар уюштиради, казо-казоларни қайрайди. У «санъатимиз» деб лоф ургани билан аслида санъатдан кўра ўзини, ўз курсисини яхши кўради. Санъат унга шунчаки восита, қурол. Бу қурол орқали у ўзига «ложный авторитет» орттиради, гарчанд илми юзаки бўлса ҳам!

Тош манглайига тегди. Илгари ҳам санъатшунос ортидан «юзаки олим», «ложный авторитет билан юрибди» дея ғийбат қилишларини эшитган эди. Кўзлари қақчайди. Унча-мунча одамни у назарига илмас эди, калондимоқларни эзиб ташларди. Бироқ тулки қуён олдида ботир-у, бўри олдида ожиз бўлганидай, театршунос ҳам ўзидан қудратли киши олдида латта чайнаб қоларди. Бундай одат номус-оридан кўра мартабаю нафсни баланд қўювчиларда кўпроқ учрайди. Санъатшунос ҳам кимларнингдир олдида ўзини топтаб бўлса-да, жа-

миятада мавқе топишга интиларди. «Бу ифлос бола билан ҳазиллашиб бўлмайди,— деб ўйлади у.— Орқасида одами бор, ўзиям ўсади, ёмонлик қилганга кун бермайди, пули кўп, зўрга замон оғади, ошкора олишиш хавфли, зимдан курашган маъқул».

Санъатшунос сиртига сув юқтирмай, ўлганининг кунидан илжайди.

«Турки совуқ одамнинг чеҳраси кулгандаям очилмайди,— деди Нурбек ичида ёғиниб,— тиржайиши тобутдай совуқ-а?! Чаёндан қандоқ фарқи бор бунинг, отанга лаънат!»

У новотранг улкан столи тагидаги тугмачани босди. Ёши ўтинқираган, қорагина аёл икки қаватли қора чарм эшикни қия очиб: «Лаббай, Нурбек Назарович?»— деб мўралади. У Муборакдан, гап-сўз бўлишдан кўриб, шу содадил аёлни котибаликка олган эди.

— Раҳима опа, илтимос, Амрулла Хайруллаевични чақириб беринг, мана бу нухани олиб кетсин! — У атайлаб гапни икки хил маънода айтди.

Нурбек яйраб кетди. «Уч олиш мана бундай бўлади, туллак! — деди ичида ўзининг устамонлигидан ғурурланди.— Шошмай тур ҳали, сен билан яхшилаб ораочди қилиб кўяман!» — У ўзини яшил гиламлар тўшалган, қатор стуллар турган, радио, телевизор ва бешта телефон ўрнатилган улғувор кабинетига хос тарзда тугитиб: — Кетадиларми? — дея таҳқирона илжайди.

— Ҳа, Нурбек Назарович, дарсим бор... — Нурбекнинг ёвузона чақнаётган кўзига кўзи тушиб санъатшунос титраб кетди ва хайр-маъзурни ҳам унутиб, шошилинч эшикка чиқди.

Қизишганда унча сезилмаган экан, Нурбекнинг иситмаси кучайди. У беихтиёр заиф ингранди. Кейин ўзининг ожизлигидан жирканиб, тиш қайради. Нурбек ишхонада бировнинг шахсига тегмас, одамлардан ёрдамини аямас, ходимлари тумовлаб қолса ҳам кўргани борар, тўй-маъракаларни ҳам деярли қанда қилмас эди. Устига устак берилиб ишлар, бировнинг иғвосига деярли учмас, яхшими, ёмонми, ўз ақли билан иш юритарди. Иложи борича бесабаб идорасидан жилмас эди. Ҳозир эса иситмаси қаттиқ хуруж этипти. Кўнгил ғашлиги ҳам ортиб борапти.

«Бояги нухани бекорга хафа қилдим,— деб афсусланди у.— Энди бу нокас ҳам қараб турмайди. Лекин ўзи ёмон одам. Қанча силаб-сийпалама, илон илонлигидан қолмайди. Шунинг учун ёлғондан юз-хотир қилиш бефойда. Қачонгача биқиниб яшайман? Ошкора курашишнинг ўзида мароқ бор! Шундайку-я, аммо ҳозирча — оёқни ерга маҳкам кўйиб олгунча дипломатия қилиб турган маъқул эди. Бўлмаса баттар фиску фасод қилишади. Узи сир бермаслик керак эди, мушукни силагандай қип чиқарворсам бўларди-ку. Отасига лаънат!»

Нурбекнинг дили баттар хуфтон бўлди. У министрликдан келган хат нухасини Амруллага бериб, алланималарни тайинлаб, уйига қайтди. Остонага қадам қўйиши билан бурчакдаги ҳақандоз ва оёқ кийимлари тагидаги дўппайган нарса Нурбекнинг эътиборини ўзига тортди. Юраги ўйнаб кетди. Ҳалигини бир тепган эди, товони баланд кўнғир туфли кўзига чалинди. «Кимники?» деган ўй миясига санчилди. Бехосдан Мурод эсига тушди. Титраб эшикни тақиллатди. Ҳеч ким жавоб бермади. Гумони ошди. Чўнтагидан калит олиб қулфга солди. Ичкарида ҳам шубҳасиз калит бор эди. Нурбекнинг қони гупирди. «Оч!» — дея бақирди у. Тапир-тупур овоз эшитилди. У жон-жаҳди билан эшикни тепа бошлади, ахйри, синдириб очди. Муборак ўзини йўқотган ҳолда шоша-пиша кўйлагини кийишга уринар эди, йўқ, улгурмади, эрини кўриб, ҳайкалдек қотиб

қолди. Унинг сочи алвастиникидай тўзғиган, юзи оҳак тусида, кўзлари бежо. Ёнидаги тўшак ағдар-тўнтар. Олов ранг япон гилами устида қандайдир шим, кўйлак, пуллар сочилиб ётарди. Нурбек ҳамма нарсани сўзсиз тушунди. Миясига қон тепди. «Бузуқи!» Хотинига ташланди. Муборак: «Вой-дод, ўлдириб қўяди!» дея чинқирганча хонани айланиб қоча бошлади. Нурбек бир зумда унга етиб олди ва қулоқ-чаққаси аралаш шапалоқ тортди. Хотини додлаганча қулаб тушди. Худди шу сония жовоннинг эшиги очилдию яланғоч бир кимса ичкаридан чиқиб ўзини эшикка урди. Айб устида қўлга тушган одам минг кучли бўлса ҳам эс-ҳушини йўқотиб қўяди, бангидай довдираб қолади. Қочоқ остонага суриниб юзтубан йиқилди. Нурбек уни туришга қўймади, нақ бошига тепди. Сўнг сийрак сочларидан чангаллаб олиб турғазди-да, оғзи-бурни аралаш мушт солди. У «вой-вой»лаганча чалқанча қулади. «Ё, тангрим! — деди Нурбек ўз кўзларига ишонмай,— бу Шерзод-ку! Узим қўллаб юрган Шерзод-а! Ё раббим!» — У бениҳоя қутуриб кетди, Шерзоднинг хотинчалиш чиройли юзига, қаншарига, дуч келган жойига тепа бошлади. Шу пайт қаёқдан ҳам додлаганча Ойсара хола келиб қолди ва ўртага тушиб Нурбекка ёлворди: — Тегманг, жон болам, тегманг! Умрингиз хазон бўлади, тегманг!

— Умрим хазон бўлди! — Нурбек алам билан тупурди.— Отасига лаънат! Умрим хазон бўлди. Минг лаънат! — У ҳўнграб йиғлаб юборди.— Отасига лаънат! Умрим хазон бўлди!

У ҳовлига чиқиб «Жигули»сига ўтирди-да, калитни буради ва машинани дарвозадан учуриб чиқиб кетди. Изиди аччиқ тутун тўзғиб қолди.

Амрулла уйда йўқ экан. «Қора хотин» уни мулоим кутиб олди. Нурбек эрсиз уйга кирмас эди, бироқ ҳозир асаби қақшаб, қовоқлари оғирлашиб, елкалари тиришиб оғриётгани учун киришга мажбур бўлди. Қолаверса, бундан бошқа кўнгильтортар жойи ҳам йўқ. Ҳозир ўзини бутунлай ҳимоясиз сезар, атрофида парвона бўладиган ошна-оғайнилари эса худди ундан юз ўгиришгандай. Ё унга шундай туюляптимикин?

«Қора хотин» Амрулла нолиганидай ёмон, қора эмас, балки қорачадан келган, истараси иссиқ, хушфеъл аёл экан. У дарҳол кенг, озода хонага жой солиб берди. Нурбек ўраниб ётди. «Қора хотин», яъни Гулойнинг ўзи эса дорихонага бориб, дори-дармон сотиб олди, сўнг бозорга ўтиб, янги сўйилган кўй гўшти билан шолғом харид қилди, қайтиб келиб қозон осди.

— Сизни овора қилиб қўйдим-да, Гулой,— деди Нурбек хижолат чекиб, у чинни косада қайнатма шўрва олиб киргач.

— Овораси борми, Нурбек ака,— Гулой унинг олдида хонтахтани аста сурди,— ҳар кунги тирикчилигимиз-да, ош бўлсин,— у хонадан оҳиста чиқди.

Нурбек дори-дармон қилди этди, киппа битган бурнига санорин томизди. Сўнг шўрва ичиб, тағин ўраниб ётди. Учта кўрпа ёпинган бўлса-да, оёқлари совқотиб қалтираяпти. Боши чўғдай қизиб, лўқиллаб оғрияпти. Алам, афсус сиқувида юраги сирқирайди. Бўлиб ўтган воқеа аввал унга туш каби туюлган, эҳтимол шу боисдир, бутун даҳшатни ҳис этмаган. Энди кўз олдини қора темир панжара тўсиб қўйди. Муборак соғ қўймайди уни! Судга беради! «Бекордан-бекорга мени урди, тўхмат қилди!» деб судга беради. Ҳеч ким Нурбекнинг тарафини олмайди. Гувоҳи йўқ. Нега урди ўзи?! Ҳазаб келганда ақл қочар экан. Урмасдан, сўкмасдан милиса чақириб, орани очса бўлар эди-ку! Йўқ, унда «Нурбек Назаров хотинини ушлаб олибди» деган гап тарқаларди. Яхшиси, уйдан тинчгина бош олиб чиқиб кетади. Бекор-

га урди, яхшиям ўлдириб қўймади, ўзи аслида ўлдириб қўйгани маъқулмиди? Бари бир, умри панжара ортида ўтади энди. Қора панжара! Даҳшат! Даҳшат, шармандалик! Ширин билан тинчгина яшайверса ўлармиди? Аста-секин ниятига ҳам етарди. Етмасаям, бировдан олдин, бировдан кейин бўлиб яшайверарди-да. Оилада тинчи бўлмаса, юрагига қил сиғармиди? Кўра-билатуриб ўзини ўтга урди-я! Бу не кўргулик?! Амакисиям бошидан қолсин!

Ўй, ваҳима, иситма Нурбекни адои тамом қилди. Тонгда «Тез-ёрдам» чақирди, уни касалхонага олиб кетишди. Нурбек етти кунгача дам ҳушига келиб, дам ҳушидан кетиб ётди. Бу вақт ичида миш-мишлар ўрмалаб қолди денг.

Ёру жўралари деярли оёқларини узиб қўйишди. Амрулла ҳам ўзгаариб қолди. У аввал тез-тез, кейин онда-сонда хабар олиб турди, миш-мишлар кўпайгач, қорасини кўрсатмай қўйди. У Муборакнинг амакисидан кўрқди, Нурбекнинг думи деб ўйлашлари мумкин-да. Қолаверса, истиқболсиз одамнинг нима кераги бор? Фақат Ойсара хола келишини қанда қилмади. Нурбек соғая бошлагач, унга ўйлаб юрган гапини айтди:

— Озгина англашилмовчилик бўлибди-да, ўғлим. Шерзод сизни ахтарган бўлиб, хонага кирибди, Муборак ухлаб ётган экан, эшикни қулфлаб, унга ёпишибди, аммо Муборак уйғониб кетиб, яқинига йўлатмабди. Шерзод сизни кўролмайдими дейман-да, болам.

— У билан сен-менга бормовдим, шекилли,— Нурбек қайнонасининг гапига ишонмади. Лекин кўнглида «Балки англашилмовчиликдир» деб ўзини муқаррар фикридан чалғитмоқчи бўлди. Бироқ одам ҳаммани доғда қолдирса ҳам ўзини-ўзи алдаши қийин. Шунга қарамай, бу уйдирма унга ёққандай бўлди, ҳатто ўзини-ўзи зўр бериб ишонтиришга уринди: «Балки англашилмовчиликдир?! Балки англашилмовчиликдир?! Балки англашилмовчиликдир?!»

— Бўлмаса қайси бир душманингиз уни тезлагандир, ўғлим,— Ойсара хола Нурбек ётган тўшакка ўзи ўтирган курсини яқинроқ сурди. Нурбекнинг хаёли қочди.

— Қайси душманам экан-а? — Нурбек жўрттага ҳайрон бўлиб, талмовсиради.

— Бешикдаги боланинг эмаклаган душмани бор дейишади, ўғлим.

Нурбек ўйланиб қолди: «Кампирнинг гапидаям жон борга ўхшайди. Шерзодга нуқул яхшилик қилиб юардим. Аммо бу отанга лаънат, нимага менга ёмонлик қилади, а? Ҳм-м, демак, кимдир номимни булғаб, пайимни қирқмоқчи бўлган! Ким?! Балки анави тепакал санъатшуносдир? Ҳароми! Буни ундан кутиш мумкин. Ўб-бо отаси бетайин, онаси байтал-э! Наҳот шу уюштирган бўлса?!»

— Э, ўйланиб ўтирасизми, болам,— деди Ойсара хола унга мулойим боқиб,— тоғсиз бўри, душмансиз одам бўлмайди.

— Тўғрику-я...

— Сиз ўзи пича тезроқсиз-да, ўғлим. Суриштирмай-нетмай Муборакни уриб тепибсиз, унинг юз-кўзи кўкариб, тиши синиб кетибди. Уям ёш, қизиққон, менадан сўрамай, экспертизага борибди.

Нурбекнинг ранги қув ўчди. Кампир буни сездими, сезмадими, номаълум, давом этди:

— Эл ичида қандай бош кўтариб юраман энди? Ўртада болаларинг бор. Мен бўлсам сизни ўз ўғлимдан кам кўрмайман. Дўст-душманнинг ичида шармандаю шармисор бўлмасак гўрғайди.

Нурбек кампирнинг ниятини пайқайди. У жавоб бериш ўрнига кўзини юмиб олди, бир-бирига зид ўйлар хаёлини қуршади: «Ярашсам, эл-юрт нима дейди? Тўғридан-

тўғри «Бунақа кун кўргандан кўра ўлганинг яхши!» демайдами? Аттанг, номим булғанадиган бўлди-да! Энди нима қилай? Ярашайми? Нима қилай? Ярашмасам, ишдан кетаман, матбуот, радио, телевизорларнинг эшик-лари тақа-тақ ёпилади. Тагин бир ёқдан экспертиза дегани чиқиб турибди. Нобуд бўламан. Ярашсам, ҳеч вақо бўлмайди. Ёпиғлиқ қозон ёпиқлигича қолади. Фақат оқ туя кўрмагандек ўзимни тутиб юрсам бас, ҳамма думини қисади. Қайтага бу сабоқ бўлди менга, ким дўст, ким душман эканлигини билиб олдим!»

Нурбек касалхонадан чиққач, бир хушфеъл рус чолниқиди ижарада яшаб юрди. У озди, ингичка тортди, ранг-рўйи сомондай сарғайди. Бурунгидай дид билан кийиниб, хорижий кўзойнагини тақиб, тетик юришга ҳаракат қилса-да, энди елкаси ўз-ўзидан қисилиб кетаверарди. Одамларнинг кўзига ҳам тик қаролмай қолди. Қараса, «Сенам одаммисан!» деган маънони уққандай бўлаверарди. Узаро суҳбатлашиб турган тўдани кўрса, «Менинг ғийбатимни қилишяпти» деб шубҳаланадиган бўлиб қолди. Шу боис ҳаммадан ўзини олиб қочар, у қочгани сайин одамлар уни қувиб, гап қилишарди: «Эрта-индин ишдан кетади».

Муборак тўқиганми ёхуд ростдан ҳам амакиси айтганми, номаълум, ҳартугул, Ойсара хола «катта айтди» деб қуйидаги гапни Нурбекка етказди: «Оиласини эп-лолмапти-да».

Нурбек буни ўзича тушунди: «Оиласини эп-лолмаган киши коллективини эплай олармиди?!»

Узун-қулоқ гаплар кўпайгандан-кўпайиб кетди. Нурбек жонига қасд қилишгача етиб борди. Лекин жон ширин экан. Ўзингни ўлдириш учун ҳам тоғдай юрак керак экан. «Юксак чўққи» турганида қора ер тагида ириб ётадими? У ўз умид-армонларини ҳамма нарсадан, ҳатто ўз номус-оридан ҳам устун қўяди, ахир!

«Ёмонлик дегани чирмовиқдай чирмашиб оларкан,— деди ичида,— яхшилик дегани гулдай гап экан. Ёмонликни яхшилаш мумкин дир ахир, худди заҳардан дори ясагандай. Мумкин! — Нурбек хаёлига келган тасодифий фикрдан ўзи севиниб кетди. У ярашишни кўнглига тугиб, Ойсара холанинг қайта келишини кутиб юрганида кўққисдан каттанинг ўринбосари уни чақириб қолди: «Ярашмасангиз, партбилетни столга қўйинг-да, кишлоғингизга қайтиб кетинг! — деди у бургутдек ўткир кўзларини унга тикиб,— гап-сўзням кўпайтириб юбордингиз. Одам деган орқа-олдини тозалаб юради-да!»

Қарчиғай қиёфали, хушбичим, кўркам бу киши билан Нурбекни Муборак таништирган эди. Нурбек баъзан Амруллага ўхшаш дўстлари олдида атайлаб... ўринбосарга кўнғироқ қилиб қўярди. Лекин ҳеч маҳал уни ҳозиргидай важоҳатда кўрмаган, кескин гапини эшитмаган эди. Ўзини йўқотиб қўйди у. «Йўқ, йўқ, орамиздан ҳеч қандай гап ўтгани йўқ, ярашаман!» деганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Ярашди, Юксак чўққиға чиқиш учун ҳам ярашди. Ва кимлардандир ўч олиш учун. Фақат Муборакдан эмас. «Ҳали эрта,— деди тишини ғижирлатиб,— ҳали эрта. Ҳамма нарсанинг вақти-соати бор. Ушанда... Ушанда шундай алаимини олайинки, туғилганларига минг пушаймон бўлсин. Бу дунёда ўч олишнинг йўллари кўп, жуда кўп. Масалан... Забаржадни қўлга оламан, минг сўм, ҳатто ундан ҳам кўп бераман, у ўтириш қилади. Мен тайёргарлик кўриб тураман. У ёғи... Кўнғироқ қилган заҳоти шундай учиб бораман, кейинда икки дўст билан милисаям бўлади. Кейин... ёним бир дўст уни суратга олади, албатта яланғоч ҳолида, яна жазмани билан... Ана ундан кейин додини худога айтсин! Ҳозирча шошмаслик керак, ҳали вақт бор. Ахир ўзимни ўтга

уриб нима қиламан? Амакиси оёғида маҳкам турибди! Ҳозирча эрта, лекин вақти-соати келади! Ушанда қайтага менга яхши бўлади, янги каттагаям маъқул тушади бу, «Амакисидан зулм кўрдим», деб суратларни олиб чиқаман! Ҳа, ҳозирча эрта, вақти-соати келади, албатта келади!

**О, чўққилар,
Юксак чўққилар!
Менга умид,
Армон чўққилар!**

Нурбек хотини билан ярашган куни эрталаб Амруллани ҳузурига чақирди:

— Дўст, бу дейман, тобингиз қочганроқ кўринади, — деди илжайиб. Бироқ бу илжайиш тагидан илон заҳарли тилини чиқариб турарди, — анчадан буён гаплашмайам қўйдик, а? Ҳар қалай, дўстмиз, дўстлик ҳурмати дегандай, дам берайми? Ё энгилроқ ишга?.. — Нурбек Амруллани ўзига яқин олгандай кўрсатиб, кўпдан буён қайраб юрган тигини унинг юрагига санди.

Кутилмаган зарбдан Амрулла довираб қолди, хийла сукутдан сўнг ўзини ўнглаб олди ва Нурбекка тажовуз-корона тикилди. Бироқ қутурган бўронда кема қояга урилиб чилпарчин бўлганидек, унинг нигоҳи ҳам чақнаб турган кўзларга урилиб синди, синдию ўзи полиздаги «қўриқчи»дай шалвираб қолди.

«Хотини билан ярашганга ўхшайди, — деди ичида ўзининг шошмашошарлигидан пушаймон еб, — энди кун бермайди! Ярашган — тубан! Лекин энди султон суягини хўрламас, дегандай уни ташлаб қўйишмайди». — Амрулла тагин бурунгидай мўмин-қобил қиёфага киришга мажбур бўлди ва раҳм туғдирувчи оҳангда деди:

— Сиз билан ишлашга нима етсин, Нурбек Назарович? Тумовлаб юргангизда сизни ўйлаб кўп эзилдим-а, Нурбек Назарович.

— Шундоқ демайсизми, дўст! — Нурбек ўзини суюнган кишидай кўрсатди. Бироқ кўнглидан бўлак фикр кечмоқда эди: «Ялоқсан, ялоқлигингча ўлиб кетасан! Сендан кўра шайтонга ишонган маъқул. Тўхтаб тур, ҳали кулиб туриб бир жонингни олайки!..»

Нурбек ўч олишнинг хилма-хил усулини билар эди. У душмани билан ош-қатиқ бўлиб кетар, бирга юрар, дўстлик ва меҳр-оқибату адолат ҳақида суҳбатлашар, давралару мажлисларда уни мақтар, ҳатто унга ёрдам ҳам берар, пировардида унинг анча-мунча сирларини билиб, баъзан душманларидан ўч олишда уни қурол қилиб юборар эди. Ҳа, зимдан душманининг тагига сув қўйиб борарди. Ўзининг душмани Эшматни Тошматга мақтаган бўлиб ёмонлар ва уларни усталик билан бир-бирига қайраб қўярди.

— Эшматвой камтар, оқил киши! — дерди у самимий тарзда ичидаги қора ниятини сездирмай, — сизам оқкўнги одамсиз, дўст. Аммо, менга бир-бирингни унча хуш кўрмасликларинг ёқмайди.

— Нега энди? — Тошмат елкасини қисиб ҳайрон бўларди, — орамиз яхши, шекилли.

— Ҳар ҳолда, Эшматвой тўғри сўз йигит. У сизга ёмонликни раво кўрмайди. Аксинча, сизни оқкўнги деб мақтармиш, фақат ҳовлиқмароқ, саводсизроқ дермиш.

— Вой ярамас-эй, ўзи ғирт саводсиз-ку!

— Эшитганимни айтдим-да, дўст, — Нурбек ичида кулиб қўярди ва худди шу гапларни оқизмай-томизмай Эшматга айтарди. Эшмат ғазабга минарди. Бу ҳам етмагандай, Нурбек уни яна уч-тўрт кишига худди шу тарзда мақтаган бўлиб ёмонларди. Уртада низо чиқар-

ди. Эшмат жар лабига бориб қоларди. Нурбек кўпчиликнинг қўли билан унинг оёғини осмондан қилиб жарга қулатарди. Худди шу усулни пича ўзгартирган ҳолда Амруллага қўллашни ўйлаб Нурбек мийиғида кулиб қўйди.

Тагин у ҳамманинг кўзига тик, мағрур, тетик боқувчи Нурбекка айланди. Гўё орадан ҳеч қандай гап-сўз ўтмагандай эди. Одамлар ҳам унинг мардона ҳаракатидан чўчиб, миш-мишларни камайотиришди, кейин-кейин деярли шу ҳақда лом-мим демай қўйишди, фақат санъатшуносга ўхшаш кимсаларгина пана-пастқамда сасиб юришарди: «Вой, хотини қанжиғ-эй! Керилиб юрганга қара. Худди осмонни кўтариб тургандай-а? Аввал хотинчангни эпла!»

Ўз навбатида Нурбек ҳам Амрулла орқали санъатшунос ҳақида гап тарқатди: «Қулмат санъатшунос ўзини илмли кишидай кўрсатиб юради, аслида саводсиз. Бечорага бу касаллик ойисидан юққан, ойиси бузук аёл эди, аммо ўзини қўй оғзидан қўп олмагандай кўрсатиб юрарди. Лекин эл-юртдан ҳақиқатни яшириб бўлади-ми? Уни ҳамма «Холида бузук» дейишарди. Қулматнинг ўзиям суюқоёқ. Бундан кўра хотинини тийиб олса бўлмайди-ми? Ўзининг шогирди билан дон олишади-я...»

Санъатшунос ва унинг гуруҳи Нурбекнинг нега ёмон кўришади? Бунинг тарихи бор: Нурбек бир баҳона, холос. Аслида уларнинг асосий душмани — Муборакнинг амакиси.

Йигирма йиллар бурун у билан санъатшунос ўртасида бир низо чиққан. Амакининг одил дўстини санъатшунос машинада уриб қочиб кетган. Шумғия сувдан қуруқ чиққан. Буни амаки қайта қўзғатган. Уша пайтлар «йирик одам» ҳисобланган, эндиликда одамларнинг эсидан чиқиб кетган тили заҳар бир киши мақеидан фойдаланиб, «иш»ни бости-бости қилган.

Бу мудҳиш тарихни Нурбек билмасди. Куни кеча Амрулладан эшитди.

— У-хў! — деди Нурбек таъсирланиб, — гап бу ёқда экан-ку, дўстим. Илдизига урсам, шохи зирқирайди деб ўйлаган-да, энағар! Аммо ўзининг шўри, шахсан мен биринчи бўлиб, ҳеч кимга душманлик қилмайман, агар кимки менга ёмонлик қилса, уни таг-томири билан суғуриб ташлайман!

Нурбекнинг кўзлари илонга чанг солаётган мушукни-кидай ёвузона йилтиради. Амрулла сесканди, назарини олиб қочди. Нурбек бу гапни қизим сенга айтаман, келиним сен эшит қабилида айтган эди, шуни фаҳмлади.

— Тўғри қиласиз, Нурбек Назарович! — деб тасдиқлади ўлганининг кунидан Амрулла, — душманга бўш келдингми, у бошингга чиқиб олади, буям етмагандай пана-панадан фиқсу фасод қилади; ўзи табиат ҳам ғовак нарсани ёқтирмайди, масалан, бўш дарахтни қурт ейди, одам қатъий бўлса ундан ҳамма қўрқади, ҳурмат қилади, ўзи душман билан оғиз-бурун ўпишиш ярамайди, душман бари бир душманлик қилади, сиз айтгандай уни таг-томири билан суғуриб ташлаш керак.

— Тўғри, дўст, — унинг товлама гапи Нурбекка маъқул бўлди, аммо Амрулланинг ичида илон ўйнаётганини ҳам пайқамай қолмади.

Нурбек душманлари билан фақат махфий тарзда курашишни, ўзига, тилига маҳкам бўлишни дилига маҳкам тугиб, янада ишонч ҳам дадиллик билан ишни бошқаришда давом этди. Бироқ ҳали олдинда Ширин масаласи ғов бўлиб турар эди.

Шириннинг чиқишига беш кун қолганида касалхонага боришга мажбур бўлди у. Баҳор офтобидан ҳаммаёқ яшнаб кетган эди. Олдиндан сим қоқиб қўйгани учун нақ дарвозада уни бош врачнинг ўзи кутиб олди. У «Жигули»дан тушар экан, ўзини сирли кўрсатиш,

каттанинг куёви сифатида салобатли ҳам самимий тутиш учун кўздан кўзойнагини олмай, виқор билан унга кўлини чўзди.

— Салом дўстим...— Нурбек гўё унинг исми-шарифини унутиб қўйгандай, томоғини маънодор қирди,— андек кутдириб қўйдик-да, узр сўраймиз.— Аслида у бош врачни шошириб қўйиш учун шундай қилган эди.

— Сиздай одамни қанча бўлсаям кутамиз-да, Нурбек Назарович, бош устига,— у Нурбекнинг амалдор ҳам пулдор эканини кўрсатиб турган нафис оқ костюмига, хурмо тусли кўйлагига олов ранг галстугига ҳамда тово-ни баланд бўз туфлисига яширинча разм солди, ичида «Мен ҳам шундай кийинсам бўлади-ку», деб ўйлаб ютинди.

— Раҳмат, дўстим, биз ҳам кўлдан келганча хизмат-ларига тайёрмиз.

Нурбек: «Таниш-билишсиз ва ёки пулсиз касалхонага жойлашиш қийин», деб эшитган эди. «Бу нусха ҳам бити кетган чиқар,— деган ўйга борди.— Қолаверса, врач дегани керак бўлиб туради. Лекин ўзи пачоқ одам экан, бирга юришга ҳам уяласан киши. Кўршапалакка ўхшайди-я, кўзи кўринмайди, бўйиям бир қарич, раҳбар дегани йирик, серсавлат бўлгувчи эди. Энағарнинг башарасига касалларнинг, ўликларнинг нуқси уриб қолган: сап-сарик, захил. Аммо кўнгли очик кўринади».

— Қани, юқорига, кабинетга марҳамат, Нурбек Назарович,— жимликни бузиб таклиф этди бош врач,— қани,— у соддадиллик билан Нурбекнинг тирсагидан тутиб, юқорига ундади,— марҳамат.

Бирдан каттанинг куёви, машҳур хонанда ва масъул идоранинг бошлиғи эканлиги ёдига тушдию Нурбек тирсагини тортиб олди.

«Эрк берсанг, арзиманган кимсаям бошинга чиқиб олади-я! — деди ичида ёжиниб Нурбек,— сирли бўлиш керак. Иложи борича одамларга кам кўриниш керак. Лекин кишиларга ёқа билишинг, уларни ўзингга қарата билишинг ҳам лозим. Акс ҳолда пуч ёнғоқдай биров бир тийинга олмай қўяди. Ким бўлмасин, уни, ҳатто кучукниям бездирма. «Каттага куёвман» деб ўзингни осмони-фалакда чоғлаганинг билан иш битмайди. Таъсир эта билиш керак одамларга, тагин каттанинг номини тилга олмасдан, хатти-ҳаракатдагина шунини сездириб қўйиш, кўрсатиш керак. Ҳа, ҳеч кимга сир бермасдан, жуда усталик билан муомала қилиб таъсир ўтказ. Шундагина пишагингни ҳеч ким пишт деёлмайди, ҳатто катта ишдан кетган тақдирда ҳам!»

— Авф этасиз, дўстим,— деди Нурбек бош врачнинг оғринганини кўриб, сохта равишда юзини буриштирар экан,— сабил, нақ тирсақда яра...

— Э-ҳа, узр,— бош врач хижолат чекиб қизарди,— даволайлик, Нурбек Назарович.

— Раҳмат, иш бошдан ошиб ётибди. Бўлмаса, ўзимизнинг правительственный больницаям бор, вақт топиб боролмаяпман. Бу ерга бир зумга келдим, холос. Бир оғайним бор, ўзи пахтачалик бўйича мутахассис, профессор, ҳозир чет элда, уч йилга кетган. Сизда шунинг бир сингиллари ётибди, отиям нимаиди, Шарбатми, Ширинми, шу... ёдимдан кўтарилаёзипти, фамилияси Эшимова эдими-ей, ҳар қалай, шунга ўхшаш. Дўстлик ҳурмати, бир кўриб кетай деб келувдим.

— Бунинг савобига нима етсин, Нурбек Назарович? — Бош врач негадир шошиб соатига қаради ва безовталани деди: — Фақат каминани маъзур тутасиз, жиддий операция бор эди. Ширинхоннинг ёлғиз ўзлари тушадилар-да.

— Бемалол, дўстим, бемалол.— Нурбек: «Сиримни билиб қолмасин», деб қўрқиб турган эди, бирдан энгил тортиди. — Баҳузур.

Бош врач ўнг кўлини кўксига қўйиб бурилди-да, икки томонида дарахтлар мунчоқдек тизилган йўлка бўйлаб пилдираб юриб кетди. «Муборакнинг таниш-билишлари кўриб қолмасин» деган хавотирда Нурбек хиёл четдаги арча панасига ўтди. Бироқ Ширин ҳадеганда чиқавермади. «Куттишга мажбурман,— деди Нурбек, «БТ» тутатаркан,— отангга лаънат! Вой-бўй, анави қиз мунча сулув-а! — Нурбек йўлакда кетаётган қизга ёниб тикилди,— оёғи зўру! Кўзлари тим қора, қошлари чимирилган. Узининг гўзаллигини билади, ўлгур, мағрур қад кериб кетяпти. Доим юзини сутга чайиб юрадими дейман, оппоқ, қурмагурнинг сийна-лариям бор экан-да ўзи, ҳандалақдай-ҳандалақдай кел-лади-я. Бир қошиқ сувга чайиб ютиб юборсанг! Кимга насиб қиларкин, жодугар? Унча-мунчасига қарамас-ов. Аммо бундайлар танлай-танлай тозига йўлиқади ёки эрсиз қолиб кетади. Э, Ширинга нима бўлди ўзи, ҳалигача келмаяпти? — Нурбек соатига қаради,— ал-васти! — У дарвозадан бир томони кўриниб турган «Жигули»сига қаради.— Қиз бола дегани машинаю пулни яхши кўради. Жин урсин! — Унинг тоқати-тоқ бўлди, шу чоғ йўлакда Ширин кўринди.

«Мардона юриб келяпти,— деди бўшашиб Нурбек,— шарманда қилмаса гўргайди! Яхшиси... — у «Жигули»си томон силжимоқчи бўлди. Бироқ Ширин яқин келиб қолган эди, улгурмади. Ширин ўздан нафратланишини ва буни яширмаслигини кўриб, баттар талвасага тушди, қилмишидан афсусланган кимса қиёфасига кирди.

— Яхшимисиз, Ширин? — Нурбек унинг нафрат, афсус-надомат балқиган юз-кўзига мўлтираб тикилиб, қўлини чўзди.

Вақт туйғуларни синайди, синовга дош берганлари яшайди, дош бермаганлари ўлади. Ширин учун Нурбек йўқ, унга меҳру муҳаббати ўлган эди. Дарада туғилган ўша масъуд туйғулар вақтнинг қора тўзони тагида қолиб кетган эди. У Нурбекнинг кўлини олмади. Нурбек қаттиқ изза бўлди. Шириннинг нигоҳига дош беролмай, кўзини олиб қочди. Шунда дафъатан «Ишқилиб шарманда қилмасин!» деган фикр миясини тилиб ўтди ва яна бир бор унга ер тагидан қаради. «Янаям сулув бўлиб кетибди,— дея у дилидан ўтказди,— аммо феъли ўзгарган, ўзгаргандаям ёмон томонга ўзгарган кўринади».

У тагин ер чизиб қолди. Кейин ногаҳон Шириннинг қаттиқ портлашини ҳис этиб, юраги орқасига тортиб кетди ва бунинг олдини олиш учун ёлворганнамо гапирди:

— Мени кечиринг, Ширин! Мен алдандим, кечиринг!

Ширин чиқсамми, чиқсамамми деб узоқ иккилангач, алҳол «Чиқиб юзига тупуриб келаман!» деган ўйда келган эди. Бироқ Нурбекнинг бундай товланаётганини кўриб, аламини ёзолмади. «Одам ўзини шундоқ хор қиладими? — деб кўнглидан кечирди у,— ё менга шундоқ туйилаётганмикан? Илгари дўст бўлиб, сўнг ёвлашсанг, унинг ҳамма қилиқлари ёмон кўринаверади ўзи. Лекин ҳозир кашмирилиқ қиляётгани кўриниб турибди-ку. Тоза тубанлашиб кетибди!»

— Сизам ўзингизни одамман деб юрибсизми?! — деди Ширин асов ғазабини жиловломай, совуқ тонг қировидай оқариб.— Сиз!.. — Ширин гапини тугатишини ҳам эп кўрмади ва мислсиз нафрату қаҳрга тўлган кўзини Нурбекдан узди-да, ижирғаниб ортига шарт бурилди.

Нурбек ер билан битта бўлиб қолаверди. Унга: «Сизам ўзингизни одамман деб юрибсизми!» деган сўз ҳар қандай ҳақоратдан ёмонроқ таъсир этди. Бундан унинг

дарди-дунёси қоронғи бўлди.

Шундай кимсалар бор: сенинг ҳақ-ҳалоллигингни биллади, сенга ичида тан беради. Лекин бари бир ўз нафси йўлида сенга ёмонлик қилишдан қайтмайди. Ҳатто сени яхши кўрса ҳам, сенга ичи ачиса ҳам ёмонлик қилишдан тоймайди. Нурбек ўзини қўлга олиб-олмай, қалтираб-титраб, гезариб-бўзариб деди:

— Шошмай тур ҳали, дўст!

Шириннинг елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлди. Дили ёришиб палатага кирди. Бу ерда уни Нина Ивановна кутиб турган экан. Қадрдонлардек кўришдилар. Нина Ивановна Ширинни ёқтириб қолганиданми, кўнгли тусаган пайтларда ундан хабар олиб турар ва ҳар гал «Соғайиб кетсанг, мен билан яшайверасан», деб айтар эди. Шунда Ширин ўйланиб қолар, аниқ жавоб беришга қийналар, «Қани, аввал соғайиб, хола» деган гап билан чекланар эди. Бироқ бу сафар Нина Ивановна маҳкам оёқ тираб туриб олди.

— Меникида яшайқол, қизим. Мен қаридим. Иссиқ-совуғимдан хабар олиб тургувчим бўлса дейман-да. Сенга меҳрим тушган, гапимга кир, йўқ дема, ҳам ўқиб, ҳам ишлайсан, қизим.

Ширин ўйланиб қолди: «Бошқа қаерга ҳам борардим? Анави Ҳамидага ўхшаганланикида яшашдан худо асрасин!»

Ахир у рози бўлди. Нина Ивановна севиниб, уни бағрига босди. Бироқ...

Ширинни олдинда мудҳиш қисмат кутмоқда эди.

Нурбекнинг кўрсатмаси билан Ҳамида қўшмачи тағин «иш»га киришди. У Шириннинг Нина Ивановнага берган ваъдасию қачон чиқишини биларди. Лекин фурсат етганда касалхонага атайлаб бормади. «Борсам, чўчйди жувонмарг, — деб ўйлади маккор хотин, — лаш-луши билан ҳужжатлари уйимда, ўз оёғи билан келади, хи-хи!»

Ширин келди, оёғи тортмаса ҳам келди. Кеч кириб қолган, заиф ел эсмоқда. Ҳовлида зоғ кўринмайди.

— Ҳамида хола-ю! Ҳамида хола-а! — деб чақирди у. Ҳеч ким жавоб қайтармади. Фақат ён томондаги дераза пардаси сезилар-сезилмас силкинди. Лекин буни Ширин пайқамади. У тағин чақирди. Сукунат ҳукм сурди. Ширин: «Кўшнисиникига чиққандир, — деб гумон қилди, — пича кутай-чи!»

У хаёл қуршовида ҳовли ўртасига — ариқ бўйига борди ва бирдан кафти билан оғзи-бурнини бекитди. Ариқчада қора лойқа илондай судралмоқда. Ҳиди одамни ўқчитади, сассиқпопушакнинг инидай бадбўй. Ширин дарҳол нари кетди. Унинг кўзи ҳовли четидаги оппоқ ўрикка тушди. Юзи ёришди ва яна бирдан хомуш тортди. Оппоқ гуллар қишлоғини, онасини ёдига солди. Ана, тоғдан пода қайтмоқда. Майда тош тўшалган кўчадан энгил чанг кўтарилади. Утин ортилган эшакда «телба» чўпон келяпти. Чанг ичра ярим яланғоч болалар кўзга чалинади, улар чўпонга тилларини чиқариб, муштаринни дўлайтириб қичқаришади, тош отиб қочинишади. Чўпон эса уларга тиржайганча хезланиб қўяди ва тағин руҳсиз бир алпозда йўлида давом этади.

Ана, онаси сигирини соғиш ниятида хурмачаларни чаймоқда. Унинг кўзлари нам, ғамбода. Сочлари оқарган, ўзи букчайиб, ранг-рўйи ҳам бир ҳолда.

«Эна! Энажоним!» дея пичирлади Ширин. Шунда унинг вужуд-вужуди, юрак-юраги титраб-титраб кетди, йиғлаб юборди. Уни овутадиган киши бўлмади. У йиғлади, йиғлайверди. Охири Шириннинг кўз ёшлари қуриб қолди.

Охири қишлоғи, онаси кўздан ғойиб бўлди.

Охири кўз ўнгида бир туп ўрик қолди. Оппоқ гуллари

битта-битта тўкилаётган ўрик. Оппоқ-оппоқ. Битта-битта...

Кўз олди қоронғилашди. Оёқ-қўли музлади, юз, манглай ва кўкрагини совуқ тер қоплади. У мувозанатини йўқотди, тупроққа ўтириб қолди. Тағин парда силкинди. Унинг қовушган узун-узун киприклари иккига ажралди. Оппоқ гуллар ҳам кўздан ўчди. Йўқ, уларни бир нима тўсиб қўйди.

— Узингни тут, оппоғим!

Ширин тўсқинчини таниди: Ҳамида. Ширин унинг кўмагида ўрнидан турди. Сўнг нари бориб устини қоқди.

— Яратганга шукр! — Ҳамида ёқасини очиб, кўкрагига туфлади. Нақ юрагим ёрилаёзди, туф-туф! Қани, уйга кир, ширин қизим!

— Йўқ, хола, қоронғи тушиб қолади, нарсаларимни беринг, кетаман.

— Ҳеч бўлмаса, жиндай нафасингни ростлаб ол, оппоғим, — Ҳамида жон-дили билан қоронғи тушишини истарди, — дармонсизсан, анча ётдинг-да. — У Ширинни қўярда-қўймай ичкарига олиб кирди, — тағин йўл-пўлда кўзинг тиниб... — Ҳамида гапини тугатгунча бўлмай дастурхон ёзди ва чой дамлагани югурди. — У ошхонадан атай ҳаяллаб қайтди. Ҳамидага қизи — Холида ҳам эргашиб келди. Хонани атир-упа ҳиди тутди. Ҳадемай ичкари қоронғилашди. Холида чироқни ёқди. Нур жилва қилиб унинг пардоз-андозли юзи хийла чиройли кўринди, оч пуштиранг кўйлаги, тилла тақинчоқлари равшан тортди. Шириннинг юраги сиқилиб кетди. Кетай деб у руҳсат сўради.

— Бир кеча, — минг кечамас, ширин қизим, — Ҳамида раҳмдил аёл қиёфасига кирди, — рангингга қара, бир ҳолдасан. Қолгин оппоғим, қолгин. Холи билан гурунглашиб ётасизлар, — у Ширинга чой узатди. Ширин пиёлаги истар-истамас олиб, дастурхоннинг четига қўйди.

— Йўқ, кетаман, хола, — деди у юраги баттар сиқилиб, — руҳсат беринг.

— Қоронғи тушиб қолди-ку, тилла қизим, яна де, худди аксига олгандай, хўжайин ўлгур ҳам келмаяпти, кийим-бошинг турган хонанинг калити ўшанда, чўнтаги-га солиб кетган, гўрсўхта.

— Кейин келарман бўлмаса, — Шириннинг руҳи буткул тушиб кетди. У келганига пушаймон бўлиб, ўрнидан турди. Бироқ Ҳамида: — Алҳамдилло, мусулмон парзандимиз, оппоғим, дастурхонга патихо ўқийлик! — дея уни тағин ўтказди.

«Мунча ёпишиб олди бу хотин? — дея кўнглидан кечирди Ширин. — Ишқилиб, бир шумлиги йўқмикан? Ё чиндан меҳрибончилик қиялпими? Ахир, мени алдаб чақиргани йўқ-ку, ўз оёғим билан келдим-ку. Пича одамгарчилигим бор ўзи, ҳар қалай, кўргани бориб турди. Лекин бари бир одамга ёқмайди, ундан кўрқасан киши, қарашлари ёмон, ўша ҳалиги ҳодисага асли шу хотин сабабчи эмасми?!»

Ҳамида унинг ўйланиб қолганидан фойдаланди, қизига «Мана бу ер ютурни қолдиришга сана м уриниб кўр!» деган маънода кўз қисди. Холида Ширинга яқин сурилиб, унинг тиззасига қўлини қўйди.

— Уртоқжон, борадиган жойингизм таинсизроқ, — деди томондан тараша тушгандай дангал, — ҳали у уйидами, йўқми, буни худо билади, балки бирон ерда ўчиб қолгандир? Узи ичар экан, ундайлардан буни кутса бўлади. Яхшиси қолинг, эрталаб кетасиз. Биз сизга фақат яхшиликни раво кўрагимиз, касалхонадан чиқиб келяпсиз... қишлоқ тиззасиз... Адашмасам, кўнглингизга ҳар балолар келиб... бундан бизнинг хафа бўлишимизни ўйламаяпсиз ҳам.

Ширин ноқулай аҳволда қолди. Шунда «Қолсамми-

кан?» деган ўй хаёлидан ўтди. Лекин бир ёмонликни сезиб тургандай кўнгли ғаш эди.

— Холининг гапи тўғри, Ширин қизим, — деди Ҳамида Шириннинг иккиланаётганини сезиб, — ҳар нечук, катта шаҳар-да, оппоғим, сен бўлсанг бир қишлоқ қизисан, шаҳарда кечаси юриш хатарли эканлигини билмайсан, айниқса, қиз болага!

Ширин қолди, ўз иродасига қарши туриб қолди. Ҳамида унга Холида билан бир хонага жой солиб берди. Шириннинг таъби нозик эди, кўрпа-тўшакдан ижирғанди, ечинмасдан ётди. Лекин ўхлолмади, не сабабдандир қалбини енгиб бўлмас ғашлик тумани чулғаб олган эди.

Тун оққач, Холида ташқарига чиқди. Ширин ўз хаёлларига ўралганча ётаверди. Эшик қайта очилганда ҳам Холида кирди деб ўйлаб кўзини очмади.

Нимадир қитирлади, сўнг шитирлади. Ширин: «Холида, нима қиляпсан ўзи?» — демоқчи бўлди, демади, андиша қилди, фақат оғир «ух!» тортиб қўйди. Худди шу сония кўпол, зил-замбил бир нарса чўчкадай хириллаганча уни босиб тушди. Ширин чинқириб юборди. Кўзига одамсиёқ махлук кўринди, йўқ, тўғрироғи, тун зулмати ичра Ширинга шундай туюлди.

Унинг дами ичига тушиб кетди. Лекин дарҳол ўзини қўлга олди, «махлук»нинг башарасига чанг солди.

«Махлук» қаттиқ маст, оғзидан ароғу саримсоқнинг қоришиқ ҳиди анқимоқда эди. Ширинни «Қанжиқ!» дея сўкканча юзига шапалоқ тортди.

Шириннинг боши айланди. Аммо танишдай, жуда танишдай овоздан сергакланиб, ўзига келди. «Махлук» унга ўлиб-тирилиб ёпишганча қучоқлаб ўпа бошлади. Ширин жонҳолатда «махлук»нинг қўлини тишлади ва юз-кўзига қайта чанг солди. Шунда у бўқириб юборди. Ширин ўрнидан сакраб турди-да, ташқарига отилди. Бироқ ҳалиги ариқчага етмади, етолмади, хириллаб етиб келган «махлук» уни тўтиб олди ва сочини бураб, ўзига қаратди. Шунда, ё тангрим, ой ёғдусида у қизини таниб ток урган кимсадек титради ва қорайиб кетди, оғзини ланг очганча қотиб қолди.

Шириннинг юраги орқасига тортиб кетди. У ҳам қотиб қолди, ҳайрат кўзларини катта-катта очиб тош қотди. Сўнг телбадек чинқириб юборди ва юрагини чангаллаб йиқилди. Худди шу лаҳза бошқа бир хонадан Ҳамида қўшмачи, унинг эри, Сайдалим, Холидалар чопиб чиқиди. Эшим зўр ҳамон эс-ҳушини йўқотганча қора ҳайкалдек қотиб турар эди. У шир яланғоч эди. Сайдалим келиб унинг қўлини орқасига қайирди. Ҳамида сочлари ёйилиб, тупроққа беланиб ётган Шириннинг биллак томирини тутиб кўрди, сўнг:

— Дунёдан ўтибди, шўрлик! — деб қафтларини юзига сурди.

Эшим зўр яшин урган дарахтдай титраб кетди, юзлари қорайди. Сайдалим, Холида билан отаси Эшим зўрни тепиб судраганча хонага олиб киришди. Фақат Ҳамида қўшмачигина бир оз ҳаяллаб қолди...

Ширин тупроққа қорилганча ётар, лекин ўлмаган эди. Буни Ҳамида қўшмачи сезмади, сезадиган ҳолда ҳам эмасди, кўзини пул, пачка-пачка пул қамаштириб қўйган эди. Шошди, ақли шошди, пулга, пачка-пачка пулга хаёли кетди. Шунинг учун ҳам сезмади, аста-аста ураётган юрак зарбини сезмади, шошди, пачка-пачка пулга шошди...

Эшим зўр ўзини йўқотиб қўйди. Ҳатто яланғоч эканини ҳам унутди. Сайдалим: — Қотил! Одам ўлдирдинг, қотил! — деб унинг қорнига устма-уст тепди. У букчайиб ўтириб қолди.

Ҳамида ҳам Эшим зўрнинг бошига муштлаб қарғадди:

— Деразани бузиб кирдинг, ит, қишлоқи! Ойдаи қизнинг юрагини ёриб ўлдирдинг, мохов!

Эшим зўрнинг лаб-лунжи осилиб, кўзи ўлган қўйнинг кўзига ўхшаб қолди. «Тириклайин ўлдим!» деб ўйлаб, у ич-этини ея бошлади.

Сайдалим қизил муқовали ҳужжатини атай хонтахта устига қўйди. Сўнг «Акт» ёзиб, Эшим зўрга мажбуран имзо чекдирди. Қўшмачи, Холида ва унинг отаси ҳам битувга қўл қўйишди.

— Энди «Тушунтириш хати» ёз, разил! — деди Сайдалим унга жирканиб. Эшим зўр моховдай қаради, кўзига қўлини нуқиди.

— Ёз, ювуқсиз, гўрсўхта! — Ҳамида Эшим зўрнинг пешонасига туртди.

— Ёз! — деди таҳқирона овозда Холида.

— Ёз! — деди чийиллаб Ҳамиданинг эри.

Эшим зўр овлоқ довонда, қор кўчки тагида қолаётган кимсадай титраб, қалтираб кетди. Агар минг чандон айбдор бўлса ҳам, қизи билан қўлга тушмаганида у Сайдалиму Ҳамидани еб қўярди. Не қилсин, ноилож, умрида кўрмаган хўрликларга чидайди, ноилож, ўртада одам ўлган, тагин ўзининг қизи, ноилож! Ўз қизи-я! Қандай шармандалик! Шунча ақл-фаросати билан бир арзимас хотиннинг тузоғига илиниб ўтирибди-я! Қандай шармандалиг-а!

— Нега ўйлаиб қолдинг, қотил?! — Сайдалим унинг юзига тарсаки тортди. — Ёз! Ёз дедимми, ёз!

— Н-н-ни-ма, ё-ё-ёз-и-и-и-иш-ни би-и-и-ил--ма-а-ай--ма-ан! — деди Эшим зўр дудуқланиб, қалтираб.

— Нимани ёзишни билмайман эмиш-а? Биласан, балони биласан, ернинг тагида илон қимирласа, биласан! Ўзингни гўлликка солма. Сандақаларнинг мингтасини кўрганмиз. Бутун разиллигингни бошдан-оёқ ёзасан, уйимга ўғринча кирганингням, гулдай қизга тажовуз қилганингням, қотиллигингням ёзасан! Энди тушундингми, ит қишлоқи! Ёз, бўлмаса кўзингни ўйиб оламан! — Ҳамида товони билан унинг қаншарига тепди. — Сенга бегуноҳ қизнинг сочидан бураб уриш қандай бўлишини кўрсатиб қўяман ҳали, гўрсўхта! — У яна тепди.

Эшим зўрнинг қулоғи битиб, кўз олди қоронғилашиб кетди. Узига келгач:

— Кийиниб олай, кейин ёзаман! — деди у бўшашиб.

— Нариги дунёда кийиниб оласан, гўрсўхта! — Тупингни сачратиб шанғиллади Ҳамида. — Тушундингми, нариги дунёда, дўзахда! Шу турнингда ёзавер, ит! Ўн гулидан бир гули очилмаган қизга ёпишганда уялмаган, энди уяласанми, қорамозор!

— Ўзингиз айтганга...

— Ўзингиз айтганга? — Ҳамида унинг гапини бўлиб, юзига туфлади. — Сени етти ухлаб тушимда кўрмаганман, ҳайвон! Сен қотилсан! Энди ҳеч қаёққа қочиб қутула олмайсан, турмада чириб ўласан! Яхшиликча ёз, чўпчагингни сувга айтасан, каззоб!

— Ёз бадбахт! — чираниб бақирди Сайдалим. — Имиллама! Тонг ёришиб қолса, ўзингга қийин, яланғочсан, экспертиза текшириб кўрмагунча, кийинмайсан, йиғилган халқ олдида ҳам шундай турасан!

Эшим зўрнинг лаблари титраб, кўзлари ёшга тўлди. Сайдалим севинса-да, сир бермади, қовоғини уйиб, гапида давом этди:

— Фирт жиноят устида қўлга тушдинг, разил! Актга ҳам қўл қўйдинг, энди ҳеч қаёққа қочиб қутулмайсан! Ҳеч қаёққа!

Эшим зўр йиғлаб юборди. Эркакининг йиғиси тоғни ларзага солади, дейишади. Лекин унинг бу йиғиси тиззасида турган пашшага ҳам таъсир қилмади.

— Қишлоғингга срочний телеграмма юборамиз! — Сайдалим атайлаб пинагини бузмаган оҳангда гапир-

ди.— Уруғ-аймоғларинг дарров етиб келишади, Шириннинг жасади билан сени шу аҳволда кўришади.

— Оҳ, пешонам шўр экан! — Эшим зўр таҳликага тушиб Сайдалимнинг оёғига йиқилди.— Нима десангиз қиламан, ука, фақат уйимга билдирманг! — У йиғидан тўхтаб Сайдалимнинг оёғини қучганича кўзига мўлтираб термилди. Сайдалим уни ит ўрнида кўрмай тепиб юборди.

— Аввал ёз, кейин гаплашамиз,— деди у Эшим зўрда умид учқунини уйғотиб.

Алҳол у титраб-қалтираб тушунтириш хати ёзди. Сайдалим уни акт билан бирга папкасига солди.

— Ана энди, қон қусгур, тақдиринг бизнинг қўлимизда! — деди қувониб Ҳамида.

— Чўнтагингда нима бўлса ҳаммасини чиқариб кўрсат, қотил! — дея буюрди Сайдалим.

Бешови ҳам ҳовли бурчагидаги хонага боришди. Ана, Ширин тупроққа сингиб, ер билан битта бўлиб ётибди. Унга биронтаси қарамади. Қарашганда балки унинг ҳушига келганини сезишармиди? Пул одамнинг кўзини кўр, қулоғини қар қилиб қўяди. Эшим зўр эса шу тарафга қарашга ҳам ботинолмади, кўрқди, унинг юраги бандида хилвираб турган кузги баргдай титрамоқда эди, қаттиқ титрамоқда эди.

Бирин-кетин ҳужрага киришди. Эшим зўр қалтираб-қақшаб бир-бир чўнтақларини ковлаб чиқди, сўнг оёғига миҳ кирган кимсадай инграб юборди.

— Етти минг сўм пулим бор эди, йигирма уч сўмгина қолибди! — Эшим зўрнинг юзида қон қолмади.— Худо урди мени! — У гарансиб мук тушди.

— Шантажингни гўрдаги онангга қиласан! — деб бақирди Сайдалим.— Афирист!

Ҳамиданинг эри унинг қўлтиғига кирди:

— Тўхматчи! Қотил!

Ҳамидаю Холида ҳам уни бу гўрдан олиб, у гўрга солишди.

Эшим зўр яланғоч тиззасига бошини қўйганча бир сиқим бўлиб қолди. Ичида фақат бир гапни такрорлар эди: «Мени худо урди!»

Сайдалим унинг паспортини олиб Холидага узатди ва буюрди:

— Бу одамхўрнинг уйига «Катта жиноят устида қўлга тушди!» деб тезда телеграмма беринг! Яна, совхоз директори билан райком секретарига ҳам телефон қилинг. «Эшим деган главбухларинг Ширин деган бир қизга тажовуз қилиб, уни ўлдириб қўйди!» деб айтинг. Фақат тез!

— Ҳозир, Сайдалим ака, ҳозир!

— Йўқ, йўқ, илтимос, ялинаман! — Эшим зўр ноҳос игна устига ўтирган кимсадек сачраб туриб кетди.— Йўқ, йўқ, илтимос, ялинаман, уйимга айтманглар, нима десанглар шуни қиламан, уйимга айтманглар! — Унинг кўзи ақлдан озган кишиникига ўхшаб қолди.— Уйимга айтманглар! Ахир!.. Ахир!.. Ширин!.. — У гапини давом эттиролмади ҳўнграб йиғлаб юборди.

Ҳамида қўшмачи беҳад севиниб кетди. Нурбекнинг олдинни кўра биладиган ақлига яна бир марта тасанно ўқиди. «Худо назар қилмаса эшак бозорида даллол бўлолмади киши,— деди ичида у,— умринг узун бўлсин, Нурбек, Нурбекжон! Сен жуда ўсувчан йигитсан! Ҳали ўсасан! Жуда-жуда ўсасан!»

Сайдалим ҳам ундан кам севинмади. Ота билан қизнинг юзлари ҳам ёришиб кетди. Ҳамида қувончини яшириб, уни юмдалагудай бўлиб чийиллади:

— «Ахир, ахир!» дегунча мударраонга айт, чўчқа!

— Ахир... — Эшим зўр баттар таҳликага тушди,— ахир, ахир... Ширин... Ширин... менинг... менинг... қи... — У беихтиёр ўзининг бошмалдоғини тишлади, лабининг

икки четидан қон сизиб чиқди. «Э, худо! Ёмон шарманда бўлдим-ку, ёмон шарманда бўлдим! Ота ўз қизига-я!..» — Эшим зўр гапининг охирини айтмади, айтолмади, ғажиған бошмалдоғини баттар тишлади...

Ҳамида билан Сайдалим сукут сақлашди. Ота билан қиз ҳам. Улар кутишди, унинг айтишини, сўнгги сўзни... кутишди. Сукут Эшим зўрга уруш-сўқишдан ҳам ёмон таъсир этди. «Тўхтаб тур, ман-жалақи! — деди ичида алам билан,— Тўхтаб тур ҳали! Сени қўлга туширма-сам, онам берган сут харом бўлсин!»

У иложсиз қолди. Тамомила иложсиз.

Айтди.

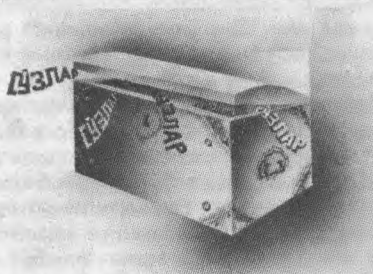
Келишишдилар... Сўнг хонадан чиқишди. Чиқишди-ю, юракларига юрак, рангларига ранг қолмади. Ширин йўқ эди, худди ерга кириб кетгандек йўқ эди.

— Алҳол бошимизга етдинг, Нурбек! — деб юборди беихтиёр Ҳамида ва азойи баданидан совуқ тер чиқиб, кўз олди қоронғилашиб, оёқлари майишиб кетди.

Қолганларни баттар даҳшатли таҳлика босди. Эшим зўрга эса жон кирди, у Сайдалимдан қора папкани тортиб олди. Ола-ғовур, ур-йиқит бошланди.

Бу пайтда Ширин катта кўчага чиқиб олган эди...

1980—1983 йиллар

Тил сандиғи

Қўқим — чиқинди, ахлат

Дўржи — мўл, кўп

Ушуллак — ҳуштак

Чегана — аҳолининг қўй-эчкилари

Ушмак — учли темир

Суқоноқ — очкўз

Қочов — искана.

Товбой Хўжамбердиев,
Фаллаоролдан.

Долдирға — сув чиқмайдиган тепалик

Қўпо — қамишнинг пастки томир қисми

Рош — баланд қирғоқ

Ғаччи — эчки ёки такалар тўдаси

Сорқим — челақдан сув олиб ичадиган стакансимон идиш.

Пўлат Эрматов,
Боғот районидан.

Чоғат — қирларнинг октябрўй томони

Бойер — қирларнинг шимолий томони

Калдирчи — тасқара (қуш)

Қўнғилтоқ — пойабзални пайтавасиз, пайпоқсиз.

кийиш

Килали — пичан ташиш учун мослама: ҳар бири икки метрдан келадиган иккита айри шохнинг айри тарафлари бир-бирига эшилиб биркитилади. Қайрағочдан ясалади. Узунлиги тўрт метрча келади.

Форғаноқ — ёввойи тоғ бодоми.

Ж. Тўқсанов,
Каттақўрғондан.

Ойдин Шукурова

Навоийда туғилган. ТошДУнинг журналистика факультетини тамомлаган. Урта мактабда ўқитувчи бўлиб ишлайди. Шеърлари матбуотда эълон қилинган.

Ватан

Ватан, сени англадим бу кеч,
(Чеҳранг синиқ — изтироб чеккан).
Сен ҳам ҳар он ёрдамга муҳтож
Одам каби оддий экансан.

Саҳроларинг қаршимда турар,
Юлдузларинг бағримга боссам.
Тонг отсаю шабнамлар билан,
Ватан сени севдим, деб ёзсам.

Шамолларинг айлаб тўполон,
Адирларда талашади жой.
Момолардай оппоқ ясаниб,
Тунлар алла айтиб ўтар ой.

Дилда кўзгаб қадимий бир ҳис,
Ёмғирларинг ёғади яна.
Теракларнинг шовуллашида
Абадийлик қилар тантана.

* * *

Куни бўйи осмон сербулут,
Боғлар маъюс, дарахтлар ғариб.
Шамолларнинг ғалаёнида
Туйғуларим борар ўзгариб.

Нечун қуя қолмади ёмғир,
Мотамсаро нечун тўрт томон?
Дўстим, менинг ҳеч бугунчалик
Бўлган эмас юрагим вайрон.

Тунда яна шудринглар тушди,
Сездим, бу тун ёбонлар карахт,
Сездим, бу тун охиригача
Япроқларин тўқди бир дарахт.

* * *

Кеча ёруғ, беҳузур бирам,
Супада нур ўйнар бетиним.
Райҳон ҳиди, гул барги билан
Имлаётир мени аллаким.

Қайдан бунча сеҳру малоҳат,
Ой шошади бунча ёнимга?
Гуллар ҳиди, она алласи,
Кириб борар жисму жонимга.

Мен ўзимни сезаман енгил,
Тупроқларнинг нами қандай соз.
Гоҳ тентирар, гоҳ равонлашар,
Тераклардан чиқаётган овоз.

Ялтирайди жамики юлдуз,
Айланмоқда борлиқ эртакка.
Уйқу келмас бу кеч, негадир
Ой нурини санчар юракка.

* * *

Хазонлар ёғилар бошимдан,
Бунча тиниқ, беғубор осмон.
Бунчалар кенг, бунчалар мовий,
Мен туғилдим қайта, онажон.

Куз, сени севаман, барги хазонлар,
Нам йўлақлар беради ором.
Олисдаги бегона кун ҳам
Узатади ҳаёт тўла жом.

Тинглагайман, хазон шовуллар,
Хиёбонда кезаман бедор.
Сўқмоқларга тушган ёмғирда
Юлдузларнинг ажиб сеҳри бор.

Ёмғир ёғар, сочларим ювар,
Менинг кулгим келаверади.
Кетишолмас шамоллар нари,
Атрофимда елаверади.

Мен уларга қиламан сажда,
Шу заминга, сенга, волидам.
Уйқу бермай тунлари такрор
Шитирлаган хазонларга ҳам.

НИГОХ

МУАЗЗАМ ҒАФУРОВА

Муаззам жуда бегубор кулади. Фасли пайсоннинг шаддод шомоллари гулги қирган оғочлар новдаларини ўйнаётган ёруғ кунларда боғ кезганмисиз? Сизни билмадим-у, менга бундай пайтда, бодроқдай очилган гунчалар қаҳқаҳа ураётгандек туюлаверади. Шошиб теваракка гермуламан, баҳорга қақшаб чиққан бармоқларимни елпана қилиб, қулоқ соламан: зарғалдоқнинг чуғурдан бўлак говуши йўқ. Лекин сочилиб кетган хаёлимни йиғиб улгурмай, яна аллаким кулаверади, кулаверади... Бу бодрезакнинг тортқилашидан озурда баргнинг шитирлашими, ё зарғалдоқ қаногларидан чиққан сасми, билмадим. Муаззам ана шундай бегубор кулади. Тайёрлаб қўйган ҳамма саволларинг эсингдан чиқиб кетади. Унинг ўзи ҳикоя қила бошлайди. Ёзиб улгурсанг бўлгани:

«Фарғона областининг Бувайда райониди туғилганман. Янгиқўрғондаги 1-мактабнинг болалар ансамблида рақс машқ қилардим. 1972 йил. Бувайда районининг «Табассум» ашула ва рақс ансамбли республика телевидениеси уюштирган «Чашма» конкурсида муваффақиятли қатнашди. Мен ҳам рақс тушдим. Ёшимми? Ушанда етти ёшда эдим. 1979 йилда мактабнинг олтинчи синфини тугатиб, Тошкентга келдим, республика Хореография билим юртида ўқий бошладим. Мени бу даргоҳга бошлаб келган республикада хизмат кўраётган артист Шокир Аҳмедовдан миннатдорман. Устозим Раиса Хўжасанидованинг дарслари ёдимда. Ўзбекистон халқ артисти марҳума Ҳалима Комилованинг ўғитларини умрбод унутмайман...»

Муаззам рақс тушяпти. Бугун биз, шу гала-ғовур XX аср сўнгида бу дилбар санъатни, бу назокатни кўриб, қувона оламизми?! Қалбимиздан гўзалликка жой топилармикан, идрокимиз бедорми, эхтиросимиз тирикми?!

«1984 йилнинг ёзида билим юртини имтиёзли диплом билан тугаллаб, «Лазги» ансамблига ишга келдим. Ҳозир шу ерда яккахон раққосаман. Марокаш, Исландия, Японияда бўлдим. Яқиндагина ГФРдан қайтдик...»

«Москвадаги Жаҳон ёшлари ва студентларининг XII фестивалида қўлларини мина юлиб кетган афгон боласини кўрдим. Рақсни севган одам бундай ёвузлик қилолмайди. Шафқатни унутганлар, санъатни унутганлар афгонларни шу қўйга солдилар. «Гўзаллик дунёни асрайди», — деганлар. Гўзалликни ким асрайди?!»

Карим БАҲРИЕВ

Турсунбой Саматов

ИШОНЧ

Фантастик ҳикоя

— Дадаси, негадир мазам йўғ-а...

Эр чой ичиб ўтирган еридан ялт этиб хотинига қаради. Чиндан ҳам ранги бир оз синиққан, кўзлари киртайган.

— Нима қилди?

— Қайдам...

— Чарчабсан, дам олгин, ўтиб кетар, — деди эр юпатувчи оҳангда.

Аммо аёлнинг аҳволи эртасига ҳам, индинига ҳам яхшиланмай, ёмонлашиб бораверди. Ноилж шаҳар диагностика ва даволаш автоматик марказига йўл олишди.

Навбатда ҳеч ким бўлмагани учун улар тўппа-тўғри диагностика залига кириб боришди. Механик овоз беморни муолажа столига ётқизишни, ҳамроҳига эса четроққа ўтиб, ҳалақат бермай туришни буюрди.

Аёл инқиллаганча, номи диагностика столи бўлса-да, кўпроқ тобутни эслатадиган жойга бориб ётди. Шу заҳоти ўнлаб асбоблар унинг танасини қамраб олди. Орадан уч-тўрт дақиқа ўтгач, механик овоз бефарқ равишда «хукм»ни эълон қилди:

«Беморнинг касали номаълум. Программализда бундай касаллик кўрсатилмаган. Умумий аҳволи оғир. Ички аъзоларининг қолган иш ресурси 72 соат».

«Демак уч суткадан сўнг ўлади!»

Миясидан ўтган бу фикрдан эр қўрқиб кетди. У «Нега касали номаълум бўларкан? Нега даволаш ўрнига, қачон вафот этишини каромат қиляпсиз?» демоқчи бўлди-ю, бунинг бефойдалигини, суҳбатлашиш компьютер программасига киритилмаганлигини билгани учун индамади. «Балки аппарат бузуқдир?» — деб ўйлади у. Ахир энг мукамал техника ҳам бузилиши мумкин-ку? У дарҳол хотини билан ўрин алмашди. Механик овоз эса, ҳалигидек бефарқ равишда, ошқозонда шира бир оз кўп ажралаётганини айтиб, нордон нарса емасликни маслаҳат берди.

Уйга етиб келганида аёлнинг аҳволи яна ҳам оғирлашганди. Эр нима қиларини билмай, уни ўрнига ётқизиб, орадаги жимликни бузиш учун сўради:

— Бирор нарса емайсанми?..

Жавобини эса олдиндан биларди. Нимадир деб хотинини юпатишни истар, лекин миясига тузукроқ фикр келмасди.

— Болаларни чақиринг...

«Видолашмоқчимиз?» Эр қўрқиб кетди.

— Сен шу автомат қўғирчоқнинг гапларига ишондингми? — Бу ҳам бетайин савол. Чунки унинг ўзи ҳам ўша «механик овоз»га ишонарди. Ун йилдирки, шаҳарда диагностика ва даволаш автоматик маркази ишлаб турибди. Шу вақт ичида у ҳали адашгани йўқ.

— Болаларни чақиринг, кўргим келяпти уларни...

Эр илтимосни бажо келтирди. Болалар тўпланишди. аёл уларни қўрқитиб юбормаслик учун жилмайишга уринар, аммо бунга ҳам ҳоли келмасди. Каттароғининг анча эси кириб қолган. У онасининг аҳволини кўриб, йиғидан ўзини тутиб туролмади. Кичиги эса, нима бўлаётганини яхши англаб етмаса-да, ҳозир ота-онаси нимадандир хафа эканликларини сезиб анграйиб қолди. Аёл ўғлини тинчлантириб:

— Сал мазам қочиб турибди, қўрқадиган жойи йўқ, болам, — деди. — Сизлар бир-икки кун бувингникида яшайсизлар. Менга тинчлик керак...

Буни эшитиб болалар йиғини баттар авж олдиришди.

— Бас қилинглар энди йиғини! — деди ота. Лекин ўзининг ҳам кўнгли тўлиб, бошқа хонага чиқиб кетди.

У болаларни онасиникига ташлаб, уйга қайтаркан, хотини билан кечган ўн йиллик умрини эслади. Қизғи шундаки, улар компьютер орқали танишгандилар. Энди шу компьютернинг ўзи уларни ажратмоқчи.

Меҳр кўзда бўлади деганлари ҳақми, ё электрон ҳисоблаш машинаси икковининг феълени бир-бирига идеал мос деб топгани тўғрими, ҳарқалай севишиб қолдилар. Турмуш қуриб, ҳаёт чечаклари эндигина кулиб боқаётган бир пайтда бу гап... Нима қилиш керак? Бирор чораси бормикан бунинг?.. Қаңча академиклар ўнлаб йил тер тўкиб шу машинани яратган бўлишса-ю, оддий бир одамнинг ақли нимага ҳам етарди? Илгари, ҳали у вақтда автомат шифохоналар йўқ эди, газеталарда врачларнинг қўполлиги ё укувсизлиги танқид қилинарди. Агар беморни даволай олишмаса, у бошқа докторга бориши мумкин эди. Автомат шифохоналар эса, бир хил қилиб яратилган. На бошқасига бороласан, на

шикоят ёзиб ҳайфсан беришларини талаб қилоласан.

«Бундай диагноз программамига киритилмаган эмиш... Нега киритилмайди ахир? Хотиним ҳам инсонку?.. Аслида аппаратлар мукамал эмас. Қачон мукамалликка эришамиз?..» Буним кимдан сўрайсан? Ҳеч кимдан. Жавоб берадиган одам топилган тақдирда ҳам энди бефойда. Яна етмиш икки соатдан сўнг... балки етмишдир, олтмиш саккиз соат вақт қолгандир. Қанча бўлганда ҳам энди фойдаси йўқ!..»

Шу тобда у негадир болалигида бетоб бўлганини, отаси уйга кўзойнакли доктор чолни бошлаб келганини эслади. Доктор қизиқ-қизиқ гаплар айтиб уни роса кулдирганди. Сўнг ачиқ дори ичириб, отасига нималариндир тайинлаб чиқиб кетганди.

Айни пайтда ўша доктор «бундай диагноз программага киритилмаган», деб важ-карсон кўрсатармиди? Ҳарҳолда, у етмиш икки соат ҳақида оғиз ҳам очмаган бўларди. Қизиқ, ҳозир тирикмикан у? Хотинини ўшанга кўрсатса-чи? Етиб қолгунча, отиб қол, деганлар.

У отасидан докторнинг яшаш жойини сўраб билгач, ҳаялламай йўлга тушди. Ундан-бундан суриштириб зўрға топиб борди. Тўртинчи қаватга кўтарилиб, кўнғироқ тугмачасини босди. Эшикка ўрнатилган объектив ҳозир уни хонадон соҳибига экран орқали кўрсатиб турганини билгани учун у ёқ-бу ёғини тузатган бўлди. Чунки экрандаги тасвир то эгаси ўчиргунга қадар қотиб тураверади.

Хонадон соҳиби уйда экан, эшик очилди, лекин ўзи кўринмади.

— Марҳамат, кираверинг! — деб унинг овози эшитилди, холос.

«Масофадан туриб бошқариш», дея хаёлидан ўтказди эр ва хонага кириб борганида доктор аквариумдаги балиқларга емиш ташлаётган экан. У яна ҳам кексайган, калта соқол-мўйлови бутунлай оқарган, ўзи эса кичрайиб қолгандек эди.

Салом-алиқдан сўнг эр унга аҳволни тушунтирди.

— Ун йилдан ошди, медицина билан шуғулланмаман, — деди чол. — Энди қўлимдан бирор нарса келармикан?

— Доктор, илтимос, йўқ деманг. Бутун умидим сиздан!..

Жавоб ўрнига чол индамай кўчаллик кийимларини кийиб чиқди. Кейин қўшни хонага ўтиб, бирпасдан сўнг қўлида эски саквояж билан эшикда пайдо бўлди...

Улар уйга кириб боришганда эр ўзини ташвишлардан бир оз халос бўлгандек ҳис қилди. Доктор бемор билан

саломлашиб, нима безовта қилаётганини сўради. Аёлнинг гапиришга мажоли йўқ эди.

— Майли, — деди доктор, саквояждан алмисоқдан қолган эшитиш асбоби — фонендоскопни оларкан. — Сиз «ҳа» ёки «йўқ» ишорасини қилсангиз бўлди. Мадорсизлик қийнапти, шундайми?

Аёл «ҳа» ишорасини қилди.

— Қаерингиз оғрияпти?

Энди «йўқ» ишораси бўлди. Доктор чол унинг томирини ушлаб кўрди, фонендоскоп билан ўпкасини, юрагини эшитди, сўнг қон босимини ўлчади.

— Етмиш икки соат, деб бекор айтишибди! — деди баланд овозда. — Аҳмоқона гап! Бу — компьютернинг хатосидан бўлак нарса эмас. Менга ишонаверинг, сиз ҳали ёшсиз. Демак, сизда касалликка қаршилик кўрсатиш ҳам кучли бўлади деб ўйлайман. Икки хил дори ичасиз. Қандай ичишни мен эрингизга тушунтираман...

Бирор соатлардан сўнг доктор чол қўлида қандайдир суюқлик солинган икки дори шишасини кўтарганча кириб келди. Доридан чой қошиққа қуйиб беморга ўзи ичирди. Иккинчи шишадаги дорини ичиш тартибини тушунтиргач, эртага яна келишини айтиб, улар билан хайрлашди.

Эртасига доктор беморнинг томирини ушлаб кўриб дорининг таъсири бошланганини билдирди. Сўнгра ўз ҳаётида бўлиб ўтган бир воқеани ҳикоя қилиб бергач, уйига кетди.

Компьютер башорат қилган 72 соат вақт ҳам ўтди. Аммо бемор ҳамон тўшакка миҳланиб ётарди. Дорилар тугай деганда доктор янгисини олиб келди.

Даволашнинг еттинчи кунинда аёл биринчи марта ойнадан туриб турган кўёш нурига қараб жилмайди. Эртасига илк бор иштаҳа билан овқатланди. Кейинги кун эридан кўзгу сўради. Доктор ҳар кун келарди. Аёлнинг ўзи ўрнидан туриб юра оладиган бўлгач, чолнинг маслаҳатига биноан, болаларни уйга олиб келишди.

Ниҳоят, кунларнинг бирида чол аёлни соппа-соғ деб эълон қилди ва энди келишга ҳожат қолмаганини айтди. Аёлнинг эри уни кузатиб чиқаркан:

— Сиздан умрбод қарздорман, доктор, — деди. — Лекин ҳайронман, ахир сиз қанақасига...

— Азизим, ўша касални мен ҳам билмайман. Бироқ қандай қилиб беморни ёрдамсиз ташлаб кетишим мумкин! — деди чол ва бош ирғаб хайрлашди-да, ёшига тўғри келмайдиган бир чаққонлик билан зиналардан чопқиллаб туриб кетди.

нончи, шифокор беморга дорилар беради. Лекин уларнинг қандай дорилиги ўқувчига қоронғилигича қолади. Агар улар чиндан ҳам инсон организмга ижобий таъсир кўрсатувчи дорилар бўлса, ҳикоя асосига олинган ишонч ва эътиқод ёрдамда даволаш ғоясига пугур етади. Агар у оддий лимон суви ёки гилос шарбати бўлса-чи! Уйлашимча, шу ҳолдагина автор ўз олдига қўйган мақсадига эриша олиши мумкин.

Бундан қатъи назар, ёш адиб Т. Саматовнинг ижодий истиқболига умид билан қарагим келади.

Ҳожиакбар ШАЙХОВ

ТАНИШИНГ: ТУРСУНБОЙ САМАТОВ

Еш қаламқаш Турсунбой Саматовнинг асли касби — шифокорлик. Унинг «Ишонч» ҳикояси ҳам шифокорлик санъати ҳақида. Гарчанд унда кўзга кўринарли бирор фантастик мотив ёки элемент мавжуд бўлмаса-да, ҳар қандай мукамал техник воситалар, энг замонавий компьютерлар ҳам инсоннинг ишончи ва эътиқоди, азалий меҳр-оқибати ўрнини боса олмаслиги ҳақидаги олижаноб ғоя илгари сурилади. Тўғри, бу бадий фантастикада унчалик янги гап эмас. Лекин муаллиф ана шу эски ғояни ўзига хос ва ҳаётий йўсинда талқин этгани ҳикоянинг муваффақиятини таъминлаган.

Маълумки, бадий фантастика илмий ва мантиқий мушоҳада асосига қурилган адабий жанрдир. Мазкур жанрга онд асарларда ҳар бир сюжет чизиги, ҳар бир ҳаётий ва ноҳаётий деталь конкрет ва ўқувчини «лаққа» ишонтирадиган даражада асосланган бўлиши керак. Назаримда, «Ишонч» ҳикоясида худди шундай конкретлилик ва далиллаш етишмаётгандай. Чу-

Турсунбой САМАТОВ 1956 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Тошкент Давлат медицина институтини 1979 йилда битказган. Ҳозир шаҳардаги 1-клиник касалхонада хизмат қилмоқда. Ҳикояси «Ешлик» журналинда илк бор босилляпти.

Шавкат Полвонов

Кашфиёт қурбони

**Фантастик
ҳикоялар**

Профессор Эддоузнинг университетдан ҳайдалиши маймуншунослар жамияти учун кутилмаган зарба эди. Шаҳримизда энг ҳурматли зот ҳисобланган ва инсон миясининг та-раққиёти ҳақида тахлам-тахлам китоблар ёзган бу камтар олимнинг аҳволига, айниқса, мен бепарқ қарай олмасдим. Ахир у қўш-ним, квартираси меникидай икки эмас, олти хонали, даромади мени-кидан етти баробар кўп бўлиб, турмуш ташвишлари хумдай боши-ни безовта қилмаса ҳам, ачинмай бўладими? Ҳар қалай, оғриқ тиш-нинг давоси омбур қабилида иш кўрувчи ҳукумат арбобларининг бу қилиғи каминага ёқмади.

Профессор паканадан келган, пешонаси кенг, калтакесакдай чаққон одам эди. У фахрланадиган қоп-қора, кўксига тушган соқоли ҳам, тўғриси айтганда, ўзига ун-чалик ярашмасди. Кўзлари эса, йириклаштирувчи шишали кў-зойнақсиз буюмларни зўрға ажрат-са-да, доим ёниб турадигандай туюларди менга.

Олим ёлғиз яшарди: унинг фар-зандлари йўқ, хотини беш йилча бурун рақдан қазо қилганди. Мен уникига (кўпинча қарз олгани) тез-тез кириб турардим. Тегир-монда туғилган сичқон сахий бўла-ди деганларидек, профессорнинг қўли кўнглидай очиқ эди. Эддо-

уз инсон онги тўғрисида шу қадар кўп гапирардики, гоҳ ишонмай эн-сам қотса, гоҳ ҳайратланиб тинг-лардим. Эй, худо, — ўйлардим ўзимча, — шунча гапни қайдан то-пади, а? Тавба. Шу хаёллар билан унинг нутқини шарт бўлардим у корхонамизда юз берган бирор ға-ройиб воқеа ёки аварияни таъриф-лай бошлардим. Турган гапки, бу Эддоузни қизиқтирмасди — у суянчиққа тиралиб чуқур уф тор-тар, полга етай-етай деб турган оёқларини ёш боладай ўйнатиб, тақир бошини лиқиллатишга ту-шарди. Лекин мен нафасимни ростлаш учун тўхтасам бас, у им-кониятни яна қўлга олардию одам ёки маймун миясини кўкларга кў-тариб мақтаганча булбулдай сай-раб кетарди.

Уйга ниҳоятда кеч қайтишим-га сабаб, хўжайиннинг иш кунини ўн соатлик қилиб белгилагани эди. Эшикдан кирмасимданоқ, қизчам чиқиб, Эддоуз бир неча бор йўқ-лаганини, келсам зудлик билан ол-дига боришим тайинланганини айт-ди. Улардай чарчагандим, яна бир оз кутар деган ўйда ошхонага ўтиб, нонуштага ўтирган эдим ҳамки, жаҳлдан юзи кўкарган олимнинг ўзи кириб келди. Кай-фиятимни кўриб, ҳоврини босиб олди шекилли, ёнимга ўтираркан, ҳар галги сийқа саволини берди:

— Ишлар қалай, а? Қачон ҳай-дашадим?

Унинг бу совуқ нафаси қачон бўлмасин панд беради-ёв, дердим ўзимча, шунинг учун ҳамишаги жавобимни хоҳламайгина такрор-ладим:

— Заводга ўт тушса, жаноб Эддоуз.

Олим калта гавдаси силкиниб-силкиниб куларкан, мақсадга кўч-ди.

— Ҳозир меникига чиқамиз, гап бор.

«Негадир сўнги пайтларда унинг гаплари суваракдай болалаб кетди. Эҳтиёт бўл», — оғоҳлантирди ички бир туйғу. Бироқ профессорнинг жиддийлиги қаршилик кўрсати-шимга йўл қўймади. Чала-чулпа тамаддидан сўнг ёш боладай унга эргашдим.

Эддоузнинг квартираси учинчи қаватда эди. У мени ўз кабине-

тига бошлаб, эски, аммо яна уч-тўрт йил дош бера оладиган курсига ўтказди. Таниш хонани бир бор кўздан кечириб чиқдим. Шифтда чанг қоплаган, хира шуъла сочувчи эски қандил (олим университетдан ҳайдалгач, хизматкорига жавоб бериб юборганди), деворлар жавонга айлантирилиб, минг-мингларча ориқ-семиз китоблар тартибли териб қўйилган, ёнимда пастак стол, унда қўлёмалар сочилиб ётарди.

— Сиз мен билган одамлар ичида энг пок, энг дилкаш инсонсиз, Ленд, — деди Эддоуз қаршимдаги креслога вазмин чўкаркан. Бу хушомадга ўхшамасди, ҳушёр тортдим. Зеро, мени умримда илк бор инсон деб аташаётган эди. — Бугун улуғ кун, — хўрсинди у. Назаримда, олим иккиланаётгандай эди — кўзлари жавдираб атрофга аланглади. Оғиз жуфтлаганимни кўриб қўл силтади. — Гапимни бўлманг, Ленд. Кулоқ солинг. — Олимни биринчи бор ноқулай аҳволда кўраётганим учун кўнглимга шубҳа оралади: «Ҳойнаҳой, қарзини сўрамоқчи». — Ҳамма юз ўғирган телба Эддоуз табиатнинг улкан сирини очди!

Мен ўрнимдан туриб кетдим. Ҳа, ундан ҳар нарсани кутиш мумкин эди. Узининг қайсарлиги билан ҳамкасбларининг жонига теккан, дориларни ҳайвонларда синашга қарши бош кўтариб, иш ташлаган ва оқибат меҳнат қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилган бу одамдан мен худди шу сўзларни кутгандай эдим.

— Қандай қилиб? — сўрадим қизиқиб.

— Утиринг, Ленд, — деди у бошиқлик билан. — Сизга одам мияси ва унинг имкониятлари ҳақида жуда кўп гапиргандим. Булар бе-

худа эмасди, — у озроқ ўйланиб, яна давом этди. — Эсингизда бўлса, «Инсон мияси минг-мингларча майда катакчалардан иборат. Ҳозир шулардан фақат тўрттаси уйғонган. Агар ҳаммаси уйғонса инсон тенгсиз қудрат эгаси бўлади», деб айтгандим. Тўғрими? — Уша кун у нима ҳақда вайсаганди дея ўйлашнинг мавриди эмасди, жаҳлидан чўчиб дарров маъқуллаб қўяқолдим.

— Энди ўйланг — Профессор шайтондун трубкасини кулдонга уриб тамаки тўлдирди. — Битта катакчада тўпланган тажриба билан ўқ-ёй, тўрттасига таяниб эса нейтрон бомбасини яратган жонзот келажакда қандай имкониятлар соҳибига айланади?

Мен ҳуштак чалиб юбордим: — Уҳ! Ишламай фақат еб ётаверар экан, а?

— Эҳ, Ленд, Ленд, соддасиз. Узи ишчи халқи шунақа гўр бўлади. Ҳа, майли, эштинг. Агар катакчаларнинг бари фаолият кўрсатса, инсон қушдай уча олади!

— Қанотсиз-а? — қичқириб юбордим ишонмай.

— Ҳа, — сийрак қошларини чимирди Эддоуз, — тўғри, мен яратган дори одамга келажакда у эгаллик қилишни керак бўлган илмларни ҳозирнинг ўзидаёқ бера олмайди. Шунинг учун ҳам катакчаларнинг кўпи бўш қолади. Бироқ инсоннинг жисмоний имкониятларини тўла тикловчи катакчалар уни яшиндай қаққон, филдай кучли, пардай энгил қила олади. — Эддоуз асабий титраётган қўлларини соқолига олиб борди, кўзлари оловланди. — Мени тушунарсизми? Ёки эшакмижоз ҳамкасбларимга ўхшаб «қария ақлдан озибди» деб ўйлаясизми?

— Йўқ, — хижолат бўлиб бўйнимни ичимга тортдим. — Ҳар қалай, қанотсиз... ишониш қийин, профессор.

— Исбот керакми? — Уқувсизлигим унинг жазавасини кўзгади. Жавобимни ҳам кутмай қўшни хонага отилдию зум ўтмай суоқлик солинган кичик идишча олиб қайтди. — Мана у! — қичқирди олим кўлини боши узра баланд кўтариб. — Ҳозир бунга ўзингиз амин бўласиз!

Мен чиндан ҳам қўрқиб кетдим. Қанотсиз учиш тасаввуримга сифмасди. Ўрнимдан туриб, эшикка чекиндим.

— Тўхтанг! — буюрди у. — Утиринг! — Мушук чангалидаги сичқондек оёқларим қалтираганча жойимга чўқдим. Бизни бир-биримизга маҳкам боғлаб, орамиздаги муносабатни чин дўстлик даражасига кўтарган Жаноб Қарз бўлмаганида унинг китобу пробиркаларига тупурардим у кетардим.

— Нега титрайсиз?

— Ўзим шундай, — тилим зўрға калимага келди, — севинганимдан, — ва телбаларча тиржайиб қўйдим.

— Ушланг! — У қўлимга шишани тутказди. — Ичинг!

Пробиркадаги пинҳон азобни оз бўлса-да, энгиллатиш умидида:

— Устига озроқ виски кўшсакчи, — дея оғиз очганимданоқ у:

— Ичинг, Ленд, — деб гапимни бўлиб ташлади.

Профессорнинг кўзларига тикилиб ихтиёримдан айрилаётганимни сездим. Гўё гипноз ҳолатига тушгандай идишни лабимга олиб бордим. Ҳа, бу шубҳасиз гипноз эди. Қанча қаршилик кўрсатмай «ичинг, ичинг...» деган сўз миямга

ТАНИШИНГ: ШАВКАТ ПОЛВООНОВ

Ҳозирги ёш ёзувчилар ўзларидан каттароқ ёзувчиларнинг адабиёт майдонига «Оқ йўл» ёзиб беришларига муҳтож эмас. Бундан ўн беш-йигирма йил бурунлари бошқа гап эди. У пайтлари ёш қаламқаш фалончининг назарига тушса, айниқса унинг мақтовини ололса, шубҳасиз, матбуотдан майдон топар, ўша устоз кейин ҳам шогирдининг уёқ-буёққа оғиб кетмаслигига кўз-қулоқ бўлиб, доим «тўғри йўл»га бошқариб турар эди.

Бугунги ёш қаламқаш кўп жиҳатдан мустақил, фикрлашда, муносабатда дадилроқ. Уларнинг орасидан кўзга кўришиб келаётганлари кўпинча йўл-йўриқ, насиҳатга ҳам талабгор эмас. [Бунақа йўл-йўриқ ва насиҳатларнинг ўзи эскириб қолган. Сиёсий томони пухта, бадий жиҳатдан сўхтаси совуқ асарлар уларни қизиқтирмайди ҳам, эргаштирмайди ҳам. Улар, ҳозир, менингда, олдинги авлод пайқамай ўтган ёки очишга рағбат қилмаган нарсаларни билишга, пайқамай кун-кундан шиддат олаётган ижтимоий жасоратни адабиётда кўришга интилишаётир.

Шу ташналик уларнинг ўз асарларида сезилади. Адабиётга энди кириб келаётган истеъодларнинг аксариятида икки

хил умумият сезилади: бири — фикр-мушоҳада, шаклий қурилмалардаги янгилик, иккинчиси — асар дадил «қурилгани» ҳолида, бадий тилнинг хомлиги, оддий имлодан тортиб, стилистикага чалалик. Ҳар икки хусусият ҳам давр маҳсули: турғунлик йилларининг бошлари жуда кўп нарсаларга, дадил фикрларга очроқ ўсди, энди унинг ўрнини тўлдиршига шошилади, бу интилишнинг раван кетишига эса пахтакор маорифимиз берган чала билим монелик қилади. Шу боисдан биз ҳозир адабиётимиз келажакка катта хизмат қила оладиган, аммо бунинг учун ўз устида тинмай ишлаши шарт бўлган бир нечта истеъодларга эгамиз.

Шавкат Полвонов, чамамда, шундай ёшлар сирасидан. Унга «Оқ йўл» очиб бериш шарт эмас. У ўз йўлини уч-тўрт йилнинг нари-берисига топиб олади. Фақат бир истак — хаёлниинг заминини ўзимиздан танласа. Профессорнинг исми Эддоуз, ўзи ажнабий бўлиши шарт эмас. Эддоуз, Фреиз деган қаллоброқ адибнинг исми шарифи ўзбекча бўлиб, ўз орамизда ҳам шунақа аҳволга тушиши мумкин эди. Демокримани, ҳис-туйғу ўзбекча бўлгани ҳолда воқеалар, одамлар заминдан узилмаса...

Аҳмад Аъзам

тобора чуқурроқ сингиб борарди. «Нега жаҳлини чиқардим, а? Нега? Нега?...» — шу фикр миямда ялт этдию сўнди. Баданимга ёқимли илиқлик югурди. Гипноз ҳолатидан кутулгач, ўзимни қушдай енгил сездим, хаёлим равшанлашиб борар, лекин аллақандай нохушлик тарк этмасди мени, гўё бегона танага ўтиб қолгандай эдим. Кўзларимни очдим: қаршимда жилмайганча Эддоуз турарди.

— Профессор, дориларни инсонларда синаш қатъий тақиқланган. Устингиздан арз қиламан! — Ўзимнинг дадиллигимдан ўзим чўчиб тушдим. Аммо бу бир зумда ўтиб кетди.

— Ўзингизни босинг, йигит, препарат олти минутча таъсир қилади. Эҳтиёт бўлинг! — Унинг товуши девор ортидан келаётгандай заиф эшитилди.

— Аллақандай пасткаш, илмсиз қаллобларнинг қилмиши деб доим биз ғалбага қолаемиз.

— Секинроқ, бунча бақирасиз. Кар эмасман. Кар эмасман, — кулди Эддоуз. — Ҳар қалай, дори қандай таъсир қиляпти? Бирор ҳаркатга уриниб кўринг-чи.

— Масалан? — дедим қайсарлигим тутиб.

— Масалан, учишга урининг. — Майли, — дедиму кўлларимни ёзиб керишдим, таним роҳатланиб, эснаб ҳам қўйдим. Парвозни хаёл этишим билан оёқларим полдан узилдию хона бўйлаб секин уча бошладим. Бу шундай завқли эдики, беихтиёр бақириб юбордим. Ҳатто Эддоуз ҳам оғзини очганча қотиб қолганди. Орадан уч-тўрт минут ўтгач бу ҳолат менга кўпдан танишдек, ҳамиша учиб юрадигандай сездим ўзимни ва ҳуши бошидан учаёзган профессорни чақиб олдим:

— Нега бақраясиз, умрингизда учадиган одамни кўрмаганмисиз, а?

Тез орада препаратнинг таъсири сусайиб, ҳиқичоқ тутиб қолди. Дарров диванга «қўниб» сув сўрадим. Эддоуз гавдасига ярашмаган қаққонлик билан қўлимга стакан тутқазди.

— Хафа бўлманг, Ленд, — деди у елкамга қоқиб. — Дорини ўзимда синаб, хавфсизлигига ишонгачгина сизга бердим. Хўш, қалай?

— Жуда зўр, — дедим нафасим бўғзимга тикилиб. — Сиз ажойиб олимсиз, жаноб Эддоуз!

Мақтовим профессорни эритиб юборди.

— Раҳмат, раҳмат, Ленд, — олим жойига ўтириб трубкасини

тутатди. Заиф ақлингиз билан ихтиро моҳиятини тушунмаган бўлсангиз ҳам, мақтовингиздан хурсандман.

— Бу ажойиб кашфиёт, мистер, революция! — севинчдан ёрилиб кетадигандай эдим.

— Инсон имкониятлари чексиз. Бу модда уни юксакликка кўтариб, табиат исканжасидан буткул холос этади, — Эддоуз аччиқ тутунни ҳузурланиб тортаркан, давом қилди: — Менинг кашфиётим инсонни нафақат жисмоний тенгсизлик, балки биологик тенгсизликдан ҳам қутқара олади. Масалан, дейлик сиз бирор ҳайвон ёки жисмга айланмоқчисиз. Бунинг учун доридан бир мисқолини тил остига ташлаб, унинг таъсир кучини сезгач, миянгизга ахборот йўллайсиз. — Профессор шу даражада берилиб кетдики, ўрнидан туриб, қаддини ғоз тутганча, бир нуқтага тикилиб қолди. — Мана шу ҳолатда туриб, кўрпясизми? «Мен фалон нарсага айланмоқчиман...» Бу иборани бир неча бор такрорлаб, ўша жисмни хаёлингизда жонлантирасиз ва...

— Ишонмайман! — Бирдан бақириб юбордим. Эддоуз энди чиндан ҳам лаққилатаётгандай туюлди. Кутилмаганда чироқ ҳам ўчиб, юрагим кўрқувдан қаттиққаттиқ ура бошлади.

— Нега ишонмайсиз? — олим гугурт чақаркан, қоронғида қоқилиб-сурилиб, жавондан шам олиб ёқди. Шамнинг заиф шуъласида унинг тақир боши, чақчайган йирик кўзлари мени янада ваҳимага солди. — Ахир ўз шаклини, тусини ўзгартирувчи жонзотлар озми дунёда, — у жойига ўтириб, лабини ғалати қимтиб қўйди. Қаршимда одам эмас, гўё арвоқ ўтиргандай сесканиб тушдим. Асабларим таранглашиб, кўзларим тиниб кетди. Вазиятни енгиллатиш умидида суҳбат мавзуини ўзгартиришга уриндим:

— Россияда ўрмон ёнғини давом этаётганмиш.

Эддоуз қаҳ-қаҳ отиб юборди, нима сабаб бўлди, билмайман-у, лекин кулгисининг сунъий эканини сезиб, товонимгача музлаб кетдим.

— Жуда шўхсиз-да, Ленд, — деди у кўзларини ишқаб ва бирдан жимиб қолди. Хонага қабристон сукунати чўмди. — Ленд, — мунгли товушда давом этди у, — мен ихтиромнинг сизларга қарши қўлланишидан кўрқаман. Шу вақтгача фандаги барча янгилик фақат яхшилик йўлида эмас, балки... —

Эддоуз охиригача гапирмади. Шундай ҳам унинг нима демоқчилиги аён эди. Миям ғовлаб, уф тортиб қўйдим.

— Чарчабсиз, — деди олим ва ўрнидан қўзғалиб, томирлари бўртиб турган қўлини менга чўзди. — Энди боринг, лекин бугунги гап орамизда қолсин. Сўз берасизми? — Ҳа!

Профессор билан хайрлашгач, уйга қандай етиб келганимни билмайман. Тўшак устида уйқум ўчиб, узоқ ўтирдим. Кўнглимдаги ғул-ғула кучайгандан кучаярди. Эддоузнинг сўнги, видолашаётгандай боққан нигоҳи, ўзини ғалати тутиши ақлимга сиғмас, гапларидан тинчимни йўқотгандим. Тун ярмидан оққанда фикрларим ўзгарди. Энди унинг ихтиросидан қандай фойдаланиш режаларини туза бошладим. Бироқ хаёлларим илдамлаган сари ўзимнинг нақадар ожиз эканимни, инсон ўз елкасига тоғдай ағдариладиган турмуш ташвишлари остида мажақланиб кетиши мумкинлигини аниқ сезардим, аммо кекса профессорнинг дориси ёрдам беришига сира ақлим бовар қилмасди. Шундай хаёлларга берилиб, тонг оттирдим.

Эрталаб шаҳар осмонини қалин булут қоплаган, ҳаво ниҳоятда дим эди. Кўчага чиқишим билан ёлғир ёғиб, тез орада жалага айланди. Йўлақларни тўлдириб, анҳордай оқаётган оломон ўзини автобус бекатларига, трамвай ва троллейбусларга ура бошлади. Шу топда шаҳар қозонга, кўкни тўсган қўрғошин тусли булутлар унинг қолқоғига ўхшарди. Ишга кечикаётгандим, лекин илож қанча, тезда газета дўконини пана қилиб, одамлар орасига суқилдим. Ноиложликдан умримда биринчи бор ўз пулимга газета сотиб олдим. Чўнтагимга солмоқчи эдим, ғалати сурат эътиборимни тортдию кўздан кечиришга тушдим. Кўм-кўк майсалар устида аллақимнинг мурдаси ётарди. Калта қўл-оёқлари, қомаги танишдек туюлиб, диққатим ошди, баданимда чумоли ўрмалагандай сесканиб, тунги нохушлик қора илондай бошини кўтарди. Шошиб сарлавҳага тикилдим: «Профессор Эддоузнинг сўнги парвози». Юрагим сиқилиб кетса-да, ўқишга туниндим: «Кеча кечкурун полиция патрули марказий парк узра учиб юрган ғалати кимсани отиб қулатди...» Оёқларим жонсизланиб витринага суяндим. Кўз ўнгимда олимнинг ерга киргандай кичик жуссаси, ақл тўла катта боши, қора бўёққа атайлаб бўялгандай узун соқоли

гавдаланди. Гавдаландию биров уни хаёлимдан ювиб ташлашга уринаётгандай тез хиралаша бошлади. Чўчиб кўзларимни очдим: йўналишини ўзгартирган шамол ёмғир томчиларини юзимга урарди. Оғиртин олиб йўлакка чиқдим ва турли хаёллар гирдобида аста юриб кетдим. Профессорнинг ўлими мени ларзага солганди. Ахир у даҳо эдида. Унга ўхшаганлар ўлса танишу нотаниш — ҳамма қайғуради. Миямга ғаройиб фикр келдию таққа тўхтадим.

«Балки буларнинг бари яхшиликкадир,— дерди ички бир туйғу.— Ахир бевақт туғилган чақалоқ ўлимга маҳкум-ку. Бечора Эддоуз. У препаратининг келажагидан бежиз хавфсирамади. Миясининг атиги тўрт катакчаси уйғонган инсон шундай ҳунарлар кўрсатяптики, дод деб юборгинг келади. Агар у профессорнинг кашфиётидан фойдаланса, биласанми нималар қилиши мумкин?..»

яшадинг нима?»— дея ғулдиради. Уйчан ва ғамгин нигоҳини дарз кетган кўзуга тикиб хаёлга толди. Фреизнинг кўриниши оғир дард билан узоқ ётган кимсаникидан фарқ қилмасди: озгин, чакка суякларни бўртиб, кўзлари чўккан, ранги сил касалига чалинган беморни-кидай заъфарон эди.

У креслосини столга яқинроқ суриб, чўнтагидаги чақаларини китоб устига тўкди. Чақаларнинг масхараомуз жириглашидан афти буришиб: «Гадойдан фарқинг йўғ-а»,— деб ғудранди.

Фреиз ширин тушлари ўнгидан келавермайдиган хаёлпарастлар тоифасидан эди. Гўё пешонасига тангри бахтиқаролик тамғасини босгану энди умрбод шу қисматга маҳкумдай сезарди ўзини.

Кузнинг узун тунлари бир хилда кечар ва уйқуни енгган очлик эртанги кун режаларини қайта-қайта эслашга мажбур қиларди. Бироқ Фреиз бошига тушаётган кулфатларни омадсизликка йўяр, тақдири янаям чигаллашиб бораётганини сира тан олгиси келмасди. У қўлига қалам тутқазиб буюклигини башорат этган ўқитувчиси, илк ҳикоясини босиб, келажакдан умидвор қилган газета редакторию саробдай бетайин пойтахт сари улоқтирган шум тақдирини лаънатлашдан нарига ўтолмасди. Лекин ғам-аламга тўла бу нолалар тор хона деворларини ёриб чиқолмай сўнаверарди.

Газета ва журнал редакторлари уни меҳмонхона швейцарларидай совуқ қаршилар, қўйини пуч ёнғоққа тўлгазиб қайтаришдан чарчашмасди. Фреиз ҳам анойилардан эмасди. У мансабдорлар қаршисида таъзим қилиш, дўқ уриш, ҳақоратлаш, ром этиш каби камчил қобилиятлар эгаси эди. Шунга қарамай, омадсизликнинг жирканч кўланкаси уни худди ўз соясидай таъқиб қилгани таъқиб қилган эди. Аммо Фреиз уфқ сингари етиб бўлмас буюклик сари интилиш, унга эришиш орзусидан воз кеча олмасди. Умр ўтар, келажак эса саробга айланиб, юлдуздай сўниб борарди.

Ота-онаси оламдан ўтгач, яна пулсиз қолганини идрок этиш уни даҳшатга солди. Хавф келса ақли — ақлига, тентак таёққа чопади. Фреиз руҳидаги умидсизлик кишанларини ечиш, қандай йўл билан бўлмасан жамият пиллапояларидан тўсиқсиз кўтарилиш усулларини излади. Ва топди! У сўнги пулларига янги кийим-бош сотиб олди. Соқолини қиртишлатиб, раҳмат айтиб ҳисоб-китоб чоғи, қайтим

МУДРОҚ ЎЛҚАДАГИ САРСОНЛИК

Бас, тўхта, айланма, эй чархи фалак,
Азалий касбингни тарк айла тезроқ.
Нурафшон, эй идрок, зулмат бўлиб боқ,
Ловуллаб олов соч атрофга, кесак.
Ақлга бўйсунгил, ошуфта юрак,
Кел, ёвуз қисматга кўнақол, қашшоқ...

Лопе де Вега

Салқин анча эрта тушди. Дарахт япроқларининг сентябрь ойидаёқ тўкилиб битиши кўпни кўрган қарияларни ҳам таажжубга солди. Қиш қаттиқ келади, дейишди улар. Башорат ҳақ чиқиб, кўп ўтмай қалин қор ёғди, уч кун давом этган изғирин газ ва сув қувурларини ёриб юборди. Бошланиши шу бўлса, қашшоқларнинг ҳолига вой, деди сенатор Берлоу. Бироқ мўжица юз бердию кунлар яна илиб кетди. Аммо қора булутлар чокидан мўралаган куёш одамлар юрагини иситмади, шаррос куйган ёмғир эса кўнгилдаги шубҳаларни юволмади. Табиатнинг садақаси, нолишди гадоилар.

Хона ниҳоятда тор ва ифлос бўлиб, унинг бор безаги бурчакка уйиб ташланган юзтача китоб, занг емираёзган каравот, синиқ стол, ёзув машинкаси, эски кресло ва ранги ўчган заранг шкаф эди. Шкаф тепасида елимланган биллур ваза ва чанга ботган сунъий гулдаста турарди. Бир қарашда унинг нималигини англаб бўлмасди. Фақат эшик ҳар гал қарсиллаганида гулдаста титраб, мавжудлигини сездирмоқчидай мажолсиз силкиниб кўярди.

Фреиз хужрасига шошиб кирдида, столга эгилиб, бир зум тек қотди: «Сенга нима, эй одам, тушун,— унинг овози мойланмаган арава ўқидай асабни эговларди.— Ғам-алам юкини кўтармоқ нечун? Ҳўкиз шохиди кун кўрдинг нимаю телба

соққа сатҳида судралдинг нима?» У миясида чарх ураётган бош қаҳрамон нутқини шоша-пиша оққа кўчирган, енгил тортиб, қадрдон креслосига чўкди, чарчоқдан зирқировчи оёқларини кериб, сигарета тутатди. «Тентак соққа сатҳида

ўрнига учта ширин сўз эшитиб «Верд» журналининг редактори ҳузурга отланди. («Верд» остонасида телбаларча ётиб қолган кезлари у билан деярли сенсираб суҳбатлашиш шарафига муяссар бўлганди).

— Берт, уйланмоқчиман,— деди у диванга ўрнашиб ўтираркан.

— О, Фреиз,— мамнун жилмайди редактор.— Табриклайман. Хурсандлигингни кўриб, янги роман ёздими дея кўрқиб кетибман-а.

Фреиз унинг гапларига эътибор бермади,— очлик нени едирмас, тўқлик нени дедирмас. Уни шод кўрган барча редактор ўринбосарларининг оёғи қалтирар, хира пашсидаёй ёпишиб олишидан чўчишарди.

— Аҳволимни ўзинг биласан,— деди Фреиз унинг кулгисига кўшилиб.— Менга пул керак.

— Қанақа пул? — ҳайратланди Берт.

— Оддий, ўзимизнинг давлат ғазнаси босиб чиқарадиган, оддий қоғоз пул.

Берт тиржайишга уринди, овсарлик унинг табиатига хос бўлса-да, ўйлари минг бир жинкўчага кириб чиқаётганини пайқаш қийин эмасди.

— Келиннинг сепи ярим миллион,— сигарета тутатаркан деди Фреиз.— Тез орада қайтариш имкониятига эгаман. Дарвоқе, уни ўзинг ҳам яхши танийсан-ку.

— Ким у?

— Арзия.

— Арзия хоним? — Берт собиқ ўйнашининг номини эшитдию юраги қинидан чиққудай потирлаб кетди. У омади чопган бева учун севинишини ҳам, ачинишини ҳам билмасди. Миш-мишлар рост эканда.— Хурсандман, хурсандман, Фреиз. Бу ҳақиқий эрнинг иши,— ёўлдиради у фикрини жамлолмай.— Маданиятимиз равнақи учун жон куйдирувчи бу аёл ҳар қандай олқишга сазовор. Табриклайман!

— Раҳмат, Берт,— ёлғондан тикланган пойдевор иш берганини кўриб Фреиз кулиб юборди.

— Қанча керак? — Берт сувдек оқиб кирадиган процентларни ўйлаб яйраб кетди.

— Бошланишига эллик минг етади. Кейин бир гап бўлар,— кўзлари ёшланиб деди Фреиз ва чўнтагидан таклифнома чиқариб унга узатди. Тўйга айтилган муҳтарам зотларни бир-бир санаб, охирида самимият билан.— Лекин энг азиз меҳмоним ўзинг бўласан,— деб қўшиб қўйди.

Фреизнинг болаларча соддадиллиги Бертни шу даражада тўлқинлантириб юборган эдики, бечора чек ёзиб, қўлига тутқазганини ҳам сезмай қолди.

* * *

«Ўрмон ўртасидаги мўъжазгина яланглик. Дарахт новдалари ора-лаб тушувчи қуёшнинг олтин нурлари уни зўрға ёритарди. Адолат дарахтининг баланд шохига ўрнашиб олган учта бойўғли ақлли бошларини юз саксон градус бурганча, йирик кўзларини пастроққа, «Жазо» дарахтига осиглиқ қафас ичидаги бахтиқаро Қизилиштонга қадашди. Ут-ўлан ва мохлар орасида чирқиллашаётган қушчалар судьяларнинг тебраниб қўйишганини кўриб, ниҳоят тинчишди.

— Тўққиз ой ишлаб топган дони жабрланувчи фойдасига ундириб берилсин! Жазони ўрмоннинг энг ҳилват жойларида ўтасин! — ҳукм ўқилди-ю, зағчалар норози чирқиллашиб юборишди.

— Мен ишлай олмайман,— беписандлик билан деди Қизилиштон ва лой беланган кўкрагини ҳурпайтириб, қафасга тиради.— Тумшуғим қайрилган,— изоҳлади у,— лекин товушим ёзилган магнит ленталари шу қадар кўпки— ажойиб ленталар— жабрланувчи уларни тўққиз ой қўйиб, зарарини қоплаши мумкин.

— Сенинг сассиқ нафасингни бизнинг ўрмонда ким ҳам эшитарди,— жиғибийрон бўлди Урдак.

— Бизники бўлмаса қўшни ўрмон,— баттар керилди Қизилиштон.

— Ажойиб фикр, жаноб судьялар,— қариллади қари қарға.— У оқловчи вазифасини ўтарди.

— Инобатга оламиз ва маслаҳатлашамиз,— судья ёнидагиларга бош силкиб, унинг гапларини маъқуллади. (Пора сифатида берилган олтита сичқон жаннат эшигини очиб юборганди).

* * *

Бахтсизлик бўлмагунча бахт ҳам келмасмиш. Бу гаплар қанчалик тўғри эканини билмадиг-у, бироқ Фреиз ёзган «Қўланка» романининг тўлалигича нашр қилиниши унинг йил қаҳрамони дея донг таратиши учун етарли эди. «Қўланка» Фреизнинг ҳақиқий истеъдод эканини исботлабгина қолмай, балки ишсизликдан зеркиб, шифтга тупириб ётган ашаддий танқидчиларни ҳам кавакларидан судраб

чиқазганди. Улар қиш уйқусидан очикиб турган бўғма илондай қақшатқич хужумга ўтишди. Муаллифни адабиёт қонунларию инсон қадрини менсимасликда айблашар, Фреиз эса бу ноҳақ таъна ва таъкиблардан қочиб, мудофаага ўтганди. Унинг асарида ҳақиқат билан уйдирма, яхшилигу қабоҳат шу даражада уйғунлашиб кетардики, ўқувчида ўз шахсига, даврига, ҳаётига кучли нафрат уйғотарди. Романда бирон-бир ижобий қаҳрамон бўлмай, ҳаёт худди кафтдагидай бор доғлари билан кўринар ва асабни қақшатувчи салбийлик китобдан тўғри ўқувчи юрагига, ўйига ўрнашиб оладигандай таассурот уйғотарди. Ҳа, ҳақиқат ҳеч кимга ёқмайди, тўғрироғи уни тан олиш маънавий қашшоқ одамларда ўз принципларига қарши боришдек, қадрини ерга уришдек туюлади. Тан олган тақдирдаям юракда оғир дард қолади. Фреиз эса қалб амрига қарши боролмасди. «Қора бўёқ жаҳондаги чиройли ранг», дея жар сололмасди. Шунинг учун ҳам сўл танқидчилар уни коммунист, дея ўнга, ўнгллар эса анархист, дея чапга улқотиришар, бироқ Фреиз на ўнгни, на чапни тан оларди. У танҳо буюклик сари — кўкка ошиқарди.

Фреиз ёзганларини ўрнидан туриб, минбардаги нотиқдай тантанавор оҳангда ўқиркан, кўзлари чақнаб сесканиб тушди. У ўзи сезмаган ҳолда президентга тақлид қиларди.

Суткасига ўн уч минут илдамлайдиган девор соати вақтни ортда қолдирганидан хурсанд бўлиб, шошганча беш маротаба бонг чалди. Фреиз керишди, суякларининг ёқимли қисирлашидан ҳузурланиб, эгнидаги кийимларини ечди-да, шкафдан костюмини чиқарди. Эгаси уни мутлақо янги деб билар ва фақат тантанали кунлардагина киярди. Сўнг номаълум муддатга «қамоқ жазоси» белгилаб, нафталин ҳиди аримайдиган тор яшикка «қамаб» қўярди. Фреиз ўзини кўзгуга солиб, тиржайиб кўрди — сарғайганини ҳисоблама-са тишлари жойида, барвақт оқ оралаган сочларини таради, қимматбаҳо сигарета қутисига арзон папиросларни жойлагач, чақаларини йиғиштирдию эшикни қулфламай пастга шошилди. (Чақаларнинг хиёнаткорона жиринглаши демаса, у бинойидек бойвачча эди).

Пойтахтнинг қоқ марказига жойлашган, етти иқлим ўйсимликларига бурканган боғ уйсизлар ва дайди-лар маскани эди. Кундузи оромийон, кечалари зимистон парк улар-

ни совуғу иссиқдан, жалау бўрондан, гоҳида полиция таъкибидан асровчи яккаю ягона бошпана эди.

Жамият қурбонларининг бу гўшаси билан ёнма-ён, ҳашаматли банк ва варьетелар қуршовида, республиканинг фахри бўлмиш комедия театри ярим асрдан бери полициячидай қаққайиб турарди. Байрам кунлари театр таниб бўлмас даражада ўзгартириллар, неон чироқларию кучли прожекторларнинг ранго-ранг ёғдулари унга афсонавий тус берарди. (Агар бирор грециялик кечаси адашиб театрга келиб қолса, кўзларига ишонмас ва ҳойнаҳой ҳамроҳидан: «Акрополь хароб этилмаганмиди?» — дея сўраши аниқ эди).

Сув сепилган мрамар йўлак катта гулзор ва томошахоналар оралаб театр пойига элтарди. Фреиз босмахонадан «ўмарган» таклифнома ни дарбоннинг шалғомдек бурнига тираб, илм аҳлидан эканини билдиргач, залга кириб, ҳақиқий зодагонлардан иборат республиканинг олий тоифасига қўшилди. Зал ниҳоятда кенг — унга паркда тунувчи беш юзта ўйсизни бемалол жойласа бўларди. Шифт уйғониш даври рассомларига таклидан ишланган турли безакларга тўла бўлиб, етмиш қиррала улкан колонкаларни бронзадан қўйилган яланғоч паҳлавонлар елкаларида кўтариб туришарди. Уларнинг мушаклари футбол тўпидай таранг, юзларида эса чиранишга ҳам, табасумга ҳам ўхшамас анойи ифодалар намоеъ эди. Гўё одамзод паҳлавонлар елкасига шифтни эмас, ўз гарданидан соқит этган оғир гуноҳларини ортиб қўйгандай туюларди. (Чиран паҳлавон, чиран!)

Муаттар бўйлардан маст Фреиз томоша залига кирганида соат ўн эди. Унинг театрга келишдан мақсади комедия аҳлини ширин табасуми билан бахтиёр этиш, ёки Муқаддас ота — президентга туғилган кун муносабати билан туб жамоа табригини етказиш эмас, балки Ёзувчилар касаба союзининг бошлиғи Алфрид Коудга учрашиб, юрагини очиб, редакторлар ҳузурига кириш учун бефарқлик деворини тешишга боши ярамаётганини айтиш эди.

Коуд олд қаторда, юмшоқ креслога ястаниб, қизгин баҳсга қулоқ тутарди. Арзия хонимнинг калта юбка расмдан қолмаётгани ҳақидаги фикрига қўшилиб, юзига модельер ниқобини илганча тинмай бош силкирди. Калтакесак кўзидай ўйноқи кўзлари эса жувоннинг ҳушбичим қоматию ҳарир кўйлаги ва

кўкракларидан узилмасди. Буни хонимнинг ўзи ҳам пайқади шекилли, суҳбат мавзуини чўмилиш аңжомларига буриб юборди.

Фреиз илк бор иккиланди. Унинг ўрнида бошқа биров бўлганида олтин топган гадойдек севинган, Коудга минг бор эгилиб, чиройли сўзларни маржондай тизарди. Фреиз эса кўпдан бери сарсон қилаётган омад маймуни худди шу жаноб эканига ўзини ҳеч ишонтиролмади. Тердан жиққа ҳўл кўйлаги елкасига чип-чип ёпишар, томоғи қақраб, ютинар эди. Таваккал! У рингга чиқаётган боксчидай бошини дадил кўтардию Коуднинг ёнидаги бўш жойга бориб ўтирди, кафтига йўталди. Хайрият, Коуд бу сийқаси чиққан усулга учиб, ўгирилди.

— Салом, жаноб Коуд, — Фреизнинг ҳаяжонли овози ўзига худди гумбурлашдай эшитилди. Коуд ари қаққандек сапчиб, оқариб кетган башарасини буриштирди. Бечора Фреизнинг назарида бутун зал унга тикилаётгандай, лаънати кресло бўлса гуноҳкорни ютиб юбораётгандай туюлди. У жон ҳолатда суянчиқни чангаллаб, телбаларча тиржайди.

— Фреиз? — чийиллади ҳайрон қолган Арзия хоним ва бўйнидаги қалбаки маржонларини жиринглатиб, қовоғини уйди. Шу топда у ўлжасини қизғанаётган мушукдек олишишга шай эди.

— Сизни ким таклиф этди? — қизиқди Берт, унинг чеҳрасидан табассум аримаса-да, Олимп худолари ҳузурига шайтонни киритган соқчидан, Зевснинг иштаҳасини қочирган иблисдан минг бор норози экани аниқ сезиларди.

— Кечирасиз, жаноб Коуд, — Фреиз уларнинг вайсашларига бепарво, дарров мақсадга кўчди. — Сиз билан суҳбатлашиш ниятида эдим.

— Шу ерда-я? — Коуднинг жиккак гавдаси Фреиздан бутунлай қарама-қарши томонга бурилди. — Ким бу?

— Фреиз Хук, — тантанавор эълон қилди Берт, — январь процессининг бош қаҳрамони.

— Шундай пасткаш мендек одам билан-а? — ғазаб билан чинқирди Коуд.

— Кечирасиз, — омад маймунининг юз ўгираётганини кўриб Фреиз ўзидан жирканди. — Чумоли Қурбақанинг ёнига гадойликка келибди-да?

— Сизни бу ерга ким қўйди? Қандай ҳаддингиз сиғди?! — Дўндиққина Арзия хоним ҳақоратлан-

гандай жазавага тушиб, сал бўлма-са ҳушидан айрилаёзди.

— Мен эркин шахсман, Арзия хоним, — ўзини қўлга олиб деди Фреиз. — Хоҳлаган еримда бўлишим, хоҳлаган ишимни қилишим ва энг муҳими, истаган тўшаққа ётишим мумкин.

— Ҳаддиндан ошма, жойингга бор! — бўғилди Берт, унинг ранги бўзариб, кўзлари совуқ қақнади.

— Жойим қаерда, хўжайин? — паст товушда зўрға шивирлади Фреиз. — Дарвоза ёнидаги уйча мабодо меники эмасми?

Шу пайт ложада президент пайдо бўлдию оломон оёққа қалқди, даҳшатли гулдурослар оркестр чалаётган давлат гимнини босиб, шифтдаги сувоқлар кўчиб, қандил силкинар, шунчалик шовқин кўтара олишларидан одамларнинг ўзлари ҳам ҳайрон эдилар. Чириб бораётган саҳна остида ин қурган қари каламуш умрида сўнги бор кўрқувдан титраб сапчидию нам тупроққа чўзилди-қолди. Юраги ожиз-да.

Ҳаво ниҳоятда салқин эди: океан томондан эсувчи нам шамол суяк-суяккача етар ва ҳар қандай гадойни иссиқ овқат ейиш, дайдини эса миллионер бўлишдек хом-хаёллардан жалғитиб, бирор кўприк остида жон сақлашга мажбур этарди.

Фреиз костюмининг тугмаларини қадаб, театр биносига тикилди. Ғалати жимлик... гўё «тимсоҳ» ичига кирган халойиқ аллақачон ҳазм бўлиб кетгандай. У бошини маънос эгиб кимсасиз, зах майдонга чиқди, сўнг чапга, кундузи бозор, кечалари йўлтўсарлар масканига айланувчи «Диктатор Вест» кўчасига бурилди. Президентлик «тахтига» ўтиргач, биров қишлоқни шаҳарга, яна биров шаҳарни қишлоққа айлантириб, ўзидан ўчмас из қолдиради. Тентак Вест эса шу кўчани кўрди. Унга бу кўча нега керак эди? Кўпчиликнинг фикрича, ўз жасадини олиб ўтишлари учун. Тасодифни қарангки, шундай бўлди ҳам. Кўнгилисиз ҳол, тўғри эмасми?

Фреиз оғир хўрсинди, хўрликни кўтара олмаган юрак ноласи аъзойи баданига титроқ солди. Намланган кўзлари ишратхона пештоқидаги сиёҳранг чироқларга жавдиради. Ночор ўтмишини ўйларкан, шу тор дунёга қандай сиққанига ҳайрон қолди. Келажак тўғрисида фикрлашга унинг қурби етмас, уни ўйлаган сари вужудини ваҳима чулғаб, нақадар қадрсиз экани аён бўла борарди. Нега шундай? Миясини мингинчи бор азоблаёт-

ган бу саволга у ҳеч жавоб тополмас ва надомат билан қўл силтаб, айбни пулга тўнкаб қўяқоларди: «Нима ҳам дердик. Маймун одамга айланибдики, бошида пул ташвиши».

У қадамини секинлатиб, телефон будкаси ёнида тўхтади. Бошқа пайт бўлганида техниканинг бу аломат мўъжизасига заррача эътибор бермасди. Лекин ҳозир... Фреиз мастдай тентираб, будкага кирди-да илтижоли нигоҳини сеҳрли тугмаларга қадади...

— Полиция маҳкамаси эшитади.

Фреизнинг нафаси бўғизга тикилди, соатининг фосфорли милларига тикилиб, бир зум жим қолди.

— ...эшитади.

— Ҳозир соат, йигирмата кам ўн бир,— деди у овози титраб.

— Тентак какку!

— Йигирма минутдан сўнг... комедия театрининг кули кўкка соврилади.

— Нима?!

— Ку-ку.

Фреиз трубкани жойига илдию ўқдай отилиб қўшни бино ортига ўтди. Нафасини ростларкан, кўз ўнгида қўрқувдан шишиб, кўп ўтмай пақ ёриладиган жанобларнинг орик-семиз жуссалари гавдаланди. Мана буни қасос деса арзийди, ўйлади у ва борлигини чулғаб келаётган қувонч ҳиссини енголмай қаҳқаҳ уриб кулди, ўзини буюк кашфиётчи сезиб будкадан чиқди. Хира ёғду сочаётган фонарь остида тўхтаб, полиция машиналарининг бўғиқ чинқиришларига қулоқ тутди. Бу унинг охириги асари эди. Асар чоп этилишидан олдин унга сўнгги бор назар ташлаш фойдадан ҳоли бўлмас. Фреиз ўт ўчирувчи машиналар изидан аста йўлга тушди.

Бутун қитъа ўйсизларни бемалол сиғдира олувчи марказий майдон қочоқдай қайнарди. Фреиз қочоқларни оралаб, банк ёнига етди-да, девор паналаб, театр биносига мўралади. Чироқлар ўчирилган, у ёқда нималар кечаётгани фақат тангрига аён эди. Деразаларнинг чилчил синиши, ваҳимали бўкириклар ажал дастагига чап берган оломон кўнглида шум туйғулар уйғотарди. («Худога шукр, мен бу ердман»).

— Афсус,— оҳ урди кимдир,— энг зўр комедия театри эди-я.

— Ҳечқиси йўқ,— далда берди бошқаси,— ўрнига драма театрини қуриб беришади. (Янги президентга ном қолдириш учун ажойиб имконият).

Фреиз чехрасида мулойим табассум, кеч кузнинг муздек ҳаво-

сидан ўпкасини тўлдириб, қўларини чўнтақларига тикди. Прожекторларнинг сарғиш шуъласи одамлар уюри пайҳон этган гулзор, мажақланган будка ва театр тепасидаги Озодлик маъбудасининг шохдор бошини ёритди. Маъбуда ўттиз йилдан бери ўнтача социолог олимни узоқ муддатли иш билан таъминлаб келарди. Улар икки гуруҳга бўлиниб олиб, эрталабдан кечгача баҳслашишгани баҳслашишган эди.

— Айтинг-чи, жаноб Б. Озодлик маъбудасида шох бўлиши шартми?

— Саволингизга жавоб йўқдур, ҳурматли И. Унинг ханжар (уруш рамзи) ютаётганини кўриб одамнинг иштаҳаси бўғилади. Буни ошқозон (тинчлик рамзи) ҳазм қила оладими, йўқми. Сизнинг фикрингиз?

— Фикримча Маъбуданинг турган жойи нобоп. Уни янаям баландроққа, масалан, Сенат биносининг тепасига ўрнатган маъқулроқ... Э, жаноблар, тушлик қилмаймизми? Фреиз «асарнинг» биринчи бобидан мамнун эди. Унинг халойиқ руҳига таъсирини билиш учун шаҳарнинг энг уддабурон психологларидан бири — кекса полициячига мурожаат қилди:

— Узр, патрон, бу қаллоблик эмасми?

— Қанақа қаллоблик,— оломон шовқинини босишга уринаркан, қичқирди у.— Нима, ойдан қуловчилар тоифасиданмисиз дейман. (Назарда чет эллик меҳмонлар).

— Йўқ,— тиржайди йигит,— биз Капитолий минорасидан қулайдиганлар тоифасиданмиз.

— Чеккароқ, чеккароққа ўт! — оғзидан кўпик сачратиб ўшқирди полиция. У қашшоқларни жаннатга элтувчи йўллардан бири Капитолий минорасидан бошланишини жуда яхши биларди.

Ҳаммаёқ тинчиб қолди. Шамол кучайиб, дарахтлардаги сўнгги япроқларни юлқилай бошлади. Ибодатхона томондан қўнғироқларнинг мунгли садолари эшитилди. Фреиз оломондан ажраб чеккароқдаги сирли тўдага қўшилди. Тўда марказида ҳукуматнинг энг муҳтарам ва энг пакана арбоби — президент гердайиб турарди. У энгил плашч ёпиниб, хотинининг қўлтиғидан олган, катта-катта кўзлари театрдан узилмас, ажин босган чехрасини кўрган одам ҳойнаҳой миллат бошига тушаётган бу балога чора излаётган бўлса керак, деб ўйлаши мумкин эди.

— Уч минут қолди, жаноб президент.

— Жуда яхши,— хаста товущда деди у ва хотинининг пинжига кирди.— Уч минут!

Тутқич бермас секундлар эринчоқ милларни ўн бирдан ошириб юбордиамки, портлашдан дарак йўқ. Алданган «тамошабинлар» орасида ғала-ғовур кўтарилди — у норози. Қани энди театр қулсаю зерикарли бир хилда кечувчи тунлар ўзгариб, кўнгилга завқ бағишласал!

— Портламади-я,— жимликни бузди президент.

— Афсус,— оҳ урди хотини.— Зерикапман, Польша.

— Портлатгич панд берди чамамда,— айбдордай изоҳлади полиция бошлиғи.— Лекин жуда хавфли, жуда... Истаган дақиқада...

Фреиз умрида илк бор ўзининг бу одамлардан нақадар юксак ва буюк эканини ҳис этди. Шу билан бирга омад кулиб боқаётганини, Буюклик сари элтувчи сўқмоқ ғаройиб қуёш нурига бурканаётганини англади. Умидли дунё, ноумид шайтон. Ҳозир ёки ҳеч қачон. Ички туйғу уни олдинга итарди.

— Қаёққа, тентак, тўхта! — норози тўнғиллади сапёрлар бошлиғи.— Ушланглар уни!

— Жаноб президент, о, тангри, ўзинг мадад бер,— Фреиз оғриқдан инграб тилини тишлади.

— Нима гап? — соқчиларини туртиб бақирди президент.

— Фикримча, у театрга кириб портлатгични зарарсизлантирмоқчи,— жавоб берди ёрдамчиси.

— У ўлмоқчимизми? — президент ҳайратланиб, Фреизни ёнига имлади.

— Ватан ва Сизга содиқлигимни исботлаш учун фурсат етди, жаноби олийлари. Рухсат этинг.

— Мана, қахрамон,— азбаройи қувонганидан президентнинг рафиқаси ақлдан озаёзди.— Қўйиб юбор уни, Польша. Майли борсин. Вой ботирлигини!

— Сен учун азизам,— хотинининг кифтидан ўпиб деди у.— Оқ йўл, содиқ дўстим,— ва йигитни кузатиб қоларкан гўлдиради. Менинг фуқаром. У мени шундай севадики, ҳатто... Дарвоқе у ким?

— Фреиз Хўк, жаноб олийлари,— тиржайди Коуд.— Машхур «Кўланка» романининг камтар муаллифи.

— Уқимаганман. Ҳали у ёзувчимизми?

— Ажойиб қаламкаш! — шошапиша деди Арзия хоним.

— Бебаҳо инсон! — гул-гул очилиб бидирлади редактор ҳам.

Доноларнинг аллома сифатида

ёрқин юлдуздай нур сочишларига сабаб; бу кўҳна дунё кенгликларида иқтидорсиз одамларнинг сероблигидир. Фреиз тўхтаб, изига ўғирилди. Унинг кўзлари нафратдан қисилиб, бўйин томирлари ўқловдай шишган, юзлари бўзариб, оқ доғ тошиб кетганди. У энтикди, олачиפור галстугини бўшатиб, енгил тин олди. «Фалсафа,— ўйлади у.— Бахт қушини бир жойда тўнқандай кутгунча, унга тузоқ қўйган яхши эмасми».

Фреиз эшикни очдию юзига уфурган оташдан кўзларини тўсди. Даҳшатли портлаш ва кучли зарб

уни худди хасдай остонадан юлқиб, гулзорга улоқтирди. Гўё сайёра ўз ўқидан оққандай борлиқни чанг-тўзон тутди. Театр ўз қаърида мислсиз қудрат уйғонган қоядай дарз кетдию оловли фаввора ваҳимали гувиллаб кўкка ўрлади. Фреиз кутилмаган фалокат пардаси аро устига қулаётган ҳайкални кўрди. Озодлик маъбудаси оламни қучмоқчидай қўлларини ёзиб, ханжарли оғзини ланг очганча бақирар, Фреиз эса ҳеч нима эшитмас, мажақланиб, қонга беланган танаси мажолсиз силкинар, бақрайган кўзлари ҳиссиз йилтирарди.

— Қип-қизил тентак экан-ку,— ҳиринглади президент устидаги чангни қоқаркан.— Борма дедим-а.

— Телбалиги кўзларидан ҳам кўриниб турганди, жаноб олийлари, сёздингизми? — Коуд ҳамроҳларига ўқрайиб, президентга эргашди. Арзия хоним билан Берт бир-бирларига елка қисиб, банк ортида ғойиб бўлишди.

Фалокатдан ўн минутлар ўтгач «Люк» редакциясида телефон жиринглади ва номаълум шахс портлаш «Акцион фронт» ташкилоти томонидан уюштирилганини айтди.

Аминжон Маматов

КОМСОМОЛ ҲАҚИДА УЙЛАР

Шу йил нашр қилинган мўтабаб бир асарда ВЛКСМ аъзоларининг сони 42 миллионга етганлигини ва комсомол ташкилотининг вазифаси янги жамиятнинг фаол, онгли қурувчиларини, коммунизм ғояларига содиқ, меҳнатсевар, жасоратли ва ўзини қурбон қилишга (самопожертвование) тайёр бўлган ёшларни тарбиялаб етиштиришдир, деган жумлани ўқиб қолдим. Мен юқоридаги сатрларни ўқир эканман, қайта қуриш ҳамма соҳада ҳам акс садо бермагандек, ҳамон баландпарвоз иборалар яшаб келаётгандек туюлди ва ўзимнинг комсомоллик йилларим, бошдан кечирган — яқин йилларда содир бўлган, бўлаётган турлитуман ҳодисалар кўз ўнгимдан ўта бошлади. Бу ҳол комсомолнинг жамиятимизда тутган роли, фаолияти ҳақида туғилган айрим мулоҳазаларни айтишга ундади. Тўғри, менинг гапларим ўқувчига эриш туюлиши, ёшинг бир ерга етганда, ёшлар, комсомол ишига нега суқиласан, дейишлари мумкин. Бироқ, мен ҳам бир вақтлар комсомол бўлганман, олдимда комсомол фарзандларим бор, ўз навбатида улар ҳам бўлажак комсомолларнинг ота-оналаридир. Шу жиҳатдан олганда, комсомол фаолияти ҳақида гапиришим ўринли кўринади.

Менинг комсомоллик йилларим 40—50-йилларга тўғри келади. Уруш вақти эди; тўлиқсиз ўрта мактабда ўқисам-да, колхозда тенг ҳуқуқли аъзо сифатида табелчи бўлиб ишладим, педагогика билим юртида, университетда студентлик даврим бошланди. Шунда комсомол ишларида фаол қатнашиб, ўқишни ҳам, комсомол топшириқларини ҳам меъёрида бажардим. Уша йиллардан бошлаб «комсомол партиянинг содиқ ёрдамчиси» деган ибора ёд бўлиб кетди ва у ҳозиргача иншоларда эркин тема сифатида ураб туради. Чиндан ҳам, комсомол партиянинг содиқ ёрдамчи-

си, унинг келажак резервидир. Партия ва давлатимизнинг талайгина раҳбарлари комсомол сафида тарбия топган, ҳозирги 20 миллион партия аъзоларининг қарийб ҳаммаси собиқ комсомол аъзоларидир. Бизда комсомол сафида бўлмаган кишилар ғоят кам топилади.

Комсомол совет тузумини мустаҳкамлашда, Ватанни ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилишда, мамлакат эконоимикаси ва маданиятини юксалтиришда бениҳоя хизмат кўрсатди, унинг жанбозликлари, қаҳрамонликлари, жасоратига халқимиз қойил қолди, тилларда ва дилларда дoston бўлди. Бироқ тажриба шуни ҳам кўрсатдики, жиноят кўчасига кирганларнинг ҳам аксарияти комсомол аъзолари ёки собиқ комсомоллардир. Жумладан, қотиллик, босқинчилик қилаётган, чўнтак кесаётган, гиёҳвандликка ўрганган, фоҳишалик йўлга кирган, ширин-ширин ёш оилаларни бузиб, болаларни тирик етим қилаётганларнинг ғоят кўпчилиги ҳам комсомол-ёшлардир. Эсингизда бўлса, «Тошкент оқшоми» газетасининг 1988 йил 3 июль сонидега босилган «Беҳаёлар» номли мақоладаги нопок йўлга кирган 63 та аёлнинг яқин 80 фоизи айни комсомол ёшидаги аёллар эди.

Ана шундай ҳодисаларни ўйлаганда бир вақтлар эскиликка, динга қарши кураш байроғи остида не-не тарихий ёдгорликлар, ажойиб миллий урф-одатлар, қимматбаҳо ёзма манбаларнинг йўқ бўлишида, адолатсиз жазоларнинг юз беришида ҳам комсомол фаол иштирок этмадимикин деб ҳайрон бўламан. Шундай кўнгилсиз ишларга қисман ўзим гувоҳ бўлсам-да, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубовнинг қуйидаги гапларини келтириб ўтмоқчиман: «Эсимда, 50-йилларнинг бошларида комсомол раҳбари сифатида мансаб пиллапояларидан яшин тезлигида кўтарилиб бораётган бир

амалдорнинг марказий матбуотда мақоласи босилди. У ўз мақоласида халқнинг сеvimли дostonи «Алломиш» миллий маҳдудликда айблади. Ана энди тўхтатиб кўринг-чи!» (УАС, 1988 й. 1 июль.) Хайрият, вақт-соати келиб тўхтатилди, аммо не-не азоблар, қийинчиликлар ҳисобига! Шуниси ажабланарлики, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг ўша вақтдаги биринчи котиби А. Ниёзов ҳузурига юрак ютиб, бел бериб кирган ва ўз фикрини илмий жиҳатдан асослаб берган киши атоқли олим, чин инсон, СССР ва ЎзССР Фанлар академияларининг муҳбир аъзоси, марҳум проф. А. К. Боровков бўлган.

Ҳурматли ёзувчимиз юқоридаги мақоласида тўғри таъкидлашча, булар-ку шахсга сиғиниш даврида бўлди, ҳозир эса Қирғизистонда «Манас»га ана шундай муносабат бор, дейди. Булар нима: кишилар ўртасидаги ўзаро курашми ёки шахсий манфаатдорликнинг устунлиги, маданий мерос тушунчаларидан маҳрумликми ёки киши воёга етган тор муҳитнинг, оилавий тарбиянинг таъсирими? Назаримда, ҳаммаси бўлса керак. Маълумки, бизда салбий ҳодисаларнинг аксариятини шахсга сиғиниш даври билан боғлаш одат бўлиб қолди. Майли, шундоқ бўлсин. Тараққиётимизнинг маълум даврида бирор шахсга эътиқод қўйиш, унинг кўрсатмаларини кўр-кўрона бажариш, тинимсиз қуллуқ қилиш кўпга келган тўй эди, дейлик. Лекин ўша шахс, айтайлик, фалон халқнинг фалон бойлиги, урф-одати ярамайди, уни йўқотиш керак демаган бўлса керак, ахир!

42 миллион комсомол! Бу ҳазилакам куч ва озмунча миқдор эмас: жаҳондаги ўртача катталиқдаги мамлакат аҳолисига тенг. Аниқроқ қилиб айтганда, Афғонистон, Болгария, Венгрия, Монголия, Финляндия мамлакатларининг умумий аҳолиси сонига тенг демакдир. Комсомоллик — инсоннинг кучга тўлиб бораётган фасли. Бу кучга

ҳеч нарса писанд эмас: унга бир ишора бўлса бас, тоғни талқон қилиб ташлайди, бироқ унда ҳали турмуш тажрибаси оз, ҳамма ҳам бирор нарса-ҳодиса тўғрисида ўйлаб, мулоҳаза қилиб ўтирмайди. Қўполроқ қилиб айтганда, салла олиб кел дейилса, калла олиб келиш ҳеч гап эмас. Комсомол фақат партиянинг резервигина эмас, балки жамиятимиз келажиги, келажак байроқдори, демак, у ёшлар учунгинагина тарбия ўчоғи бўлмоғи керак, бинобарин, комсомолга кирарётган ҳар бир ёш биринчи кундан бошлабоқ комсомоллик бурчини, унинг моҳиятини, жамият олдидаги вазифасини мумкин қадар тўлароқ тушуниб олмоғи зарур. Агар ҳар бир шахс ёшлиқдан бошлаб тўғри тарбия олса, бўлғуси нуқсонлардан анча холи бўлиши мумкин, жумладан, яқин ўтмишда ғоят оғир жиноятларга қўл урган масъул шахслар ҳам комсомолдан чиққан, қақирқиларга «лаббай» деб жавоб беришган ва нопокликни ўша ёшлиқ йилларидан ўзларига синдириб олишган. Тарбияда конкретлик керак, мавҳум тушунчалар, ваъдалар билан вақтинча муваффақиятларга эришиш мумкин, холос.

Биз ҳамиша «янги одам»ни, «ҳар томонлама баркамол инсон»ни тарбиялаш, унга коммунистик ахлоқни синдириш билан шуғулландик, бироқ бу ҳаракатлар ҳаммага ҳам бориб етавермади, чунки бизнинг тарбия ҳақидаги кўпгина гапларимиз мавҳум тушунчалар, баландпарвоз сўзлар йиғиндисидан иборат бўлиб қолди ва кўп ҳолларда катталар ўзи айтган сўзга ўзи амал қилмади. Ҳозирда эслатилган «янги жамият» ибораси ниманинг ифодаси, у қандай жамиятнинг реал акт эттириди, унинг белгилари нимадан иборат, уни биз қандай тасаввур қиламизу ёшлар қандай тасаввур қилишади? Ахир, янги жамиятни В. И. Ленин бошлиқ большевиклар бундан 72 йил аввал қурган эди-ку! Ёшимиз 70 дан ошиб кетса ҳам, ҳамон ёшимиз, ҳамон янги жамият курамини... Бизнинг вазифамиз ота-боболаримиз куриб кетган жамиятнинг янада мустаҳкамлаш, уни ривожлантириш, гуллатишдан иборат эмасми? Ҳа, мазкур ибора аллақачон мавҳум тушунчага айланиб қолган. Коинотнинг чеки бўлмаганидек, бизнинг янги жамият қуришимизнинг ҳам чеки йўқ. Сўзларимиз таъсирли, дабдабали-ю, тушунчаларимиз эскича, мавҳум. Худди шунга ўхшаш «коммунизм ғояларига соддиқлик» такрорланавериб сийқаси чиқиб кетган ибора. Ҳўш, биз коммунизм қурдикми, ахир, адашмасак, бундан 30 йил олдин социализм тўла ва узил-кесил ғалаба қилди дейилган эди, шекилли. Бизнинг қайси фазада яшаётганимизнинг аниқ таърифи борми, энг муҳими: «Ҳар кимнинг қобилиятига яраша, ҳар кимнинг эҳтиёжига яраша», деган ғояни ёшлар қалбига синдира олдикми, инсон эҳтиёжининг чегараси бор эканми?

Мен шулар ҳақида ўйлар эканман, назарий фикрларимиз билан амалий ишларимиз ўртасида анчагина номуво-

фиқлик борлиги, бу эса талайгина нуқсонларга сабаб бўлаётганлиги сезилди. Умуман, биз бирор широр ўртага ташланса, орқа-олдини, оқибатини ўйлаб ўтирмай, унга ёпишиб оламиз, аслида эса, сўзсиз бажариш лозим бўлган нарса бор, айттайлик, Ватан мудофааси, ҳозирги кунда Арманистонга моддий ва маънавий ёрдам бериш ва бир оз ўйлаб, мулоҳаза қилиб амалга оширадиган ишлар бор, масалан, турли қурилишлар, Оролни асраб қолиш муаммоси каби. Менимча, «Биз табиатдан хайр-эҳсон кутмаймиз» шиори бизни, айниқса, ёшларни табиатга (аслида, биз ҳам шу табиатнинг бир қисимимиз) бешарфат муносабатда бўлишга ўргатган бўлса, минг йиллик тарихимиз ва адабиётимиз битилган араб ёзувини ислом дини билан боғлаш (қизиқ, ёзувнинг дин билан қанчалик алоқаси бор ёки мазкур ёзувда марксистиқ ғояларни ёзиб бўлмайди-ми?), уни ўқиш қийин, «лаънати алифбо» деб аташлар (афсуски, сўнгги иборанинг туғилиш сабабларини чуқурроқ ўрганмадик ёки мутахассислар билишса ҳам атайин индашмади) шу ёзувдаги қанчадан-қанча ёзма манбалардан ажралашга сабаб бўлди. Эсимда бор: ёшлиқ йилларимда уйимиздан арабча ёзувдаги китобми, рисолами чиқиб қолса бўлди, бошимиз ғалвадан чиқмасди. Текширувчиларнинг ўзлари чаласавод эдилар. Сир эмаски, бизнинг ўтмиш маданиятимиз, анчагина урф-одатларимиз ислом дини таъсирида шаклланган. Биз «дин халқ учун афюндир» иборасини фақат сиёсий томондан талқин қилганимиз учун талайгина ёдгорлик ва маънавий бойликларни дин, эскилик сарқити, деб бой бердик. Ваҳоланки, исломни маънавий жиҳатдан ҳам баҳолаш керак эди. Ахир, христианликнинг қабул қилиниши Русда қандай роль ўйнаганини кўриб турибмиз-ку!

Комсомолнинг қаҳрамонликлари, жасорати ҳақида ўйлар эканман, босқинчи ёвларга қарши фидокорона курашган, кишилар оғирини энгил қилган, ҳалол-пок, бировнинг ҳақидан ҳазар қилган ёшлар ўтмишда ҳам бўлганлиги хаёлимга келади. Бизнинг тушунчаларимизга қўра, комсомол бўлмаган ёшлардан ҳеч нарса чиқмай-дигандек, уларга ишонч йўқдек кўринади. Очиғини айтишдан бўлсам, менинг иш ва ўқишга, ҳаётга ва одамларга бўлган муносабатим комсомол сафида бўлганимдан эмас, балки одамгарчилик, мурувват, раҳимдиллик, ҳаққонийлик каби ахлоқий тушунчалар ота-онам, мен ўсган муҳит таъсирида шаклланганлигидан, эҳтиқодимдан эди. Лекин улар мутлақо инқилобдан олдинги давр тарбиясида етишган одамлар эди. Ҳа, ҳалоллик, поклик ва унга эҳтиқод қонда, баданда бўлиши керак, акс ҳолда, бундай тушунчаларнинг ташқаридан сингиши анча оғир кўчади.

Партияимизнинг XIX конференциясида ВЛКСМ Марказий Комитетининг биринчи котиби В. И. Мироненко: «Комсомол барча совет ёшларининг сиёсий авангарди бўлиш ҳуқуқи учун

курашади, уни бюрократизм ва формализм иллатларидан тозалаш керак», деган эди. Бунинг учун аввало комсомолга қабул қилиш усулини қайта кўриб чиқиш керак. Маълумки, ҳануз комсомолга группалаб, ҳатто бутун бир синфни бир вақтда қабул қилиш ҳоллари мавжуд, бериладиган саволлар олдиндан ўқитилади, ёдлатилади, айниқса, қишлоқ жойларида норма бажариш энг шарафлидир. Адашмасам, бериладиган саволлар қуйидагича: комсомолнинг қачон ташкил топгани неча ва қачон, нима учун орден олганлиги, партия ва давлат арбобларию бирор соҳада ном чиқарган қаҳрамонлар, уставнинг баъзи талабларию айрим ички ва ташқи ҳодисаларга оид бўлади. Лекин бу билан бирор ёшнинг маънавий дунёсини, келажак фаолиятини, маданий бойликларга, оилавий масалаларга муносабатини билиб бўлмайди, комсомол сафининг ошиши эса комсомол харажати қоплаш учунгина хизмат қилди, холос.

Ҳуллас, мамлакатимиз тарихида юз берган ҳар бир ўзгаришда: ютуқларимизда ҳам, нуқсонларимизда ҳам комсомолнинг иштироки бор, чунки комсомол қатнашмаган бирорта ҳам соҳа йўқ. Модомики, «комсомол барча совет ёшларининг сиёсий авангарди бўлиш ҳуқуқи учун курашаётган» экан, ҳар бир ёшнинг комсомол сафида бўлиши ҳам, 14 ёшга тўлган ҳар бир ўғил-қизнинг комсомолга ўтиши ҳам шарт эмас. Майли, 18, 20, ҳатто 25 ёшда ҳам кириверсин. Гап ёшда эмас, балки оқ-қорани нисбатан яхшироқ ажрата билишда, ҳаётий тажрибасининг ошишида, пишиқ-пухта бўлишида. Ҳар бир ёш ишда ва ўқишда ўзининг ҳалол-поклигини, меҳнатсеварлигини, ҳар жиҳатдан етуқлигини, комсомол деган шарафли номга лойиқлигини исбот қилсин, одамлар ишончини оқласин, токи у келажакда ўзини, бола-чақасини, қариндош-уруғларини, оиласини, ўқитувчиларини, ўз халқини ерга қаратмасин. Бунинг учун комсомолга ёшларнинг ўндан, юздан бири танлаб, саралаб олинсин ва у қолган ёшларга ўрнак, намуна бўлсин, қолганлар унга эҳтиқод қўйиб эргашсин. Агар ҳамма ёшларни бирлаштириб туриш лозим деб топилса, у ҳолда бошқа бирор ташкилот тузиш лозим бўлар. Лекин ўйлайманки, ҳар жиҳатдан етуқ комсомол қолган ёшларга раҳбарлик қила олади ва комсомолнинггина чинакам сиёсий авангардлиги, раҳбарлиги ҳам шунда намоён бўлади. Бу ўринда ўрта ва олий ўқув юртларидаги комсомол ташкилотлари алоҳида роль ўйнаши керак. Рўйхатга қарасангиз, ўқишга кирарётган ёшларнинг деярли ҳаммаси комсомол аъзоси, шунинг учун ўқув юртлари комсомол ташкилотларининг кимларни тарбиялаб, ўз сафига қабул қилгани, бизнинг кузатишимизча, реал кўзга ташланмайди. Шу ўринда В. И. Лениннинг «оз бўлсин-у, соз бўлсин» деган иборасини эслатиб ўтаман.

**АЙТСАМ ТИЛИМ,
АЙГМАСАМ ДИЛИМ...**

Хурматли Пўлат Набиевич Рустамов! Сизни 2-Қашқадарё область касалхонаси бош врачига этиб тайинланганлигиниздан «хурсандлигимизни» кечикиб бўлса-да, матбуот орқали маълум қилмоқчимиз. Зеро, демократия ва ошкоралик ҳаётимизга чуқур илдиз отиб бормоқда экан. Биз бугун тортинмасдан дилмиздагини очик айтиш имкониятига эгамиз.

Сиз мазкур лавозимга тайинлашингиздан аввал Қарши шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими мудири бўлиб ишлар эдингиз. Партия ва ҳукумати мизнинг халққа текин медицина ёрдами кўрсатиш тўғрисидаги гамхўрлигидан фойдаланиб, давлатнинг оз эмас, кўп эмас 29 минг сўм пулини кўкка совурдингиз, яъни талон-тарожи қилдингиз. Бундай жасорат кўрсатиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келар-вермайди, албатта. Натижанда беморлар сони икки бараварга кўпайди. Медицина муассасаларида керакли дори-дармонлар ва асбоб-анжомлар етишмайди. Айтиқса, шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими собиқ бош бухгалтери М. Бекмаевнинг оғзи қулоғида. Чунки, у сиз ва сизнинг хомийларингиз туфайли (шу жумладан ўзингиз ҳам) область прокуратураси таъкибидан осонгина қўтилиб кетди. Прокуратурадаги масъул ходимларнинг эса жавоби оддий: халқ мулкини миллион сўмлаб ўмарган жиноятчилар олдидан, 29 минг сўмлик жиноят қилганларнинг иши иш бўптими!

Шунинг учун ҳам область соғлиқни сақлаш бўлими медицина Совети молиявий-хўжалик фаолиятингиздаги хатоларингиз ҳамда мавжуд хайфсанларингизни ҳисобга олиб Сизни лавозимингиздан бўшатилиш ва ишонгизни область прокуратурасига топшириш тўғрисида 4 июнь 1987 йилда қарор қабул қилди. Қарорда 2-шаҳар болалар поликлиникаси бош врачига В. Гребенишков ҳам ўз вазифасидан озод этилиши ва иши ҳуқуқ органларига топширилиши кўзда тутилган эди. Минг афсуски, Ўзбекистон ССР молия министрлигининг Қашқадарё

области бўйича назорат-ревизия бошқармаси ва область соғлиқни сақлаш бўлими назорат-ревизия бўлими ходимлари томонидан, текширишларда аниқланиб кўрсатилган мазкур хатолардан турли йўллар билан кўз юмилди ва «қорлар ёғиб излар йўқолди»... Область соғлиқни сақлаш бўлими мудири Р. Шодмонованинг 239-к номерли буйруғи дард устига чипқон бўлди. Сиз ҳозирги пайтда фаолият кўрсатаётган 2-область касалхонасига бош врач этиб тайинландингиз.

Бутун мамлакатимиз демократия ва ошкоралик тўғрисида бонг ураётган бир пайтда бизнинг кўз ўнгимизда мана шундай воқеалар бўлиб ўтди. Бу ўзига хос қайта қуриш бўлди.

Халқимизда шундай мақол бор: айтсам тилим кўяди, айтмасам дилим... Пўлат Набиевич! Сиз коммунист сифатида ҳам, раҳбар сифатида ҳам ўз қўл остингизда ишлаётган ходимларни беш қўлда билишингиз табиий. Қайсидир ходим санатория-курортларда юрсаю, унга тўлиқ ишлади деган мазмунда «ўлик жон» учун маош ёзилса, бундан сиз ҳам М. Бекмаев ҳам беҳабар бўлса, давлат мулкига чанг солишининг бундан ҳам кўра мукаммалроқ кўриниши бўлмаса керак.

Сизга, бундан буён ҳам мана шундай «жонбозлик» кўрсатиб ишлашингизни талаб, эҳтиром ила.

Орзи ЖУМАЕВ

пенсияер,
Улуғ Ватан уруши II группа
инвалиди, Қашқадарё области.

РЕДАКЦИЯДАН:

Косонлик отахон Орзи Жумаевнинг мактубини жузъий таҳрир билан озроқ кино «суви югуртириб» ҳукмига ҳавола этдик. Чунки, қўлимиздаги бошқа мавжуд ҳужжатлар шунини талаб қилди. Жумладан, Қашқадарё область соғлиқни сақлаш бўлими мудири Р. Шодмонованинг область партия комитетига йўллаган 01—3/736, Қарши шаҳар партия комитетига йўллаган 01—3/734 номерли хатларида ҳамда Ўзбекистон ССР Молия Министрлиги Қашқадарё области бўйича назорат-текиширув бошқармасининг тафтиш ҳисоботида П. Рустамовнинг фаолияти қаттиқ қораланади. Р. Шодмонова айбдорни ўз лавозимидан четлатишни таклиф қилади. Ажалда эса П. Рустамовни бошқа ишга — иккинчи область касалхонасига бош врач этиб тайинлаш ҳақида буйруқ беради. Редакция мутасадди ташкилотлардан, биринчи навбатда, республика соғлиқни сақлаш министрлигидан тегишли жавоб кутади.

**ТИЛ
МИЛЛАТНИНГ
ТУҒИДИР**

Ҳаёт сув билан тирик, деганларидек, миллат тил билан тирикдир. «Токи тили бор экан, халқнинг умри боқийдир», дейди Чингиз Айтматов.

Жаҳонгир ёзувчи она тилининг илдизи аҳамиятини яна бир бор таъкидламоқчи бўлдимикин?! Бу сўзлар тизмаси ўз тилига лоқайд қараётганлар учун таҳликали чақриқмикан э!?

Биз уйғондик. Тўғрироғи, бизни уйғотишди: Масковдан ва бошқа маданий марказлардан эсанг Апрель шамоллари ўзликка этиқодимизни уйғотди.

В. И. Ленин миллий масалалар борасида тўхталиб, шундай деган эди:

«Биз улғу ва қудратли рус тилини ҳеч бир кишининг калтак остида ўрганиши учун ҳожат йўқ, деб ўйлаймиз... Узининг ҳаёт ва иш шароитлари жиҳатидан рус тилини ўрганишга эҳтиёжи бўлган кишилар бу тилни калтаксиз ҳам ўрганиб оладилар (Биз таъкидладик.— З. Х.) Мажбур қилиш эса фақат биргина нарсага сабаб бўлади: у бошқа миллий группаларнинг улғу ва қудратли рус тилини ўрганишини қийинлаштиради, ҳаммадан ҳам кўра душманлиқни кучайтиради, сонсаноксиз низоларни туғдиради».

«Иккинчи она тили»мизга шу қадар берилиб кетдикки, оқибатда ДУЛ-БАРЖИН аталган туркий ёзув ҳақидаги маълумотни ўқийётганда чет элда топилган ноёб топилма тўғрисидаги хабарни эшитгандагидек ҳайрат аралаш лоқайд кайфиятни ҳис қиламиз.

«Биз икки тиллилик деганда, ҳар бир халқ аввало ўз она тилини, сўнг рус тилини ҳурматлашини тушунамиз. Ҳозирда аксари рус тилини улғулаш шиорини ниқоб қилиб олиб, ўқишдан, йиғилиш ва мажлислардан ўзбек тилини сиқиб чиқармаётганми?!» дея жонкуярлик билан таъшишланади тилпарвар. Ва бу таъшиши — ҳақиқат, шунинг учун ҳам аччиқдир. Бу ҳақда аллақачон ўйлашимиз керак эди.

Тил учун кураш, тўғрироғи, она тили учун қайғуриш — умумхалқ иши даражасига кўтарилгандагина бирор натижага эришилади. Иккитиллилик икки томонлама бўлсин. Кичик халқ вакиллари рус тилини ўрганишлари лозим, аини чоқда руслар ва бошқалар ишлаб чиқаришда, турмушда, жамоат жойларида керак бўладиган халқнинг тилини билиши ҳам муҳимдир. Бунинг учун миллий тилининг шуҳратини кўтариш лозим. ОНА ТИЛИни севиш даркор.

Зулхумор ХОЛМАНОВА

Комил Нуржонов

ЧИН ДУСТ ЭДИ

ХОТИРА

Унинг таржимаи ҳоли оддий, бир неча жумладангина иборат. Агар у тирик бўлганида йигирманчи баҳорни қаршилаган бўларди. Баланд бўйли, кенг яғринли, истараси иссиқ, паҳлавон йигит эди.

У Хива шаҳридаги 13-элатда истиқомат қилувчи Отабобо Мадраҳимовлар оиласида дунёга келди, ўсди, улғайди. Тимирязев номли ўрта мактабни аъло баҳолар билан битирди.

— Қудратбек ёшлигидан расм чизарди, спортни, кураш тушишни ёқтирарди, — деб эслайди унинг синф раҳбари ўртоқ Ортиқ Абдуллаев. — Курашда ўзидан катта ёшдаги болалар билан беллашарди. Расмда «Қизил аскар», «Самолёт», «Ракета», «Тинчлик кабутари», «Хива» манзараларини тасвирларди. Унинг расмларидан мактаб клубида кўرғазма ташкил этилди. Қудратбек интернационал дўстлик клубининг аъзоси эди, унинг номига Иттифоқимизнинг турли бурчакларидан мактублар келиб турарди. Аъло ўқирди, интизомли, каттаю кичикка меҳрибон эди. Афсус, минг афсус...

«Кичик сержант, моторлаштирилган ўқчи ротанинг бўлинма командири Қудратбек Рустамович Отаев 1987 йил 24 октябрь куни Афғонистон Республикаси территориясида ўз ҳарбий бурчини адо этаётган вақтда мардларча ҳалок бўлди» (Н-қисм командирининг буйруғидан кўчирма).

1986 йилнинг кузида Қудратбек ҳарбий хизматга чақирилди. Маълум муддат сержантлар тайёрлайдиган махсус мактабда ўқиди. Сўнг

Афғонистондаги чекланган Совет қўшинлари сафига жалб этилди. Қўмондонлик Қудратбекдаги ташкилотчилик ва интизомлиликни пайқаб, уни аввал группа раҳбари, кейин бўлим командири вазифасига тайинлади. У хизмат қилаётган рота Кобул, Жалолобод, Қандаҳор шаҳарларида босмачи-душманлар билан жанг қилди.

Қудратбек ҳарбий хизматга чақирилгунча Афғонистон тўғрисида газета-журналларда чоп этилган мақолаларни ўқиган, кинофильмлар ва телекўрсатувлар томоша қилар эди, холос. Афғонистон чегараларига туташган Ҳиндикуш тоғлари ортидаги Пешовор (Покистон) ҳарбий полигонларига Ғарб мамлакатларидан келган ажнабий инструкторлар душманларнинг группаларини тайёрлаётганини, она шаҳри Хивадан анча узоқда — тоғу тошлар оралиғида аёвсиз жанглар бўлаётганини биларди. Афғон диёри бизга бегона эмас, бу ерларда азал-азалдан пушту, урду, ўзбек, туркманларнинг авлодлари яшаганлар. Улуғ бобомиз Алишер Навоий, Бобур Мирзонинг, Абу Райҳон Бериунийларнинг ҳоки шу муқаддас тупроқда ётибди. Имкон топилса шу муборак қабрларни зиёрат қилишни у ният қилиб қўйган эди. Бу ҳақда у ота-онасига мактублар ёзган. Бундан ташқари, у хатларида афғон шаҳарлари ҳам, одамлари ҳам, Ўрта Осиё халқларига, жумладан хоразмликларга ўхшашликларини ҳикоя қилган эди.

Афғонистон ҳукумати душман билан яраш сиёсатини илгари сура-

ётган бўлишига қарамай, гоҳ-гоҳ шаҳар ва қишлоқлар, мактаб ва мечитлар, саноат корхоналари, савдо дўконлари портлатиларди. Душманлар оддий деҳқон қиёфасида, паранжию чачвон ёпинган аёл кўринишида келар, уларни дарҳол илғаб олиш қийин эди. Қудратбек ва унинг сафдошлари ана шундай мураккаб шароитда ўта маккор душман билан жанг қилганлар.

Уша машъум тонготарда ҳарбий рота жанговор тревога билан уйғонди. Саноқли дақиқалардан сўнг Қудратбек бўлимаси тушган машина тоғ йўлидан илгарилаб борарди. Аҳён-аҳёнда йўлнинг ўнгу сўлида кулга айланган иморатлар, кўприк ва автомашиналар кўзга ташланарди. Кутилмаганда кучли портлаш рўй берди: машина душманлар кўмиб кетган милага дуч келган эди. Машинадаги 12 кишидан 10 нафари ҳалок бўлди... Қоидага мувофиқ интернационал жангчиларнинг жасаdlари солинган тобутлар шу кунгича марҳумлар туғилиб ўсган жойларга самолётда жўнатилди.

Интернационал ва ватанпарварлик бурчини адо этиш йўлида курбон бўлган Қудратбек Отаевни дафн этиш маросими бўлди. Жангчи жасадини кузатиб келган солдат ва офицерлар, маҳалла фаоллари марҳум ҳақида илиқ сўзлар айтдилар. Лекин ана шу илиқ сўзлар унинг ота-онасига таскин бера олармикан?.. Зора мана шу ҳужжат оғир жудокликдан юрак-бағри қон бўлган ота-онанинг қалб жароҳатларига малҳам бўлса, дардларини озгина бўлса-да, енгиллатса...

«Ҳурматли Рустам Отаевич ва Саломат Мадримовна!

Ҳарбий қўмондонлик ўғлингиз Қудратбекнинг бевақт ҳалок бўлганини маълум қилади ва сизларга таъзия билдиради. Ўғлингиз Қудратбек Рустамович Афғонистон территориясида ўз ватанпарварлик ва интернационал бурчини шараф билан адо этди. У жанговар ҳарбий топшириқларни жасорат билан аъло даражада бажарди, интизомлилиги, ташкилотчилиги ва мардлиги учун бир неча бор қисм қўмондонлиги томонидан тақдирланди. Ўғлингиз 1987 йил 24

октябрь куни фавкулдада топшириқни бажараётган чоқда қахрамонларча ҳалок бўлди.

Биз сизга ҳамдарду қайғудошмиз. Уғлингиз чин дўст, жанговар ўртоқ, мард ўғлон эди. Биз ана шундай йигитдан жудо бўлдик.

Азиз Рустам Отаевич ва Саломат Мадримовна! Ҳасрат ва надоматлар чекиб қайғураверманг, бизга хатлар ёзинг. Биз, ўғлингизнинг қуролдош дўстлари, Сизларга мадад беришга ҳамиша тайёрмиз. Бўлинма командири В. Зотонский, ўринбосари В. Шоков».

Қудратбекнинг синфдошларидан бири К. Сафаров уни шундай хотирлайди: «Дўстим Қудратбек билан ёшлиқдан иноқ эдик. У спортни севарди, аъло ўқирди, каттаю кичикни ҳурмат қиларди. У йигитлик бурчини адо этиш учун армияга кетди, тинчлик йўлида қурбон бўлди. Мен Қудратбекдек жасур дўстим бўлганидан фахрларланаман. Доимо қалбимда яшайди».

Интернационал жангчи Қудратбек Отаев жасади ҳарбий иззатикром билан Хива яқинидаги Чинобод қабристонига қўйилди. Ватан йўлида жон фидо қилган жангчининг қабрига ёдгорлик лаваҳа ўрнатилди. Қудратбекнинг вафотидан кейин унга «Қизил юлдуз» ордени берилди. Ҳарбий комиссариат Ватан мукофотини жангчининг отаси Рустам Отаевичга топширди. Тимирязев номли мактаб пионер дружинаси Қудратбек номи билан атала бошланди.

Қурбон бўлганлар хотираси ёшлар юрагида содиқлик, мардлик ва ватанпарварлик тимсоли бўлиб қолаверади. Жасорат ҳеч қачон унутилмайди.

Назар Шукур

КУКДАГИ УМР

Назар Шукур (1954—1985) ўзининг илк шеърий тўпламини шундай атаган эди. У ўз асарлари билан танила бошлаган бир пайтда, айна навқирон ёшида, ўзи айтганидай, «шеър устига кулаб», ҳаётдан кўз юмди. Аммо халқона, мушоҳадага ундовчи шеърларини бизга мерос қолдирди. Шеърлари билан бирга ўзи ҳам хотираларда ва қалбларда яшаб қолди...

Машраб қўшиғи

Не юртни дарбадар кездим, оёғимда гуноҳ йўқдир,
Кўз ашким бузди дунёни, қароғимда гуноҳ йўқдир.

Юрагим ғамга садоқдир, кўп отдим нафратим ўқин,
Адо бўлмас экан ўқим, садоғимда гуноҳ йўқдир.

Тарк этдим чархи фалакни, мени тарк этмади оҳлар,
Агар кечсам бу очундан талоғимда гуноҳ йўқдир.

Гоҳо эл-юртни оч кездим, насибам бўлмади ёвғон,
Мудом бўш бўлса, эй дўстлар, товоғимда гуноҳ йўқдир.

Аёнлар гардуни аро гўё тийра булутдирмен,
Нетай, ҳар куни қор ёғса, қовоғимда гуноҳ йўқдир.

Ўсиқдир соқолу мўйлар, тутундек тўзғиган сочлар,
Тарашга етмаса ҳолим тароғимда гуноҳ йўқдир.

Кўникмадим ноҳақликка қаламим бўлди яроғим,
Ноҳақнинг қотили бўлсам яроғимда гуноҳ йўқдир.

Худоман! Гарчи кофир деб худони тортдилар дорга,
Бўғар сиртмоқ, билинг, ахир, томоғимда гуноҳ йўқдир!
1982 й.

Ни до

Қисматим бўйнига ташлагансан ип,
Ғазабинг ўтида қоврилар таним.
Қочаман сендаги ёнғиндан қўрқиб,
Қўйгин ўз ҳолимга, эй севмаганим!
Кўзимда чинқирар есир муҳаббат,
Қўл чўзсам ҳуркитдинг мен севган бахтни.
Сенга эш тақдирни ҳар гал этдим рад,
Сен эса рад этдинг мендаги аҳдни.

Орада жар каби хувиллар түрт йил,
 Мен учун бахтсизлик ташувчи уйсан.
 Серёғду кунларга очмоқ бўлсам дил
 Сен мени ёр дейсан,
 Фарзанд бор дейсан!
 Кетаман, барибир, топмайман нажот,
 Ортимда дўст йиғлар, кулади ғаним.
 Фавғолар зуғмидан яшайин озод,
 Ҳоқонсан, шафқат қил, эй севмаганим?!
 Чап бериб неча бор ўз қисматимга
 Чарчадим.
 Толиқдим.
 Керак ҳаловат!
 Ахир, ранг чапладим соф хислатимга,
 Сен боис бошимда ҳадсиз маломат!
 Ишончлар чил-чилдир сен отган тошдан,
 Узилган умидим ётар чувалиб.
 Йўқ, юпанч топмадим кўздаги ёшдан,
 Толесиз этишда сен доим ғолиб!
 Қисматим бўйнидан арғамчингни ол,
 Жон берган севгимга мотам этайин.
 Йўлингни ҳар қачон кўрганман малол,
 Қўйгин, бу ёғига ўзим кетайин!

1983 й.

Онамга

Она, энди ортга қайтиш йўқ,
 Ярим умрим шеър билан ўтди.
 Тупроқ йўллар изимга интик,
 Қишлоқ мағлуб, бу шаҳар ютди.
 Шеър устида яшнаб, сўламан,
 Барибир, мен шоир бўламан!
 Қай мунаққид сатрларимнинг
 Газетларда айтса қусурин,
 Ҳасадгўйлар кулиб, тортди кенг,
 Тотди шунда ҳаёт ҳузурин.
 Бу зотлардан роса куламан,
 Мен барибир шоир бўламан.
 Бу йўлда ғов кўп экан, она,
 Ҳаёт — кулол. Пишитди рўй-рост.
 Заб пишитди ҳасад, кин, таъна,

Тарк этмади илҳом, эҳтирос.
 Оқ-қорани энди биламан,
 Барибир, мен шоир бўламан.
 Қайтиш йўқдир, она, назмдан,
 Яшолмайман қаламсиз сира.
 Йўқ, бўлмайман пулга таъзимда,
 Ахтармайман ҳаётдан шира.
 Шеър устига қулаб ўламан!
 Мен барибир шоир бўламан!

* * *

Бир санг кўрсанг йўл ўртасида
 Тепиб ўтма, ёр, қилиб ҳазар.
 Сени кутиб оёқ остида
 Ётар тошга айланиб Назар.

Аямасдан ардоқларингни
 Зангор сойни кечасан кулиб.
 Билмайсанки, оёқларингни
 Ўпар шу чоқ Назар сув бўлиб.

Бевафолик қилса гар санам,
 Ҳайиқмасдан мард эр тиг санчар.
 Ҳушёр тортгин, ичиб онт-қасам
 Юргай Назар шаклида ханжар.

Топмас эди шеърларим сайқал,
 Ёр, бермасанг ишқинг билан зеб.
 Сенга тиклаб сўзлардан ҳайкал
 Имзо чекдим «Назар Шукур» деб.

Соқчи каби турган ҳар дарахт,
 Манзилингга омон етказар.
 Қўйганмисан уларга қараб?
 Ахир, унинг ҳаммаси — Назар.

Сени жондай асрамоқ учун
 Жисми билан интилиб нурга.
 Гирдингдаги нарсалар бугун
 Айлангандир Назар Шукурга!

А. СУХАРЕВ.

Т. Туланинг «НОДИРАБЕГИМ» асарига ишланган расмлар.

Хуррият ва адолатни улуғлаб...

ҲАМЗА ТАВАЛЛУДИНИНГ 100 ЙИЛЛИГИГА

ПРОФЕССОР ИЗЗАТ
СУЛТОНГА УЧ САВОЛ

1-с а в о л. Бир ўқувчи сифатида Ҳамза ижодининг ўзингизга ёқадиган хусусиятларини нималарда деб биласиз? Сизга ёқмай-диган жиҳатлари ҳам борми?

Ж а в о б. Мен Ҳамза ҳақида гапирганимда фақат ўқувчи сифатида фикр билдиришим мушкул. Менинг қиёфамда ҳам ўқувчи, ҳам олим, ҳам драматург қўшилиб кетади. Ана шу уч нуқтаи назардан қараганда, мен Ҳамзани юксак даражада қадрлайман.

Ҳамза янги маданият тарғиботчиси, Ватанимизнинг юксак граждани. Ҳамза ижодкор сифатида уч хусусиятга эга. **Биринчидан**, ҳаётимизнинг муҳим томонларини адабиётимизга олиб кирган ва сақланиб қолишига сабаб бўлган бир адиб. Ҳамза ижодида ўзбек халқининг инқилобдан аввалги ва ундан кейинги ҳаётининг энг муҳим нуқталари ёрқин ифодасини топган. Шу сабабли Ҳамза ижоди доимий маърифий аҳамиятга эга бўлади. Ҳатто замонлар ўтган сари бу аҳамият янада орта боради. **Иккинчидан**, Ҳамза ҳаётни яхши билиши билан, одамларнинг психологиясини яхши тушуниши билан ўқувчиларни доимо мафтун этиб келди ва ёзувчиларга абдий устоз бўлиб қолади. **Учинчидан**, Ҳамза ўзбек тилининг бойликлари ва фазилатларини яхши биларди. У ўз ижодида тилнинг серкирралигини, бойлигини, гўзаллигини ифода эта билди. Мен ҳатто ўйлайманки, биз халқимизнинг тилини билиш ва сайқаллаш жиҳатидан Ҳамзадан жуда узоқлашдик ва ютқаздик. Биз бу борада Ҳамзага қайтишимиз шарт.

Шунча фазилатга эга бўлган ёзувчининг ижодидан мен ўзим-

га ёқмайдиган жиҳатларни ахтарсам адолатга хиёнат бўлмай-дими? Ҳамза ижодида камчиликлар бор. Масалан, баъзи асарлари, жумладан, «Жаҳон сармоясининг сўнги кунлари» асари ўзининг ғоявий йўналишлари жиҳатидан эскирган. Еки айрим асарларида парокандалик бор. Бу камчиликлар замонсининг маҳсули бўлиб, бугун бизга ёзувчи шаънига таъналар қилиш учун асос бўла олмайди.

2-с а в о л. Замон ўзгаряпти. Жамият ҳамиша янгиланиб турибди. Ижтимоий фикр ҳам бир ўзанда қотиб қолгани йўқ. Шу маънода ҳамзашуносликда ҳам янгиланишлар бўладими? Шахсан фикрингиз ўзгардими ҳеч?

Ж а в о б. Ҳамза ижодининг маданиятимиз тарихида катта ижобий аҳамияти ҳақида фикрим ҳеч қачон ўзгарган эмас ва ўзгармас керак. Ҳозирги ҳамзашуносликда менимча, иккита камчилик мавжуд. Биринчи камчилик шуки, Ҳамзани бошқа катта ёзувчиларга қарши қўйиш тенденцияси, аниқ айтилмаса ҳам, кўп ишларда сезилиб турибди. Бу бирёқламаликка барҳам берилиши лозим. Бошқа ёзувчиларнинг, масалан, Абдулла Қодирийнинг адабиётдаги катта ижобий хизматини тасдиқ этиш ҳеч қачон Ҳамзанинг аҳамиятини пастга уриш бўлмайди. Иккинчи камчилик шуки, ҳамзашуносликда унинг ижодини чуқур ўрганиш ўрнига, ижодкор ҳаётининг икир-чикирларига ҳаётни ўрганишга кўпроқ эътибор бериш устунлик қилиб кетяпти. Шу сабабли Ҳамза ижодининг катта ижобий хусусиятлари етарли очилган эмас. Энди ёзувчи ҳаётининг икир-чикирларини ўрганишга келганда, мен уларнинг аҳамиятини катта деб билмайман. Чунки ҳар бир ёзувчи даставвал ўз ижоди билан қимматли. Шахсий ҳаётининг деталлари эса бошқа оддий одамники-

дан фарқ қилмаслиги мумкин. Бундан ёзувчи шахсий ҳаётига доир деталларни ўрганиш керак эмас деган хулоса чиқмайди. Бундан ёзувчининг ижодий хазинасини чуқурроқ, кенгроқ ўрганиш керак деган хулоса чиқади, холос.

3-с а в о л. Ҳамза асарларининг яралиши ва таҳрири хусусида нималар дея оласиз?

Ж а в о б. Тарихий шароит Ҳамза асарларидан баъзиларининг тақдирини анча мураккаблаштириб юборган. Мен бу ерда «Бой ила хизматчи» асарининг асл нусхаси бизнинг замонимизгача тўла равишда етиб келмагани каби ёқимсиз ҳодисани кўзда тутаман. Бу ёқимсиз ҳодиса баъзи ўртоқларни, Ҳамза ижодининг ожиз томонлари кўп, деган нотўғри хулосаларга келтираётгандек туюлади. Шунинг ҳам эътиборга олиш керакки, классик асарларнинг замонавий саҳна талқинларини яратиш бадиий амалиётда янгилик эмас. Тарихда бунга мисоллар учрайди. Аммо Ҳамзанинг асосий асарлари бизга асл нусхада етиб келган. Улар Ҳамза ижодини юқори баҳолашга етарли асос бўлади. Энди «Бой ила хизматчи»нинг Комил Яшин томонидан тикланган саҳна вариантига келсак, 1918 йилдан бери бизда сақланиб келган афишаларда келтирилган бу асарнинг анча батафсил мазмуни билан ҳозирги талқини кўп жиҳатдан бир-бирига яқин. Бу драманинг ҳозирги саҳнавий варианты уч ҳужжат — пьесанинг суфлёрлик варианты; 1918 йилги афишалардаги мазмун; китоб ҳолида босилиб чиққан «Бурунги сайловлар» асари асосида тикланган. Лекин шунинг таъкидлаш керакки, бизга маълум саҳна варианты Ҳамза асарининг аслидан анча камбағал. Чунки, афишанинг сўнгида ёзилишича, «Бой ила хизматчи»нинг бош қаҳрамони Сибирда инқилобчилар билан учрашиб, улар

тарбиясида онги яна ҳам очилиб, ўз юртига фаол инқилобчи бўлиб қайтади... Албатта, «Бой ила хизматчи»нинг асл нусхаси тўла сақланганида эди, унинг янги варианты устида туғилаётган шубҳалар ва нолишлар пайдо бўлмас эди. Шу сабабли мен конкрет тарихий шароитда Ҳамза асарларининг таҳрир этилган варианты унинг асл асарлари билан деярли бир қаторда қимматга эга, деб ҳисоблайман. Ҳар ҳолда, бугун биз «Бой ила хизматчи»ни таҳрир этилган вариантда кўраб эканмиз, бу нарса Ҳамза ижодининг қимматини бизнинг назаримизда сал ҳам пасайтирмаслиги керак.

Биз ўтмишдаги маданий-маънавий қимматликларни асраш ва кадрлаш даврида яшамоқдамиз. Бу шароитда биз Ҳамза ижодини ўрганганимиз сари маданиятнинг бу буюк арбобига миннатдорлигимиз ва ҳурматимиз ортаверади.

ПРОФЕССОР ЛАЗИЗ ҚАЮМОВГА УЧ САВОЛ

1-савол. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номини улуғлайдиган энг муҳим жиҳатлар қайсилар деб биласиз?

Жавоб. Ҳар бир санъаткорнинг қадри ўз даврининг илғор ғояларига муносабати билан белгиланади. Мана, Ҳамза таржимаи ҳолининг айрим нуқталари:

«1905 йил рабочий инқилобини мен шунда (1908 йилда, Наманганда. — Л. Қ.) ўргандим. Қўл матбааси билан майда рисолача эълонлар чиқариб турувчи бир татар йигити бўлиб, мен ҳар ҳафтада бир-икки унинг билан суҳбат қиладир эдим. Ул мени хили дардлаган бўлса керак, шул кундан бошлаб эски подшоҳлар турмушидан бир «Ҳақиқат кимда?» исмли ҳавосиз, операти бир роман ёзган эдим, ўғирлатдим, бугунки, топилмайдир. Бундан буёнги шеърларим миллий ва инқилобий тусларин ола бошладим».

1916 йил мардикор воқеалари даврида Ҳамза бир қанча маслақдошлари билан биргаликда Қўқонда содир бўлаётган адолатсизликлар ҳақида марказга — Петроградга хат ёзиб, халойиққа қўл қўйдириб, подшонинг номига жўнатади. Уша вақтда (ахтимол, Ҳамзанинг хати ҳам сабаб бўлгандир) Туркистонга давлат ду-

масининг икки аъзосидан иборат комиссия етиб келади ва 1916 йил 15 августидан 2 сентябрга қадар мазкур комиссия ўлканинг асосий районларини айланиб, вазиёт билан танишиб чиқади. (Комиссия аъзоларидан бири бир йилдан кейин муваққат ҳукумат бошлиғи бўлган А. Ф. Керенский эди.) Комиссия вақтинча тартиб ўрнатгандек бўлди. Бу чоралар яқинлашиб келаётган халқ қўзғолонининг олдини олиш учун подшолик ўйлаб топган тадбир эди.

Маълумки, Ҳамза бу қўзғолон пайтида халқ тарафида бўлган. У мазкур мавзуни адабиётга олиб кирган ижодкорлардан биридир. Автобиографиясида ёзади: «1917 йилгача асарларимни бостириш, асар ёзиш, газетга мақола ёзиш, Лошмон воқеалари ҳақида турли мажлислар қилиш билан давом этдим».

1917 йил 27 февралда Россия марказида буржуа-демократик революцияси ғалаба қозонди. Бу хушxabар улкан мамлакатнинг ҳамма бурчакларига яшин тезлигида тарқалди. Шу кунлардаги Ҳамзанинг кайфиятидан бир далил: «Тубандаги ашъор доҳ миллатларнинг йиллардан бери асорат абрининг заҳарнок томчилариндан катбаи ҳаёллари намнок келаркан, у қурбонларнинг ижобати, мукофотина бу кун бир адолати хуршиди ҳуррият фалакиндан оғоз этмаса, ҳар ошиқ энг суоқли маъшуқасина, узун зимистонлар ҳақиқий бир баҳористонина етмасидир».

1917 йил март ойида Ҳамза муҳаррир бўлган «Кенгаш» журнали «Ҳуррият, мусовот, адолат каби чин ҳаёт юлдузлари билан ҳамма ватандош ва диндошларини умумий табрик этадир... Истибод тазаллуми сиёсат зиндониди маҳбус келиб, бу кун... умумий бир озодлик абди ва саромади дил шодлигига етишганимиз жумламига муборақ бўлсин!»

Мазкур журналнинг программаси эса «Ешлик»ка ҳамоҳанг эди:

Ешларнинг элга таржимони бўл,
Суйгули реза ҳам калони бўл,
Сўзда бир қаҳрамони соне бўл,
Барча бидъатни қил фао «Кенгаш».

1917 йил 7 апрелда «Сафсар гул» тўплами нашрдан чиқди. «Ватан ишчиларининг забон холндан» деб сарлавҳаланган бу тўпланиннг охириг бетида «Яшасин янги давлат! Яшасин ҳур-

рият! Яшасин ёшлар!», деб ёзилган эди.

1917 йил 25 апрелда босилган «Туркистон мухториятина» шеърисида Ҳамза ёзади:

Тўрт юз йиллик Романовлар битгач
давлати,
Кўтарилди асорат, хўрлик зулмати...
Кўтлуғ бўлсин, эй ёшлар, тўқиб
қонингиз
Берган қурбонингизга олган шонингиз
Мангу қолди дунёда хуш анвонингиз.

«1917 йилнинг 28 майида Қаландархонада (Қўқон — Л. Қ.) тўрт юзга яқин рабўчийларни тўплаб, зўр намоиш қилиб, рабўчий-меҳнаткашлар жамияти ташкил қилдик. Бу кунгача давом этмоқда бўлган «тўртинчилик» («большевиклар» — Л. Қ.) унвонининг бош муассасалари шул ташкилотдир. Ҳозирда менда даъватномалари сақланадур».

Қўқонлик кекса партизан Р. Маматқулов гувоҳлик беради: «Таъсис мажлисига сайлов олди кампанияси даври эди... Мен эски вокзал кўчасида яшар эдим. Менинг қўшним Ҳамза Ҳакимзода сайловда тўртинчи номер билан овозга қўйилаётган большевиклар учун, мусулмон меҳнаткашлар союзи учун овоз беришга чақириб, ҳаммаҳаллар орасида сайловолди ташвиқоти ўтказарди. Сайлов кунини Ҳамза бизни Жомега олиб борди. Сайлов ўша ерда бўлиши керак эди. Кўпчилик большевиклар ва мусулмон меҳнаткашлари союзи тарафдори бўлиб, ўз соққаларини тўртинчи номерли партия қутисига ташлайдилар. Буни кўриб саккизинчи номерли партия («Шўройи ислом») учун зўр бериб ташвиқот юргизган бойлар жанжал бошладилар».

1917 йил 29 сентябрда содир бўлган бу воқеада большевиклар тарафдори бўлган ўн беш киши ўлдириб юборилган.

Ҳамза таржимаи ҳолида ёзади: «Ундан сўнж, мақсадим бўлмагач, Туркистон кетдим. Туркистонда Калмиков деган бир завод рабўчийси билан ўзимни овундириб, соат кутади эдим, оз ўтмай Октябрь инқилоби бошланди».

Бу ёғи ўзингизга яхши маълум.

Бу лавҳалар ўзбек халқининг инқилобчи фарзанди Ҳамзани таърифлайди. Бинобарин, Ҳамзанинг номини улуғлайдиган энг муҳим жиҳатлардан бири — бутун фаолияти давомида халқ бахти учун курашчи бўлганлиги, ўз даврининг энг илғор ғояларини қўллаб-қувватлагандир.

Аmmo булар барчаси Ҳамзанинг граждaнлик хизматлари. Энг муҳими унинг ана шу ғоялар мавзу бўлиб яратилган мазмундор ва серқирра ижодидир.

Унинг совет даври ижоди шу давр ўзбек тарихининг бадиий солномаси бўлди. Бу солнома ижоднинг ҳамма жанрларида яратилди. Ҳамза шоир, носир, публицист, муаллим, болалар ёзувчиси, таржимон, журналист, актёр, бастакор, режиссёр, драматург, театр ташкилотчиси, хотин-қизлар озодлиги учун ботир курашчи, ёш ижодкорларнинг севимли устози эди.

У ижодининг ҳамма соҳасида новаторлик қилди. Чунончи, шеъримизда аруздан фойдаланди, эркин вазни ишлатди, бармоқ вазнини етакчи қилиб олди.

Ҳамза ўзбек тилидан ташқари, кўпгина туркий тиллар — жумладан уйғур, татар, озарбойжон, турк тилларини жуда яхши билар, тожикча шеърлар ёзарди. Русча-ўзбекча ширу-шакар мисралари бор. Араб тилидан саводи яхши бўлган, ҳатто озроқ французчани ҳам тушунган. Рафикаси Аксиня Платоновна Уварова билан, табиийки, русча гаплашган. Гарчи филолог олимликка даъвоси бўлмаса ҳам тил билими кенг ва чуқур бўлган бу маданиятли ўзбек ёзувчиси ўзбек адабий тилини шакллантиришда катта хизмат кўрсатган. Бу жиҳатдан мен Абдулла Қаҳҳорнинг ушбу сўзларига юз фоиз қўшиламан: «Ҳамза асарларининг халққа бу қадар яқин ва суюкли бўлишига сабаб унинг замон билан ҳамнафас ва халқ дилининг таржимони бўлганлигидир. Шу сабаб унинг тилини халққа ниҳоят яқин қилди. Ҳамзагача ва Ҳамза даврида ҳам ҳеч бир ёзувчининг тили Ҳамза тилидек жонли ва ранг-баранг, халқ тилига яқин бўлган эмас».

Ҳамзанинг номини улуғлайдиган кўп жиҳатлардан баъзиларини сизга эслатиб ўтдим.

2-савол. Фаолятингизнинг аксари қисми Ҳамза ижодининг

ПРОФЕССОР ҲАФИЗ
АБДУСАМАТОВГА ИККИ САВОЛ

1-савол. Маълумки, Ҳамза ижодининг тарғиботи билан кўп шуғуллангансиз. Бу йўлни танлашингизга сабаб нима? Ҳамза ижодининг сизни ўзига

тарғиботига бағишланган. Нега шу йўлни танлагансиз ва бу иш сизга қийинми ёки осонми?

Жавоб. Ҳар бир инсон ўз она халқи олдидаги бурчини тўғри тушуниб олиши керак деб биларман. Мен ҳам ўз назаримда илмий балоғатга етдим деб ўйлаганимда халқимни улуғлаш, унинг ақли ва талантини намойиш қилиш учун энг яхши совет мисоли Ҳамза бўлса керак деб ўйладим-да, Ойбек, Яшин каби устозлар рағбати билан шу катта мавзуни ўттиз йил аввал ишлай бошладим. Шу орада катта-кичик, илмий ва оммабоп, ўзбек ва рус тилларида ўттизтача китобим чиқди. 1963 йилда мен Ҳамза ҳақида докторлик диссертацияси ёқладим. Шу асосий ишимда баён қилинган илмий талқинлар жамоатчилик томонидан қабул қилиниб, ўзимнинг китобларимдан ташқари кўпгина ҳамкасбларимнинг ишларига ҳам ўтди, илмий ва бадиий асарларга асос бўлди. Олимнинг энг катта бахти шу бўлади. Шундай бахт насиб этганда, чеккан қийинчиликлар, рақиблар ҳасади ва игволар ҳаммаси ёдингиздан чиқиб кетади. Умуман илмда осон йўл йўқ. Бу соҳада ҳам қобилиятдан ташқари меҳнат, чидам, шижоат керак.

3-савол. Ҳамзашунос сифатида ўз ишларингиздан қониқасизми? Келгуси авлодлар яна нималарга эътибор бериши лозим деб ўйлайсиз?

Жавоб. Айтганимдек, мен бу мавзуни кўп йилдан бери ишлайман. Аммо унинг илмий тақомилидан қониқмайман. Қўлдан келганича уларни янги фактлар, янги талқинлар билан тўлдириб боришга интиламан. Чунончи, 1988 йил октябрь—ноябрь ойларида Ҳамза архивидаги янги маълумотлар асосида унинг таржимай ҳолини тузиб чиқишга уриндим. Ўзимдан бирор жумла қўшмай, Ҳамзанинг ўз иборалари билан ҳаёт тарихини ҳикоя қилиб, «Совет Ўзбекистони» газетасида эълон қилдим. Ўйламанки, шундай фактлар илмга озиқ бериб, ҳамзашунослик бойийди.

Ёш олимларга маслаҳатим шулки, Ҳамза ижодий мероси ҳали тўла тўпланмаган. Архивларнинг кўпи ҳали очилмаган. Ҳозирги ошкоралик ва қайта қуриш руҳида уларни кўпчиликка етказиш керак. Ҳамзанинг 1914—1915 йилларда «Илм ҳидояти» каби бир қанча асарлари тошбосмада босилган. Демак, тиражи камида 100—200 нусха бўлган. Шу асарлардан бирор нусхасини зиёли халқимиз илм учун топиб беришига ҳеч шубҳам йўқ. Бинобарин, жуда катта ошкоралик ва оммавийлик билан Ҳамзанинг ҳозирча биз ўқимаган асарларини излаб топиш керак. Ҳамза ва Афғонистон, Ҳамза ва қардош адабиётлар мавзулари ишланмапти. Ҳар бир маданий халқ улуғ адиблари қомусини яратади. Ҳамза қомусини яратиш пайти аллақачон етган.

Ундан ташқари, ҳар авлод улуғ сиймолар ижодини ўз даври, ижтимоий руҳи ва эстетик диди нуқтаи назаридан ўқийди. Шунинг учун ҳамзашуносликда ҳар авлодга иш топилади.

Ва яна Ҳамза асарларининг русча таржимаси сифати бугун мени қониқтирмайди. Кўпгина асарлари умуман таржима қилинмаган. Бор таржималар савияси ҳар хил. Кўпи биз русчани яхши билмаган пайтда кўзимизга яхши кўринган. Ҳозирги русча билимимиз билан ўқиганда у таржималар жўн кўринади. Уларни такомиллаштириш керак.

Ҳамза образини яратишда ҳам ҳамма соҳадаги ёш ижодкорлар олдида катта вазифа ва имкониятлар бор.

Қисқаси Ҳамза — ўзбек халқининг фахри. Бу улуғ сиймонинг ҳақиқий баҳосини тарих беради. Тарихни эса келажак ҳам яратади. Қайси олим издошлари бўлишини истамайди дейсиз. Умуман фан ҳеч қачон бир киши томонидан яратилмайди. Ҳамзашунослик эса жамоатчилик тан олган фандир. Бинобарин унинг фақат ўтмиши, бугунги куни эмас, келажак ҳам бор. Ҳар ҳолда мен шундай бўлишини умид қиламан.

жалб қилган хусусиятлари ҳақида гапирсангиз.

Жавоб. «Абдулла Қаҳҳор» монографиям чоп этилганидан сўнг Комил Яшин ижоди билан кенг шуғуллана бошладим. Вунга асосий сабаб — драматургия бўлган муҳаббатим ва меҳрим эди. «Улуғ Ватан уруши драматургияси» мавзусидаги кандидатлик диссертациям бу соҳадаги машаққатли ва се-

вимли ижодий-илмий ишимнинг маҳсули сифатида бунёдга келди. Ҳа, шуни айтиб ўтишим керакки, менинг биринчи китобчам ҳам саҳна асарлари таҳлиliga бағишланган («Улуғ Ватан урушидан кейинги ўзбек совет драматургиясида конфликт масаласига доир»).

Албатта, бу соҳадаги назарий ва амалий билимлар мени драматургия жанрини янада кенг ва чуқурроқ таҳлил қилишга етакларди. Бу ният мени атоқли санъаткор Комил Яшиннинг ижодий лабораториясига бошлаб кирди. Бу лабораторияни тадқиқ қилганим сари, улуғ Ҳамзанинг фаолияти ва ижоди билан тўқнашиб бордим. Чунки Комил Яшин Ҳамза Ҳакимзоданинг тўла маънодаги шогирди бўлиб, ундан кўп нарсаларни, маҳоратни ўрганган, драма ва театр сирларидан сабоқ олган. Шу сабабдан ҳам ўзбек ёзувчилари ичида ҳеч ким устоздан Яшинчалик кўп фойдаланмаган, ҳеч ким бу шогирдчилик устозни кенг ва ҳартомонлама тарғиб қилмаган. Устоз ва шогирд ижодий алоқаларини, қисман бўлса-да К. Яшин ҳақидаги монографиямизда ёритганмиз. Бу икки машҳур адибнинг устозлик ва шогирдлик ижодий алоқаларини кенг таҳлил қилиш масаласи менга тинчлик бермади. Ҳамиша қалбимда илҳом бахшида этиб турди. Бу эзгу ниятимни бироз вақтдан кейин амалга ошириш бахтига сазовор бўлдим.

Шогирд устоздан нима нарсаларни ўрганганини, унинг бадиий маҳоратидан қандай фойдаланганини, қайси масала ва мавзуларни ёритишга эргашганини аниқлаш учун Ҳамзанинг бутун ижодини ва фаолиятини синчиклаб кўздан кечиришимга тўғри келди. Очигини айтишим керакки, улуғ адибнинг асарларини илгари ҳам ўқиганмиз, улар ҳақида гапирган ва ёзган эдик. Лекин уни чуқур, ҳартомонлама билиш бизга янги бир ижодий оламни, ҳеч кимда кўринмаган маҳорат лабораториясини, революцион янгиликларни ижодда кашф этиш йўллариини очиб берди. Ҳамза ижодий олами бизни ўзига оҳанрабодай тортиб олди.

Устоз асарларининг ва фаолиятининг бизни ўзига жалб қилган хусусиятлари нимада?

Энг аввало, Ҳамзанинг ўзбек адабиётидаги бадиий кашфиётларидир. У революцион воқеликни биринчи бўлиб адабиётга кенг ва чуқур олиб кирди. Уни ҳаққоний ва рўй-рост ифода этиб берди. Катта оламшумул воқеалар ўзининг бадиий ифодасини топди.

Иккинчидан эса, Ҳамза ҳаётда пайдо бўлган нарсаларни тездан сезиб, илғаб олишда, уларни асарларга зудлик билан олиб киришда намуна кўрсатди. 10-ва 20-йилларда юз берган муҳим бирор ҳодиса йўқки, у адиб эътиборидан четда қолган бўлсин.

Учинчидан эса, санъаткор янги-янги мавзу ва масалаларни янги жанр ва хилларда маҳорат билан акс эттирди. У поэзияда янгича шакл ва услубни ихтиро этди, драма жанрининг барча турларида пухта асарлар яратиб берди. Янгича-социалистик давр адабиётининг пойдеворини бунёд этди ва шу заминда ўзбек совет адабиёти юксалиб борди.

Булардан ташқари, Ҳамзанинг назария, эстетика ва саҳна санъати тўғрисидаги янгича, ўзига хос таълимоти ҳам таҳсинга сазовор. У марксизм-ленинизм асарлари билан етарли танишиб чиқа олмаганига қарамасдан, адабиёт ва санъат ҳақида ленинча фикрлар юритганлиги кишини ҳайратга солади. Унинг назарий тушунчалари, эстетик қарашлари бугунги кунгача ўз қимматини йўқотмаганини алоҳида таъкидламасдан ўта олмаймиз.

Ҳамза ижодининг яна бир характерли томони, биз-

ни ўзига жалб қилган хусусияти шундаки, унда турли типдаги шахсларнинг ҳаққоний образларини учратамиз. Кўз олдимизда ишчи ҳам, деҳқон ҳам, бой ҳам, камбағал ҳам, домла ҳам, эшон ҳам, босмачи ҳам, муштумзўр ҳам, коммунист ҳам, революционер ҳам бирин-кетин ўтади. Ҳамзанинг ижодий ишлари билан ҳаётий, жанговар фаолиятининг уйғунлиги, улар бир-бирини тўлдириши, бойитиши устоз адибнинг ҳуснига ҳусн қўшади.

Сўзи билан амалий ишининг бирлиги, ваъда билан ижронинг яқдиллиги Ҳамза фаолиятининг моҳиятини белгиларди. Устоз адибнинг бизни ўзига мафтун этган хусусиятлари асосан мана шулардан иборат.

Лекин бундан Ҳамза идеал шахс, ўз фаолиятида ҳеч қандай камчилик ва хатоларга йўл қўймади, деган хулоса чиқмаслиги лозим. У бадиий жиҳатдан бўш асарлар ҳам ёзган, ғоявий чалкашликларга, хатоларга ҳам йўл қўйган. Айрим танқидчилар эса, бу камчиликларни бўрттириб кўрсатишга, шу йўл билан унинг порлоқ ижодига соя ташлашга уринмоқдалар. Айниқса, улар Ҳамза асарларидан бадиий нуқсонлар қидиришга астойдил ҳаракат қилмоқдалар. Шу нарсани айтиб ўтиш керакки, Ҳамза поэзияси, драматургияси, айниқса, прозасини бугунги кундаги адабиёт жанрлари тараққиёти билан солиштириб, уларни камситишга уриниш ҳолларини ўринсиз деб биламиз. Ҳозирги кунгача ўзбек совет адабиёти жуда ҳам ўсиб кетди, унда ҳар бир жанрда пухта, бақувват асарлар пайдо бўлди. Лекин Ҳамза биринчи кашфиётчи, биринчи йўл очувчи, яратувчи бўлиб, адабиётимизнинг асосчиси бўлиб қолаверади. Чунки биринчиликнинг аҳамияти ўзига хосдир.

Ю. Гагарин космосда фақат бир ярим соатгина бўлган, В. Г. Титов билан М. С. Манаров эса бир йил давомида парвоз қилиб юрдилар. Ҳа, фан ва жамият учун ҳар икки парвознинг қиммати катта. Лекин космосга биринчи бўлиб йўл очган Ю. Гагариннинг жасорати, хизматлари алоҳида аҳамият касб этади. Ҳамза ҳам ўзбек совет адабиётининг гагаринидир. Унинг бутун улуғворлиги ва ижодининг юксак қиммати мана шунда.

Улуғ адиб ижодининг таҳлили ва унинг ўзига хос хусусиятлари, унинг мафтун этган жиҳатларини 1974 йилда чоп этилган «Традиция ва новаторлик проблемаси» китобимизда акс эттиришга уриндик. Бундан кейин ўнлаб мақолалар ёзиб, Ҳамза ижоди ва фаолиятининг янги қирраларини, ўзбек ва қардош ёзувчиларига самарали таъсирини, ижодий алоқаларини ёритишга ҳаракат қилдик.

Ҳамза ижоди — битмас-туганмас бойлик. Унинг ҳақида келгусида янги-янги тадқиқотлар яратилишига ишончимиз комил.

2-с а в о л. Ҳамза ва 20-йиллар адабиёти масаласидаги фикрларингизда ўзгариш бўлайтими?

Ж а в о б. 20-йиллар ўзбек совет адабиёти ҳамиша баҳс ва мунозараларга сабаб бўлмоқда. Бир вақтларда ўша давр адабий намоёндаларининг кўпини кўкларга кўтариш ҳолатларига учраганмиз. 20-йилларнинг охирилари ва 30-йилларнинг биринчи ярмида қатор адиблар ва шоирларни (Абдулла Қодирий, Сўфизода, Чўлпон ва Фитратларни) қора балчиққа булғаш одатга айланган эди. Улар оқлангандан кейин эса турлича қарашлар юз берди, баъзан уларнинг хизмати бўрттириб кўрсатилди, айрим ҳолларда камситилди ҳам. Шундай танқидчилар ва адабиётшунослар борки, улар ҳақида қисқа вақт ичида ҳар хил фикрлар (гоҳ ижобий, гоҳ салбий) изҳор этганлар.

Кечагина бир хил мулоҳаза билдириб, бугун бошқача қарашларда бўлганлар ҳам йўқ эмас. Энг асосий гап 20-йиллардаги адабиётга тўғри кўз билан қараш, уларнинг ҳам ижодини, ҳам амалий фаолиятини ҳаққоний ёритиш устидадир. Ҳа, айрим танқидчилар у вақтларда замон бошқача эди, ҳозир эса бутунлай ўзгарди, шу сабабдан ҳам 20-йиллар адабиёт намояндаларига қараш ҳам ўзгарди, деб ўз хатоларини изоҳламоқчи бўлмоқдалар. Агар биз ҳар бир санъаткорнинг ижодини чуқур мутолаа қилсак, фао-

лиятини ҳартомонлама ўрганиб чиқсак, замон оқими қандай бўлишидан қатъи назар хато баҳодан холи бўла олардик.

Ҳақиқат ва чуқур ўрганиш заминиде 20-йиллар адабиётидаги кемтикларни тўлдиришимиз, ҳар бир ёзувчи ва шоирни ўрнига қўйишимиз лозим. Бу ҳозирги замоннинг — революцион ҳаракатнинг, қайта қуришнинг асосий талабидир.

Сухбатларни М. Қаршибоев уюштирган.

Кўнгилдаги гаплар

Ҳамзанинг номини илк бор қачон эшитганимни билмайман, лекин унинг номи билан турли ёшда турлича гурурланиб юрганларим эсимда. Дастлаб Ҳамзадай инсонга ватандошлик туйғусининг ўзиёқ кўксимни фахрларга чулғар эди. Уша пайтлари тўртта тенгқур даврасида ундан гап очилса, орага турилган юртини албатта қўшиб турардим. Кейинроқ бу туйғу устига янги бир туйғу — бир ўзи шунча юмушни (шоир, драманавис, бастакор, ўз қўшиқларининг ижрочиси, ўқитувчи, дарсликлар муаллифи ва ҳ.) эплаганидан чексиз ҳавасланиш қўшилди. Яна кейинроқ, унинг маданиятимиз тарихида тутган ўрни (ўзбек совет адабиётининг асосчиси, ўзбек театрининг отаси, биринчи драманавис, биринчи бастакор, биринчи шарқия (марш) муаллифи, биринчи... биринчи... биринчи...) билан гурурланадиган бўлдим. Лекин 1910—1930 йиллар ижтимоий ҳаётини, ўша давр адабиёти тарихини ўқиб, ўрганиб, устозлардан эшитганим сари кўнгилда ғалати шубҳалар уйғона бошлади. «Нега?», «Нега?», «Нега?» деган саволлар пайдо бўлди. Ўзимиз ўлиб-тирилиб изчил реалист деб атаган шоирни идеал даражага кўтариб юборганимизни ҳис қилдим. Саноксиз «Нега?»ларга жўяли жавоб тополмагач, шубҳалар аста-секин норозиликка, норозилик эса гоҳо кўр ғалаёнга айланиб борди. Вақтлар бўлдики, қўлни ювиб қўлтиққа уриб ҳам қўйдим...

Хайрият, тезгина Ҳамзани шахс ва ижодкор сифатида тушунишимда янги бир палла бошланди. Кексаларнинг, айниқса, аям билан дадамнинг Ҳамза тўғрисидаги ҳикоялари (тақдир тақозосига кўра, аямнинг ота уйлари шоир яшаган уйга кўшни бўлган), унинг бошқаларга, бошқаларнинг унга ёзган хатлари, айниқса, Ҳамзанинг бир неча кунга етарли нон сўраб Ўзбекистон

президенти Йўлдош Охунбобоевга ёзган ўтинч хатию Президентнинг унга «ҳали уч-тўрт ойлик маошимни ололганим йўқ, ўзим ҳам ночорман, узр, Ҳамзахон», дегандек мазмундаги жавоб хатлари... менинг аввалги ялтироқ тасаввурларимни парчалаб юборди. Нафақат Ҳамза шахсиятию ижодига, балки инқилоб арафалари Туркистон миллий ўлкасида бошланган катта Уйғонишга, миллий озодлик, жадидлик, маърифатчилик ҳаракатларига, турли оқим ва йўналишларга, адабиётчи ва матбуотчиларнинг фаолиятларига, ҳуллас, бутун ўша даврга қарашларим тубдан ўзгаришга юз бурди. Балки бугунги кунда рўй бераётган Уйғониш жараёнида 10—20-йиллар уйғонишига ўхшаш жиҳатлар борлиги учун ҳам у даврга қизиқиш кучайгандир, ҳарҳолда, кўнглимда Ҳамзага (ва бошқа замондошларига) хайрхоҳлик, ўзгача гурур уйғонаётганини сезаман. Ва бирдан англайманки, анча йиллар мени қийнаган шубҳалар, норозиликлар ва кўр ижирғанишлар ҳақиқий «эга»сига қаратилмаган экан. Шунда Ҳамзага астойдил... ачиниб кетаман. Ахир, у шўрликда нима гуноҳ?! Халқим деб жонини жабборга берган бўлса, юртимнинг камолини кўрай деб елиб-югурган бўлса, тинимсиз йўл ахтарган, бунинг учун ўзини ҳар соҳага уриб кўрган бўлса!.. Аксари адабиётчиларда Ҳамзанинг номи (яшириб нима қиламиз) қарши кайфият уйғотадиган даражага етган бўлсак, ишончим комилки, бунда Ҳамзанинг айби йўқ. У ўша давр фарзанди, шоири, илгор зиёлиси сифатида афсус чекмайдиган тарзда яшади, ижод қилди, давр зиммасига юклаган вазифаларни кўплар қатори сидқидилдан адо этишга интилди; ўзи ўша даврга сиғмади, шекилли, тошбўрон қилинди...

Бугун у ўзини ҳимоя қилолмайди. Шунинг учун унга (уму-

ман, ўтган барча истеъодли ижодкорларга) муносабатимизни белгилашда асло енгилтакликка йўл қўйиб бўлмайди. Менда негадир аниқ бир ишонч бор: биз бугунгача номига зўрлаб ёпиштириб келган жуда кўп сифатларнинг («асосчи», «биринчи» ва б.) Ҳамзага кераги йўқ, у ўз шеърлари, томоша асарларини, аслида, булар учун ёзмаган ёки шу сифатларнинг олайин деб сира интилмаган. Аксинча, у ўзига ҳаловатсиз турмушни танлади, романлардагидек ё кинопопулярлардагидек эмас, оддий, лекин буюк мақсадлар ташвишига кўмилиб юрди, ўша ташвишлар ичидан ҳаловат қидирди, аксари ҳолларда топди ҳам. У ўзига ҳеч қандай имтиёз, сохта шон-шухрат ёки иззат тиламади, орзу қилган ягона имтиёзи — халқининг камолотини кўриш эди. У ҳақда эллик-олтмиш йилдан бери ёзилаётган («ҳамзашунослик») асарларнинг жуда кўп саҳифаларидан унинг руҳи хижолат чекиб юрганига шак-шубҳам йўқ.

Кейинги икки-уч йилдан буён адабий давраларда 20-йиллар адабиёти кескин мунозаралар қўзғамоқда. Сохта баҳоналар билан халқдан яширилиб келган номлар қийинчилик билан бўлса ҳам қайта тикланмоқда. Айни чоқда, Ҳамза номи теварагида яна баҳслар кучая бошлади. Орада: «Нега у асосчи бўларкан, ана, фалончи ундан зўр, ўша бўлсин-да» ёки «У ким бўпти, шеърлари бир тийинга қиммат» ёки «Фалон асарини ўзи ёзмаган, писмадончи ёзган» дегандек гаплар қулоққа чалиниб турибди. Ростини айтганда, бу норозиликларда ҳар қанча ҳақиқат бўлмасин, адабиётчиларимиз орасидаги бунақа кайфият одамда нохуш таассурот қолдиради. Албатта, адолатни тиклаш, адабиёт қасрида ҳар бир ижодкорни ўз ўрнига қўйиш керак, аммо бу дегани кимни шоҳ, кимни вазир, кимларни девонбегию эшикоға қилиб

қўйиш керак дегани эмас. Зеро, тахт мавжуд экан, унинг учун кураш бўлаверади. Менимча, адабиёт қасридан тахт ва тахтчаларни (расмий мавқеларни) олиб ташлашга эришиш лозим. Ахир, «куқурроқ ўйлаб кўрайлик, «асосчи» деган мартаба ўзи қаёқдан пайдо бўлди? У адабиётга шу қадар керакми? Аслида, Чўлпон бир йўналишнинг, Қодирий бир йўналишнинг, Ҳамза бир йўналишнинг, Фитрат бошқа бир йўналишнинг (ва ҳ.) асосчилари бўлиши, ҳар бирининг йўлдошлари ва издошлари бўлиши табиий ва маъқул эмасми? Нега биз ижодий мартабалар учун эмас, расмий мартабалар учун курашамиз доим? Яна, «социалистик реализм» расмий тушунчасини олиб кўрайлик (бунинг ҳам ҳар бир миллий адабиётда биттадан «асосчи»си бор). Бу атама төпилганидан кейин унга муносива темир қонунлар бичила бошлади, ўзига хос «устав»лари, «програма»лари яратилди ва у бора-бора... ёвуз мезонга айланиб, адабиётимизнинг жуда кўп истеъдодли вакиллариининг бошига етди. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Сўфизода (ва бошқалар) ниманинг орқасида азобланишди? Нима уларни ҳаётдан олиб кетди? Шахсга сизиниш... чақув... душманлари... дерсиз. Албатта, булар ҳам. Лекин асосийси булар эмас. Аслида, улар шахсан ва ижодан «социалистик реализм» қолипига симади, улар адабий жоҳилликнинг қурбонлари бўлиб кетишди. (Шу маънода, чақимчиларнинг ўзлари ҳам қурбондирлар.) Рост, Ҳамза 1929 йили ҳалок бўлди, лекин адабий давраларда бир гап юридики, агар 37-йилларгача яшаганида, шубҳасиз, у ҳам отилиб кетарди... Начора, бу тахмин ҳарҳолда Ҳамзанинг обрўйини бир қадар кўтарарди!

Демак, ҳамма гап «ҳамзашунослик»да. Келгуси вазифа шу пайтгача боши билан турган бу соҳани оёққа қўйиш, тўғри йўлга солишдан иборат. Бу вазифани адо этиш учун ҳамзашунос бўлиш шарт эмас, адабиётнинг жонкуяри, муҳоби бўлиш кифоя. Ҳамзани ортиқча мақтовлардан ҳам, ерга уришлардан ҳам ҳимоя қиладиган пайт келди.

Яна бир гап. Кейинги пайтларда профессор Норбой Худойберганов Ҳамза баҳонасида бир-икки ҳамзашуносга муносабат билдириш учунми ёки ўша бир-икки ҳамзашунос баҳонасида Ҳамза-

нинг ўзига муносабат билдириш учунми, ишқилиб, бир қатор мақолаларида (жамоатчиликка маълум улар) норозиликларини ошқор айтиб турибди. Лекин, афсуски, бу танқидчимиз ҳам қандайдир расмий мартабаларни ундан тортиб олиб бошқага бериш учунгина курашаётгандай таассурот уйғотади. Фикрлар очиқ айтилмаса ҳам, гап пайнови айланма-чийрилма йўллар билан «биронинг чорбоғи»га тўғрилаб қўйилаётганини сезиб турасиз. Бу йўл самарасиз. Ҳамза асарларининг қайси жиҳати зўр, унинг улғўлиги нимада эканини ҳамзашунослардан «конкрет мисоллар билан» исботлаб беришни талаб қилган яхши, лекин уларда бу исботни топмадикми, модомики бу мавзу бизни қизиқтираётган экан, ўзимиз ўша ишни бажаришга уриниб кўрайлик. Ахир, ИЛМ рад қилиш билангина шўғулланмайди. Илм ўрганади. Ўрганиб тасдиқлайди, ўрганиб рад қиладди. Мартабалар улашиш, тахт учун курашиш илмнинг йўли эмас. Мақсади ҳам эмас. Бу билан расмий идоралар шўғулланаверсин. Биз эса кетма-кет мақолаларимизда бир нарсани талаб қилавермасдан, битта мақолаимизда ниманидир тадқиқ қилганимиз яхши. Шундай қилсак, ҳар қанақа шубҳа-гумонларга ҳам ўрин қолмайди, ўрганилаётган ҳар бир ижодкор ўз ўрнини топиб кетаверади. Маданиятимизни яхлит севишни ўрганайлик.

Шахсан мен «Кўнглини бир олай деб, эй ёр, хуш келибсиз» сингари ниҳоятда ўзбекона, гўзал сатрларни кўрсам, кўнглим яйрайди, Ҳамзанинг барибир яхши шоир эканига иқрор бўламан; «Оловли йўллар» кинотарихини кўрганимда эса ичим ачийди, шўрлик ватандошим учун хижолат чекаман; маҳалланинг обкиучта қизалогини қанд-қурсе билан алдаб-сулдаб уйига олиб кириб, Кароматхон хотинига овунчоқ қилиб қолдириб, ўзи уй эшигини ҳам, кўча эшигини ҳам устидан қулфлаб, эрта кетиб-кеч қайтишлари, Кароматхон кеннойи эса қизалоқларга эртақлар айтиб, хамирдан шакллар ясаб, зериктирмай ўтирганлари тўғрисидаги ҳикояларни эшитганимда шоир сиймосини янада тўлароқ тасаввур эта бошлайман; «аксари асарлари аслида бошқача бўлган, кейинчалик атай бузиб таҳрир қилинган» дегандай гап-сўзлар чиққанида, адабий жоҳилиятдан куйинаман; ҳозир ҳатто қишлоқ

боқчаларида тарбиячилар зўр бериб ўргатаётган «Қўғирчоғим Наташа Еб қўйибди кўп каша» сингари жўн, гўзалликдан маҳрум тизмаларнинг ўрнига Ҳамзанинг «Тўғрисўз бола» (ва б.) шеърлари ёдлатилишини жуда-жуда орзу қиламан...

Ҳамзанинг туғилганига юз йил, ҳалок бўлганига олтимиш йил тўлди. Келинлар, 100 рақамли довон Ҳамза ижодини ўрганишда туб бурилиш довони бўлсин. Шу пайтгача қанчалик ундан узоқлашган бўлсак, бундан бу ёғига Ҳамзага пешвоз юрайлик. Йўлимиз кесишса зора. Ҳамза асримиз бошларидаги Уйғониш даврининг фарзанди, асримиз қарийётганда яна ўшадай, ҳатто анча салобатли Уйғониш жараёни бошланапти. Биз — саксонинчи йиллар қаламкашлари қаторимизда чўлпонлар, қодирийлар, ҳамзалар, фитратлар, усмон носирлар, ойбеклар, қаҳқорлар... туришини истаймиз. Уларнинг ҳаётдан, ижодий тақдирларидан, ўзаро муносабатларидан ўзимизга сабоқлар чиқарганимиз келади. Улар йўл қўйган хатоларни такрорламай, руҳларини шод қилишни, тарихимизнинг бойлигидан, ранг-баранглигидан гурурланиб юришни хоҳлаймиз.

Нурулло ОТАХОНОВ

Рифат Гумеров

1958 йили Қозоғистон ССРнинг Жамбул области, Талас районида туғилган. Улуғбек номидаги Фарғона Давлат Педагогика институтини тамомлаган. Горький номидаги Москва адабиёт институтини шеърят бўлимининг сўнгги курсида (сиртдан) ўқийди. «Еш гвардия» нашриётида ишлайди. Шеърлари матбуотда, коллектив тўпламларда эълон қилинган.

Оловиддин

1

Қашшоқ эдим — нонсиз, имконсиз,
Гўдак эдим — ўйинчоғи йўқ.
Ўйнагани жўра ҳам топмас,
Болакай эдим.

Ертўлада,

томда совуққа
Ўраниб ухладим,

қалбимда яра.

Осмонда ой — тилим қовунни
Кўтариб тобора юсакка
Очлик мени қилди маскара...

Бисотимда бор эди бирок
Шунчаки чироқмас,
сеҳрли чироқ...

2

Мен йўлларда тунадим,
Очиқ осмон остида.
Юлдузлар-чи, нур эмас,
Изғирин ёғдирдилар.
Кечагина сўнгги ушоғин
Еганим — нон таъмини

Туйиб тўлғонарканман
Атиргуллар тушимга кирди,
Учдим жаннат ҳурлари билан...

Рўпарамда юксалди нилий
Қулф-қалитсиз олтин қасрлар...

3

Шундан буён мен учун тунлар,
Шундан буён мен учун кунлар
Серуқубат бўлиб бормоқда.
Шундан буён менга офтоб,
Ой-юлдузлар гўёки олтин
Тангалардай боқар ялтираб.
Эмасман-ку, шўрлик тиланчи,
Нега ахир кезай қалтираб?!

Бари кўп соз.

Уларни аммо
Алишмайман кумушми, олтин,
Йўқотганим — оддий чироққа...

4

Ўтинаман:

Э, Худо!

Бор-йўғимни ол!

Майли, қарзга ботай,

Майли, оч ётай.

Ким ҳам мени қўрқоқ дер...

Фақат менга орзуим —

Мис, чироқни қайтиб бер...

5

Фақир кулба, юпунлик,
Муздай ўчоқ, совуқ ел
Хотирамнинг туманли
Уфқида учар енгил...

* * *

Сендан жавоб хатлар кутмайман.
Ўтиб бораётган ёзни кутлайман..

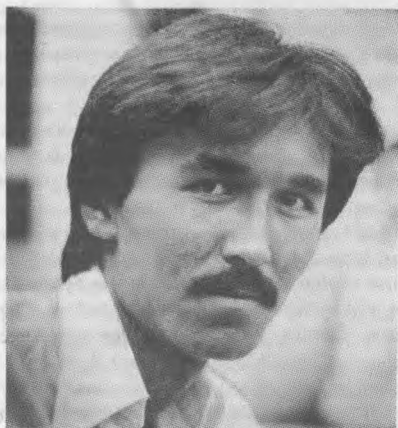
Гўё чўқаётган кемада ёлғиз
Шиша идишларга мактублар жойлаб
Денгизга отаман...

кимлардир топиб
Ўқир, деган умид риштасин бойлаб...

Отамнинг ҳикояси

Ўта содда одам эди у,
Кўзойнак тақарди, киярди этик.
Елкасига доим китоблар тўла
Йўлтўрва оса ҳам одимларди тик.

Акбарали Нурматов

Орқага йўл йўқ

Эссе

Кўпинча кўнглингда бир хил савол туғилади: хўш, дунёда абадий қолувчи сатрлар ҳам борми? Қўлга қалам олган ёзувчи борки ўз сўзлари, ўз сатрларининг мангу яшашини орзу қилади. Бу табиий. Шу мақсадда ўз халқининг юрагига йўл топишга, унинг дардига шерик бўлишга чоғланар экан, ҳаққоний сўзлар

билан ўзича «қуролланади». Унинг шу ҳаққоний сўзлари туфайли халқнинг соф виждонли қаҳрамонлари шаклланади, уларнинг орзу-умидлари, қарашлари, курашлари ўз ифодасини топади. Шунинг учун ҳам халқ бу ёзувчини севиб қолади.

Турғунлик йиллари. Бу йилларда яшаган ёзувчилар ўз асарларида ҳақиқий ҳаётни акс эттирдиларми? Улар бу узоқ давом этган йилларда нималар билан банд бўлдилар ва халққа қандай асарлар тақдим этдилар? Улар ўз шогирдларини қандай йўлдан бошладилар ва қандай маслаҳатлар бердилар? Мен шу ҳақда сўзламоқчиман.

Адабий йиғинларда ёши улуғ ёзувчилар ёш қаламкашларга таъкидлашарди: «Ҳаётни кузатиш керак. Кузатганда ҳам юксакдан туриб кузатмоқ керак. Ҳаётини тажриба бўлмаса, ёзиш қийин ва бефойда.»

Ҳақ гап. Ҳаётни билмасдан, ҳаётини тажриба орттирмасдан туриб ёзувчи бўлиш мумкинми? Аммо кўпгина оқсоқол адиблардан «Инсон дардига, оддий меҳнаткаш халқ қалбига қулоқ тутиш лозим», деган гапнинг баралла айтилганини кам эшитардик.

Энди айтиляпти, шундай насиҳатлар қулоқларга қуйиляпти. Биламан, ошкоралик, қайта қуриш туфайли айтиляпти. Уйлайман: агар замон ўзгармаганда — покланиш сари ўзгармаганда нима бўларди?..

Қизиқ, ҳаётни кузатиш учун нега «Коинот» телеминосигига чиқдим экан? Наҳот, шунчалар содда бўлсам? Ахир уч юз метр баландликдан кузатганим: атрофдаги ям-яшил дарахтлар, бир-бирига туташган катта-кичик уйлар, узун-қисқа кўчалару унда-бунда кўриниб турган сунъий кўл ва ариқлар холос. Яна йўлларда бир зум машиналар оқими тинмайди. Баъзан қаёққадир шошаётган одамлар ҳам кўзга ташланиб қолади. Лекин уларнинг кийиниши, кўзлари ва бу кўзларда қандай ифода борлиги кўринмайди.

Ҳаёт тинч, осмон беғубор. Яқиндаги паркдан болаларнинг шодон қичқириқлари, қушларнинг ёқимли сайроғи эшитилиб қолади...

Уша куни юксакдан туриб анча вақтгача шаҳарнинг ташқи қиёфасини кузатдим. Аммо... илҳом ололмадим.

Орадан йиллар ўтди. Замон ўзгарди: оқни оқ, қорани қора дейдиган давр келди. Кўзлар очилди. Энди мен ҳаётни қаердан кузатишни биламан!

...Худойберган ака Тошкент шаҳар Октябрь район ички ишлар бўлимига деярли ҳар куни қатнайди. Одмигина кийинган, сочлари оқарган, кўзлари ғамгин. Сарғайган юзларидан шундоқ юраги эзилгани сезилаётган бу кишини терговчи Мурод Каримов хонасида учратдим.

— Уғлим саккиз кундан бери уйга келмаяпти. Қидирмаган жойим қолмади. Илтимос, топишда ёрдам беринглар. Агар уни тезроқ топиб уйга қайтармасам бутунлай айрилиб қоладиганга ўхшайман. Шунисидан чўчийман. Сизлардан илтимос қиламан, уни топиб беринглар,— дейди у терговчига илтижоли боқиб.

Воқеани суриштирдим. Ун беш ёшли Хайрулла Бировнинг чўнтагига ўғирликка тушаётганда қўлга тушади.

Олган пули олти сўм эди. У шу арзимас пулни деб терговчининг хонасига келтирилади.

Терговчи Мурод Каримов боладан сўрайди:

— Қилган ишиндан пушаймонмисан? Бошқа шуғулланмассан?

Хайрулла терговчининг кўзларига дадил боқади.

— Пушаймон эмасман. Мен қўлга тушмаслигим ҳам мумкин эди-ку. Бу тасодиф, омадсизлик холос. Энди бу ишни ташлаганим... ўлганим бўлади.

— Нега?

— Йигитлар ўртасида қасам ичганман. Қасамни бузишнинг оқибати ёмон бўлади...

Терговчи суҳбатни давом эттиришни бефойда ҳисоблади. Ишни судга оширди. Аммо прокурор йигитчани судгача қамашга санкция бермади. Хайрулла бундан фойдаланиб қочди. Унинг дадаси билан шу йилнинг бешинчи августида учрашган эдим. У терговчи хонасида йиғламоқдан бери бўлиб ўтирибди.

— Уғлим қочиб кетганидан бери юришимда ҳам, туришимда ҳам ҳаловат йўқолди. Олти фарзандим бор. Ҳаммаси эсли-хушли. Фақат Хайрулла... Қандай қилиб нопок йўлга кириб қолганига ҳайронман. Энди унинг тақдирини нима бўлади? Ҳатто қамалиши ҳам мумкин. Бироқ, мана саккиз кундан бери қорасини кўрсатмайди. Соғмикин, ишқилиб? Қаерларда юрибдидейкин? Узоқдан бир кўрсам ҳам майли эди. На хат бор, на хабар. Юрагим эзилиб кетди, ростики айтсам...

Энди мен ҳаётни қаердан кузатишни биламан. Замон ўзгариб очилган кўзларимнинг нигоҳи ўткирлашди. Ошкоралик менга ҳаққоний сатрлар инъом этгандай. Уйлайман, агар шу қайта қуриш бўлмаганда-чи? Наҳот мен — эндигина адабиёт майдонига қадам қўяётган ёш қаламкаш ҳам ҳаётни кўра-бонига туриб уни пардалашга ёки бўяб кўрсатишга уринардим? Йўқ, ҳали виждонни йўқотмай туриб... Энди мен ҳаётни қаердан кузатишни биламан.

...Йигирмага яқин одам ўзини касса томон уради. Биров бировга қулоқ тутмайди. Туртади, суради, олдинга интилади. Тўдада беллар, кўкраклар қисилади. Лекин бунга ҳеч ким эътибор қилмайди. Ишқилиб ҳар ким ўзи билет олиб, тинчгина поездга чиқиб олса бас. Кассир аёл билет сўраганларга худди тўтиқушдек бир хил жавоб қайтаради:

— Билет йўқ. Ҳаммаси сотилган.

Одамлар интилишини қўймайди. Кассир аёл ҳам жавоб беришдан чарчамайди. Бир оздан кейин унинг олдида милиция формасидаги киши пайдо бўлади. Лаблар тинмаётганлигидан билса бўладики, саломлашиш қуюқ бўляпти. Кейин кассирнинг иш столи устига қоғозга ўралган нимадир ташлайди. Кассир дарҳол у кишига иккита билет тутқазади. Унинг юзида, чақчайган кўзларида одамлардан на уялиш, на хижолат тортиш ҳиссини кўрмайман. Тўладан келган юзлари без.

Одамлар тўполон қилади.

— Эрталаб заказ қилиб кетган. Бронь. Шуни бердим. Сенларам бронь қилдириб қўйганларингга бу ерда сарғайиб турмаган бўлардинглар!

Одамлар тинчийди. Олтмиш икки ёшли Қамариддин ота бўйинини кассага чўзганча қолаверади. Қўлида уруш қатнашчиси эканлиги тўғрисида ҳужжат. Аммо... кассир аёлнинг унга қарагиси ҳам келмайди.

Орадан салгина вақт ўтгач, кассанинг ёнида йигирма бешларга кирган йигит пайдо бўлади. У узун сочларини қўли билан тарайди, сўнг қалин мўйловини аста силайди. Менимча, у қандай олдинга ўтишининг йўлини қидираётган эди. Ҳа, янглишмаган эканман: йигит қўллари-

ни бир-бирига қарсиллатиб урди-да, одамларнинг ичига ўзини урди.

— Сўрайман холос. Шундай, бир оғиз сўрай-чи.

У касса ёнига етгунча бу гапни ўн марта айтди-ёв. Бир амаллаб борди ҳам, сўнг ойнани оҳиста уч марта чертди. Кассир аёл одамлардан бирортаси бўлса керакда, деган ўйда аввалига қарамади. Сирли чертиш такрорлангач, бирдан унинг юзларида жилва пайдо бўлди.

— Нечта эди?— сўрайди дабдурустан.

— Тўртта.

— Ҳаммаси ўша томонгами?

— Ҳа.

Йигит билетни олиб касса ёнидан узоқлашади. Одамлар яна тўполон қилади. Қамариддин отанинг қўллари ҳавода муаллақ қолаверади. Бир парча кўкиш қоғоз ҳамон қўлида...

Орадан ярим соатларча вақт ўтди ҳамки, ҳалиги қалин мўйловли йигитни билет излаб юрган одамлар орасида кўриб қолдим. Қўлида Андижонга билети бор. Сотяпти, ҳар бири йигирма сўмдан.

Худди шу пайт формали кишига ҳам кўзим тушиб қолди. У поезд юриши олдида ресторандан чиқиб келган икки ёшгина аёлга қўлидаги билетни тутқазади. Аёлларнинг бири унга пул бермоқчи бўлади. «Халоскор» пулни олмайди, балки унинг юзларидан, лабларидан ўпади...

Энди мен ҳаётни қаердан кузатишни биламан. Қайта қуриш, ошкоралик менга шуларни ўргатди. Уйлайман: агар шу қайта қуриш бўлмаганда-чи? Наҳот мен ҳам... Йўқ, бари бир виждонимни йўқотмаган бўлардим.

Тошкентнинг Октябрь бозори. Тарвуз, қовун янги чиққан пайт. Баҳоси осмонда. Яқинлашишга кўрқасан киши. Лекин бу ер бозор: сўраш сенинг ишинг. Тўғри келса оласан, бўлмаса — йўқ.

Юзлари офтобдан қорайган, қадди бир оз эгилган, каттагина дўппи кийган киши қўлига битта каттароқ қовунни ушлаганича сўрайди:

— Нечта сўм берай?

— Килоси икки сўм, тортиб бераман.

— Биз деҳқон одам. Пахтага сув қўямиз. Шу деса-нигиз, ўғилчани ўқишга опкеганман. Имтиҳонга тайёрлан-япти. Ўртоқлари билан бир қовун есин, дегандим. Сал арзонроқ берасиз-да. Қани, айтаверинг-чи, торозисиз ҳам келишармиз?

— Майли, сиз учун ўн сўм. Узи ўн беш сўмлик қовун.

— Йўғ-э, нималар деяпсиз, биродар. Сал инсоф қилсангиз-чи?

— Олмасангиз, қўйинг жойига!

Худди шу пайт қовун сотаётган кишининг олдида бир йигит келади-да, қовуннинг нархини ҳам сўрамасдан биттасини шарт қўлига олади.

— Гапиринг!

— Ўн сўм берасан.

Йигит индамай чўнтагидан ўн сўм чиқариб берди. У қовуннинг нархини эшитиб таажжубланмади ҳам, арзонроқ олишга талашиб-тортишмади ҳам. Мен у йигитга тикиламан. Танишга ўхшайди. Э-ҳа, бу кечагина вокзалда ҳар бир билетни йигирма сўмдан пуллаган йигит-ку! Сувчи амаки қўлидаги қовунни аста жойига қўяди.

— Олмасангиз, нима қилардингиз, бошни қотириб. Мана, йигит киши деган бундай бўлади,— мўйловли йигитга ишора қилиб гапирди сотувчи.— Шарт беради, унақа майдалашиб ўтирмайди!

Яна бир харидор келди. Энди қовунфурушнинг олдида паст бўйли, эскироқ кийинган киши турарди.

— Хўжайиннинг озгина ўтириши бор экан, шунга беш-ўнта яхши пишганидан оламан. Узингиз танланг-да, бир чеккага ажратиб беринг. Ҳозир машина ҳам келиб қолади,— у шундай деди-да, чўнтагидан бир даста пул чиқарди.

Ўйлайман: бу қайси хўжайиннинг югурдаги экан. Қайси бошлиқ бу кишига бир даста ўн сўмликни бериб қўйди экан?

Сувчи амаки қўлидаги қовунни жойига қўйиб аллақачон анча нарига кетган эди. Кўзи ўйнаётган қовунфуруш унинг кетганини пайқагани ҳам йўқ.

Ҳаёт, қани, мен юксакликдан кузатган сокин манзара? Нега бирдан паркдаги болаларнинг шодон қийқирқилари, минг турли қушларнинг шўх наволарини эшитилмай қолди? Қани, беғубор осмон, қани, сахий нурларини шаҳар узра баралла сочаётган Кўёш?

— Тўхтанглар!— дейди ўн беш ёшли Сирожиддин исмли бола суд ҳайъатининг ўрнидан тураётганини кўриб.— Нима учун суд раиси мендан сўз сўрамади? Ахир, мен охирги гапимни айтганим йўқ-ку ҳали! Ахир мен ҳам инсонман-ку! Сўзларимни эшитадиган, инобатга оладиганлар борми, ўзи?

Суд раиси Сирожиддиннинг бу сўзларидан сўнг қайтиб жойига ўтирди. Бундан руҳланиб кетган қора курсидаги йигит овозини янада баландроқ қўйди:

— Менга имкон беринглар, ўз дардларимни гапириб олай. Виждонимни нималар қийнаётганини атай, ахир.

— Сендан бир марта сўраганмиз,— вазминлик билан сўз бошлайди суд раиси.— Агар ёдингда бўлса, аввалги суд вақтида сўрагандик. Сенга имкон ҳам бергандик. Ушанда бошқа ўғирлик қилмасликка, одам бўлишга ваъда берган эдинг. Ҳалол яшайман, деб қасам ичгандинг. Биз эса сўзларингга ишонгандик. Мана, кўриб турибмизки, ваъданг қуруқ гап экан. Шундай бўлгач, сендан яна гап сўраб нима қилдик. Йигит киши бир марта қасам ичади. Бир марта ваъда беради. Сен сўзингда турмадинг — яна ўғирлик қилдинг.

— Йўқ, барибир сўрашингиз керак эди. Балки менинг кўзим энди очилгандир! Балки энди одам бўлмоқчидирман! Ахир, менам одамман-ку! Ёки бир марта қамалиб келганлар одам ўрнида кўрилмайдими?

— Сен жиноят қилдинг. Энди шунга яраша жазоингни оласан!

— Балки кераги йўқдир. Мен умуман қамалишни истамайман. Ҳа, истамайман. Сизлардан ёлвориб сўрайман, мени қамаманглар! Кўзим энди очилди, рост айт-япман, энди очилди. Залда ўтирган анави қари онам хурмати, кечиринглар. Бошқа ўғирлик қилсам, майли отиб ташланглар. Лекин фақат кечирсаларинг бўлди...

Суд ўн беш ёшли Сирожиддин Камоловни кечирмади. Биринчисида кечирган ва озгина муддатга қаманга эди, холос. Энди бу ёлғончи... йигитни кечирмади.

Ва кечирмай тўғри иш қилди. Каттами, кичикми жиноятдан қатъи назар уни содир қилган ҳар бир киши албатта ўз жазосини олиши керак. Биз жуда кўп ёшларни кечирдик, баъзиларини таниш-билиш дедик, баъзида эса пора олиб озодликка қўйиб юбордик. Унча айби йўғ-у, узатмаганларини бошқаларнинг ўрнига ҳам «кесиб» юбордик. Ичида алами бўлган, бир марта бўлса-да «қамалган» деган хунук ном орттирган ёшлар худди қасдлашгандек яна жиноятга қўл урардилар.

Октябрь район ички ишлар жиноят қидирув ишлари бўлинмаси бошлиғининг ўринбосари, милиция майори Аҳад Содиқбековни анча вақтгача учратишим қийин бўлди. У қандайдир жиноий ишни очиб билан банд экан.

Роса ўн бир кун деганда уни бўлимдан топдим. Сухбатимиз қамалиб чиққан ёки жазо муддатлари маълум сабабларга кўра кечиктирилган болаларнинг нима учун қайта жиноятга қўл уришлари тўғрисида бўлди.

— Ҳа, яширишнинг ҳожати йўқ, баъзан бизга икки-уч марта судланган йигитлар, ҳатто қизлар ҳам тушиб турибди. Бунинг сабаблари кўп. Ота-онанинг боладан ҳафсаласи совигани дейсизми ёки ялқовликми, бошқаларни ўзининг қамалиб чиққани билан қўрқитишми, хуллас, сабаблари кўп. Аммо ташвишлисини айта қолай, колонияларда тарбиявий ишлар мутлақо талабга жавоб бермайди.

Сухбатга терговчилар Раҳим Парпиев ва Муроджон Каримовлар қўшилади.

— Дунёдаги энг машаққатли ишлардан бири тергов бўлса керак. Жиноятчининг айбини бўйнига қўйгунча игна билан қудуқ қазиган одамнинг ҳолатига тушиб кетамиз. Тергов баъзан икки-уч оилаб чўзилади. Баъзан шундай чалкаш ишлар рўй берадики, бу муддат ҳеч нарса бўлмай қолади. Аммо барибир охири ишни ниҳоясига етказамиз. Жиноятчи айбини бўйнига олади ҳам ва биз ишни судга оширамиз. Бироқ «билимдон» прокурорлар айбдорни судгача қамашга ҳам санкция беришмайди. Баъзан шундай судлар ҳам бўлади,— Муроджон айтаверайми, дегандай шеригига қараб олади,— у ерда бўлаётган гап-сўзларни эшитиб юрагинг эзилади. Ойлаб қилган ишингга ачинасан. Биргина «биринчи марта экан» ёки «ишхонасидан ижобий характеристика бор экан» деган сўз билан бизнинг машаққатли меҳнатимиз пучга чиқади. Бу ҳам майли-я, суддан кейин ўша жиноятчи йигит тиржайиб хонамизга кириб келади-да: «Қўлингдан нима келди...» Э, нимасини атай, ростдан ҳам шунақа дейишади-да.

Бундай ҳақоратга чидаш қийин. Аммо биз чидаепмиз. Одил судимиз бор бўлсин-да. Уша жиноятчининг тиржайган башараси ва айтган гапларидан кейин бизнинг ҳолатимизни тасаввур қилиб кўраверинг.

Тасаввур қиялпман. Демак, содир қилинган ҳар бир жиноят учун жазо бўлиши керак, жиноят қилган киши кечирилмаслиги лозим. Демак, «болалар колонияларини тугатиш керак», дея ташаббус билан чиқаётганлар икки-уч марта судланган болалар билан тез-тез учрашиб туришлари, уларга ҳаётни ўргатишлари керак. Рост, агар болалар учун жазо ўташ колониялари йўқ бўлса, улар орасида жиноятчилар бунчалик кўпайиб кетмасди!

Яқинда терговчи хонасида қуйидаги суҳбатни эшитишга тўғри келди:

— Мани қамаганингиз билан бирор нарса ўзгариб қолармиди? Ҳаёт ўз йўлида кетаверади. Ўғирлик қилган яна қилаверади, одам ўлдирган одам яна ўлдираверади.

— Хўш, бу билан нима демоқчисан?— сўрайди терговчи.

— Ҳм. Нима, мани газета-журнал ўқимайди дейсизми? Ҳозир шундай ўқияпманки, бирорта русча газета қолмайди. Буни қаранг, Москвада собиқ СССР ички ишлар министри Шчелоковнинг ўзи энг катта ўғри ва порохўр бўлса, бу ерда миллион-миллион сўмлаб пулларни кўкка совурган бўлса-ю, уларнинг олдида менинг ўғирлаган минг сўмим нима деган нарса? Шу ҳам ўғирликми? Ман барибир улар қилган ишнинг мингдан бирини ҳам қилмайман... қўйиб юбора қолинг.

Ахир, ўзингиз эшитгандирсиз, Камолов катта ўғлига неча минг сўм мерос қолдирганини? Тўққиз юз минг-а! Шундан бир юз саксон тўрт минг сўмини еб-ичишга

ўйин-кулгига сарф қилибди. Манга ўхшаганлар бунча пулни етти ухлаб тушида кўрармикин?!

— Ўғирлик қилдингми, қилдинг. Энди бу ёғига ҳам мард бўлгин-да. Қамалиш ҳақида жиноятга қўл урмасдан аввал ўйлаш керак эди. Энди ўзингдан кўр, биродар.

— Қамалсам нима бўпти? Бир ҳисобдан шуниси ҳам тузук. Утириб келганингдан сўнг ҳамма сендан кўрқадди... Кейин милициядагилар билан тил топишиш ҳам осон бўлади.

— Нега?— терговчининг жаҳли чиқди.

— Маҳалламизда бир йигит бор. Боря ака деймиз. Олти йил ўтириб келган. Кейин яна беш йилга кесилди. Яқинда келди. Оғзи тўла... тилла тиш. Билсангиз, ҳамма ундан ҳайиқади. Милициядагилар ҳам. Бир кун ўз кўзим билан кўрдим, битта сержантни бир тепди. Аммо унга ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ. Ҳатто сержантнинг ўзи ҳам миқ этолмади. Демак, ман ҳам қамалсам, чиққан-нимдан сўнг Боря акамга ўхшаб кўкрак кериб юраманд.

Саволга ўрин қолмади. Мен ўзимни босиш учун ташқарига чиқаман. Нега йигирма уч ёшли йигит ўз келажига бефарқ қараяпти? Қамоққа тушишдан нечун чўчимаяпти у? Милиция ходимлари Боряга нега салом беришади? Тепки еган сержант нега индамай кетаверади?

Бу саволларга жавоб излайман. Қулоғим остида бировнинг уйига ўғирликка кириб минг сўм пулини олган Баҳром Сатторовнинг гаплари қайта-қайта жаранглайверади...

Ҳаёт. Анчадан бери сокин манзараларни учратмаяпман, беғубор осмонни кўрмайпман. Ҳа, энди мен ҳаётни қаердан кузатишни биламан.

— Агар менга республикамиздаги таъмагир ва пора-хўр кишиларни тугатишни топширишса, биринчи галда қабиҳ ишлар билан шуғулланаётган врачларни турмага тикқан бўлардим,— дейди ҳамкасбим Анвар Мадраҳимов.— Шу йил саккизинчи август куни шаҳримиздаги биринчи клиникада бўлган воқеани тасаввур ҳам қилолмайсиз. Хотиним касал, оёғида зўрға турибди. «Тез ёрдам» машинасида келганимизга қарамай, уни касалхонага қабул қилишмади. Аммо кўз ўнгимда ўзларига қарашли бир танишларини палатага ётқизишди. Ордер ҳам йўлланма ҳам сўрашмади. Ҳаля врачларнинг оддий муомаласи яхшиланмаган. Бу соҳада соғлом муҳит қачон қарор топади? Ана, у ерда ҳаёт сабоқлари, боринг, кўринг.

Кўрганман. Шифохоналардаги оқ халатли, аммо қора юракли врачларни ўз кўзим билан кўрганман. Шу йилнинг май ойида куйганлар билан шуғулланувчи республика марказий касалхонасида ётганимда кўрганман. Бир ярим ёшли қизчанинг оёғи куйиб қолиб ўн беш кунгача палатага жойлашолмай каридорда ётганимизда кўрганман. Кейин кимдир менинг журналист эканлигимни билиб қолиб врачларга айтганда, уларнинг мени палатага жойлашга шошиб қолганларида кўрганман. Аммо у ерда ўз ишини севувчи, ҳалол меҳнатлари орқасидан нон еяётган врачлар ҳам бор эди...

...Саккизинчи синфни тугатиш арафасида бирдан касал бўлиб қолдим ва Олтинкўл районидаги касалхоналарнинг бирида даволандим. Бўлим врач «жигарингизда оғриқ бор», деб менга гемодез тайинлади. Эртаси куни палата врач ҳозир касалхонада гемодез йўқли-

гини, аммо ҳар бири учун ўн беш сўмдан берсам, топиб беришини айтди. Инсон ўз саломатлиги учун пулни аяб ўтирарканми? Бердим, ўн беш сўмдан. Палата врачимиз эса касалхона омборидан менга гемодез олиб чиқиб берди.

Тузалиб чиқишим олдидан санаторийга путёвка тўғрилай олишини эслатди. «Қанча бўлади?» дедим унинг қисилган кўзларига дадил боқиб. «Икки юз», деди. Олмадим, иккинчи марта алданишни хоҳламадим. Бўлим врачининг олдига киргандим, «палата врачингиз билан келишинг», дея гапимга қулоқ солмади. Шундан кейин йўлланмани санаторийга эмас, балки уйга олишга мажбур бўлдим...

Қизиқ, ҳали ҳам сира тушунолмайман: нега ҳаётни кузатиш учун телеминорага чиқдим экан? Сокин ҳаётни, унинг ташқи гўзаллигини кўриш, маҳлиё бўлиш учунми? Нега бизни одамлар орасида бўлишга, уларнинг еяётган нонига, кияётган кийимига назар ташлашга, бир сўз билан айтганда оддий халқнинг кечираётган ҳаётига аралашшга ҳеч ким маслаҳат бермасди? Нечун улар ҳаётни юксакликдан туриб кузатишга ундашарди?

Катта бозор ўртасидаги кичкина китоб магазини. Ичкарида ўзини малика билган сотувчи аёл елпиниб ўтирибди. Олдида, чор атрофида минг турли китоб. Аммо аёлнинг икки кўзи эшикда.

Бир пайт ўттиз ёшлар чамасидаги, ингичка мўйлов қўйган, сўнгги модада кийинган буғдой ранг киши хуштак чалиб кириб келди.

— Боғи эрам боғбонига саломлар.

— Китобсевар укахонимга салом.

Улар шу тарзда саломлашдилар. Кутилмаганда магазинга бир тўда ўспирин йигит-қизлар кириб келишди. Бироқ «китобсевар» киши уларга парво ҳам қилмади.

— Уқилмаган китоблар борми?

— Яхши китоб ўқилмай қолади, дейсизми? Аммо яқинда биттасини топдим, муқоваси шунақа чиройлики, гўё кеча босмадан чиққандай.— Сотувчи аёл оғзини тўлдириб тушунтирди.

— Ў-ў, жуда ман ўқийдиган китоб экан. Адресимни биласиз: одатдагидек «Ўзбекистон» меҳмонхонасидаман. Мана бу ерда хона ва телефон номерим ёзилган. Мана бу эса... китоб ҳақи,— ҳалиги киши шундай деб аёлнинг чўнтагига семизгина конверт солади.

— Бир соатдан кейин китоб ёнингизда бўлади. Бораверинг...

Ям-яшил дарахтлар, баланд-баланд уйлар орасида ғала-говур бозор, унинг ўртасидаги кичкинагина китоб магазини ва магазин ичида бўлаётган олди-сотдилар кўринмайди.

Назаримда, турғунлик йилларида ҳаётимизда рўй берган мудҳиш ва қабиҳ воқеалар том-том қоғозлардан, пуллардан ясалган «оқ олтин» хирмонлари ортидан кўринмаганга ўхшайди. Аслида-чи?

Аслида том-том қоғозлар ва улардан бунёд этилган хирмонлар ортида ям-яшил майсаларга бурканган тоғлар, боғлар ҳам бўлган.

Қайсидир амалдор ўз мансабидан фойдаланиб пора олди, уйини пулга, хазинага тўлғазди. Бирники мингга, мингники туманга, деганларидек, бутун халқ уларнинг касрига қолди. Яхшиямки, аста-секин бўлса-да, ҳақиқат қарор топмоқда.

Яшил тоғлар қўйнидаги дача. Ваннага илиқ сув тўлдирилган. Айш-ишратга берилган бир «китобсевар» унда чўмилиши керак.

Бу пайтда андижонлик Қудрат ака ғўзаларга дори сепаяётган самолётга йўл кўрсатиш учун майдон четида

байроқ кўтариб турибди. Учувчи унинг устидан заҳарли химикат — бутифос сепмоқда.

Қудрат ака самолётдан заҳар сепилаётганини туш кўрибдимми? Бригадир унга «Ўзанинг баргини туширадиган суюқлик» деган, холос. «Суюқлик одамга зарар қилмайди, ўзанинг баргини туширади, тамом...»

Ҳали элликка ҳам кирмай «бобо»га айланган Қудрат акага шу хилда тушунча беришган ва узоқ йиллар уни йўл кўрсатувчи қилишган. Шунинг учун унинг кўриниши қариоқ бўлса керак. Шунинг учун у элликка ҳам кирмай «бобо»га айлангандир, эҳтимол.

Яқинда «бобо»нинг жигаридан касаллик топишди. Лекин нимадан касал бўлганини айтишмади унга. «Бобо»нинг биринчи эшитгани «ўтказиб юборибсиз-ку, одам деган шунақа ҳам бепарво бўладими?» деган сўзлар бўлди. Икки кундан кейин «бобо»нинг жасадини касалхонадан олиб чиқиб кетишди. Улим сабабини ҳеч ким билолмади...

«Ҳаёт, нақадар гўзалсан!» Шу бугунги кунимизгача бу сўз тилимиздан тушмай келди. Очеркларимизда такрор-такрор ёзилди, қўшиқларда қайта-қайта куйланди. Том-том китоблар ана шу чиройли сўздан бошланди. Аммо бу сўзни далада тупроқ кечиби, эрта баҳордан то кеч кузгача пахта етиштирган оддий халқдан бирор марта ҳам эшитмадим. У шукр қилди, бориға ҳам, йўғига ҳам. У шукр қилди, қийинига ҳам.

Самад отанинг уйда бўлганман. У инвалидлиги учун бирон ерда ишламасди, аммо уйда бекор ҳам ўтирмасди: болаларга ёғочдан ҳар хил ўйинчоқлар ясаб берарди. Рўзғори оғирлашгандан кейин у ўйинчоқларни ўттиз-қирқ тийиндан сота бошлади.

Тирикчилик. Аммо колхоз раҳбарлари отага бирдан бир машғулот билан шуғулланишни ҳам тақиқлаб қўйдилар.

— Сиз чайқовчилик, қисқаси, текин пул топиш билан шуғулланаяпсиз. Икки қўлингиз соғ бўлса, колхозга кириб ишланг, меҳнат қилинг,— дейишди раҳбарлар.

Отанинг икки оёғи ҳам ишламайди. Буни раҳбарлар жуда яхши билишарди. Бироқ отага тирикчилик учун пул топишни нега тақиқлаб қўйишди, ҳеч тушунолмадим. Балки Самад ота бойиб кетгандир, дерсиз?

Ҳовлисига нигоҳ ташланг: қачонлардир қалин ёғочдан ясалган эски сўри бир томонга қийшайган ишком тағига қўйилган. Қесаклари нураб тушган деворнинг ҳам ярми қолган. Қачонлардир оҳакланган икки хонали уй. У ҳам анча кўримсиз.

Фазилат опа — Самад отанинг ёстиқдоши — умри бино бўлибдики, далада. Ер текислайди, эгат тортади, чигит экади, чопиқ, яғана, чеканка, хуллас, далада қилинадиган ҳар бир ишда қатнашади. Кунда уйдан битта нон олади. Ой охирида эса уйига ўттиз-қирқ сўм пул олиб келади.

Бечора фарзандлик бўлишга кўзи етмагач, битта ўғил асраб олишган. Ҳозир унинг бўйи чўзилиб, овози дўриллаб қолган. Эрта-индин хизматга кетади. Кейин уйлаш керак. Озроқ пул топишмаса бўлмайди. На илож, ўйинчоқларни пулга сотиш керак. Ҳар қалай рўзғорга озроқ бўлса-да, фойдаси бор-ку. «Яна сизни дарвозангиз тағига кўриб қолсам, билиб қўйинг, колхоздан кўчириб юбораман. Уйингизга кириб жимгина ўтиринг. Бирорта раҳбарнинг кўзига тушиб қолсангиз... устимдан кулиб кетишади-я! Худди колхоз обрўсига зиён келтира-сиз». — Раис охири марта шундай дўқ қилиб кетган, дея эслайди Самад ота.

Энди мен ҳаётни қаердан кузатишни биламан. Ошкоралик менга катта ҳуқуқ берди. Уйлайман: агар шу қайта қуриш даври бўлмаганда-чи? Наҳот унда Қудрат

«бобо»лар ўзага заҳарли дори сепаетган самолётга йўл кўрсатаверган бўлишарди! Наҳот, «ҳамма нарса инсон учун, инсоннинг бахт-саодати учун!» шiorлари ортида оддий халқнинг кўрган қора кунни давом этарди?

Хайрият. Диллардаги яширин эътиқод туфайли ёмоннинг умри тугаяпти, замон покланиш сари ўзгараяпти, дилларга яна ўша улғу ном қайтапти. Шулар ҳақда ўйларканман, энди орқага йўл йўқлигини сезаман. Ҳа, энди фақат олдинга!

Эрта баҳор. Ҳали изғиринли кунлар чекинмаган, ҳали гуллар куртак ёзмаган. Шундай кунларнинг бирида чўл мактабларининг ичида энг намунали ҳисобланган билим даргоҳига Марказий Комитетдан комиссия боради.

Чўлқуварларнинг фарзандлари қандай билим оляпти, энг муҳими қанақа шароитда яшашмоқда. Меҳмонни худди ана шу масала қизиқтирарди. Комиссия аъзолари мактабни текшира бошладилар.

Мактаб атрофи озода. Ёнидаги кичик-кичик майдончаларда эса ранго-ранг гуллар барқ уриб ўсиб ётибди.

Меҳмонлар иссиқ плашларига ўраниб олишган. Аммо бу ерда гуллар очилиб ётибди, гўё ёздагидай. Бошлиқ меҳмон ўқувчилардан уялди чоғи, плашини ечиб қўлига олди. Гулларга қарар экан, кўзларига ишонмади. Кейин директордан сўради:

— Бу қанақа гул ўзи? Қайси мамлакатдан келтирган-сиз?

Директор жилмаяди.

— Бу ҳозирча сир. Айтишим мумкин-у, фақат бугун эмас. Ҳоҳласангиз хат орқали ёзиб юбораман.

Меҳмон рози бўлади. Эртаси кунни ўзини кулгудан тўхтатолмаган директор ерга кўмилган тувакдаги гулни чиқариб олишни буюрди... Бўлмаса шу алдамчиликлар, кўзбўяшлар давом этаверади. Қайта қуриш керак. Энди замоннинг покланиш сари курашини бир зум ҳам тўхтатмаслик лозим.

Бўлмаса...

Мактаб билан танишиб бўлган меҳмон энди чўлқуварларнинг бирортасининг уйини кўрмоқчи эканлигини айтади. Совхоз директори ҳеч иккиланмай меҳмоннинг қўлтиғидан олади-да, ўзи биладиган хонадонга бошлади.

Яшил рангга бўялган катта темир дарвоза. Дарвозанинг теласи чиройли қилиб беркитилган. Ҳовли кенг ва озода. Уртадаги ҳовуз... Ҳар замонда ҳовлининг нариги бурчагидаги бостирмадан қўй-молларнинг маъраган овозлари қулоққа чалинади.

«Мана, оддий ўзбек халқи қандай фаровон турмуш кечиради. Қойил!»— ўйлайди меҳмон, уй эгасининг механизатор эканлигини эшитгач.

Худди шу пайт уйига... нега у дарвоза ёнида тўхтаб қолди. Э, ҳа, у уйини дабдурустан танимай қолган бўлса керак. Шундай. Ахир, ялтироқ нарсалар...

Меҳмон уйни тарк этган замони эшикдан тўрт киши кириб келади-да, ҳамма нарсаларни йиғиштиришга тушади...

Ҳа, қайта қуриш бўлмаса, шу каби алдамчиликлар, кўзбўяшлар давом этаверарди. Ҳа, энди замоннинг покланиш сари ўзгаришини бир зум ҳам тўхтатмаслик зарур!

Ҳаёт, сен ҳақингда тўхтамай ёзиш мумкин. Аммо мен шу ерга келганда фикрларимга яқун ясамоқчиман. Анча нарса тўғрисида сўз юритибман, лекин бу қалб дардларим одамларга етиб борадимми? Ҳаёт ҳақидаги тушунчаларим, ундан кузатганларим одамлар юрагида қамда эзгулик уйғонишига туртки бўлоладими? Менга кераги шу.

МАЪНАВИЙ

ИНҚИРОЗ

ИЛДИЗЛАРИ

Давра суҳбати

Шухрат РИЗАЕВ. «Адабий танқид савияси бадиий адабиёт савиясини белгилайди», деб айтган эди Пушкин. Ҳақиқатан, адабий танқиднинг бадиий адабиёт тараққиёти учун аҳамияти нечоғли катта экани маълум. Бироқ адабий танқид мавжуд адабиётни чуқур таҳлил этиб, баҳолаб, шу орқали ижтимоий онг ривожига туртки берувчи куч эканини тўла англаб олмай, қотиб қолган мезонлар асосида адабий директивалар бериш йўлидан борса, у, шубҳасиз, адабиётнинг гўрковига айланиб қолади. Шу салбий ҳодиса урушдан кейинги йиллар ўзбек адабиётида айниқса ёмон оқибатларга олиб келди. Албатта, қирқ-эллик йиллик адабиётимизнинг барча адашишу депсинишларига танқидчилик айбдор, деб бўлмайди. Лекин социалистик реализмнинг рамакаларга солиниши ва шу рамакаларнинг темирдек мустаҳкамланишида адабий танқид бош ижрочилардан бири бўлмади?! Кейинроқ замон кутқуси бир оз сусайиб, дадилроқ фикр юритиш имкони туғилганда, хорижий ва қардош адабиётлардан фақат намунагина келтириб, шу намуналар даражасига кўтарилиш учун бизнинг адабиётда айнан нималар етишмаётганини жиддий таҳлил асносида очиб бериш ўрнига гоҳи маддоҳга, гоҳи «ур тўқмоққа» айланиб юрди. Энди эса катта бир «арбоб»нинг ўлими билан уни қайси бири кўпроғу қай бири камроқ шарафлаганини сарҳисоб қилиш билан овра адабий танқиддан нимани куттиш мумкин?! Адабий танқиднинг ночорлигидан безиб, унга эътиборсиз, ўзи йўللар излаётган, жаҳон адабий тажрибаларини ўзлаштириб, миллий психологияни, оддий ўзбек кишининг дарду ўйлари, ҳаёти ва фожиаларини бадиий тадқиқ этишни ягона тўғри йўл деб белгиланган адабиёт майдонга чиққанида, гашлик биланми, адабий калтабинлик боисми, «адабиётимизда чоллар, оҳ-нолалар кўпайиб кетяпти», «фаол, курашчан қаҳрамонлар образи яратилмаяпти» деган алмисокдан қолган даъволар билан уни яна рўёлар кўчасига бошламоқчи бўляпти. Бу билан ҳам чегараланмай, гоҳо

суяги қотган, гоҳо эса ўринбосарликка тайёрланаётган навқирон вакиллари мисолида адабий танқидимиз фавқуллодда босиқлик ва сокинлик билан халқ руҳиятини бадиий таҳлил этишга уринаётган истеъодларга қарши «намуналар»ни шундайлигича қуруқ ўзлаштириб, «чангалзор-сельвалар» адабиётига маслак-сиз сиғинаётган ва ўз ожизлигини ниқоблаётган «ёзувчилар» билан ҳамкорликка киришмоқда, уларга ё қўрқувдан, ёки чаламуллаглик боис юзсизларча ялтоқланмоқда. Бу билан бутун адабий танқидчилигимизни йўққа чиқармоқчи эмасман, албатта. Зеро, бунга тўла асосим ҳам йўқ. Аммо орадаги 30—40 йиллик узилишдан сўнг 70-йиллар адоғи, 80-йиллар бошларида адабиётимизга ўз овози билан кириб келган бир гуруҳ истеъодли ёзувчиларнинг шубҳасиз адабиётимиз савиясини катта миқёсларга кўтараётганини сезиб, англаб туриб, яна эски қолипларга солишга уриниш, ҳатто, ўрни келганда, камситиш табиий норозилик кўзгайди. Нуқул «намуналар» санай-вермай, боримизни бозор қилиб кўрайлик-чи, балки «намуна» ўзимиздан чиқиб қолар, деган мулоҳаза кишини ўйлатади. Назаримда, шу мулоҳаза бугун бизларни бир жойга жамлади. Дадил айтиш мумкинки, «Полазор» романи тимсолида ўз адабиётимизда том маънодаги намуна пайдо бўлгани ҳам бунга сабаб.

Мирзааҳмад ОЛИМОВ. Менимча, «Полазор» М. М. Дўстнинг ёзувчи сифатида камолотга эришганидан далолат беради. Унинг илк ҳикоялари миллий заминдан узокроқ эди. «Учинчи симфония»даги сўққабош Бетховендан-ку гина йўқ, лекин унга ёндош ҳикоялардаги қаҳрамонларнинг — ғамгин, ўйчан расом боланинг ҳам, Замирани ёқтириб қолган журналист йигитнинг ҳам яшаш ва фикрлаш тарзи, дунёси унчалик ўзбекча эмас эди.

«Чоллардан бири»га келиб ёзувчи бу етишмовчиликни бартараф этди, лекин бу асар катта Ҳаётдан кичик бир лавҳа эди. «Галатепега қайтиш» тошга ўйиб ёзгандек хотирада муҳрланиб қоладиган нозик руҳий

таҳлиллари билан ҳайрагга солди, лекин унда шаҳар ҳаёти манзаралари барибир бир оз енгил-елпи акс эттирилган эди. «Истеъфо» профессионал ёзувчининг қалами билан ёзилгани сезилиб турса-да, Эломонов ҳам, унинг муҳити ҳам, фикримизча, анчайин жўнлаштирилган эди.

«Полазор»да эса муқаддас маънавий ақидаларни сақлаб келаётган кишлоқ одамлари, масалан, Ҳотам Шўро ва Холмўминнинг ҳаётидан тортиб, жиддий драмалар ҳам, бачканаликлар ҳам тўлиб-тошиб ётган шаҳар муҳитигача, урушдан олдинги даврнинг машаққатларидан тортиб, узок муддатли турғунлик давригача, қишлоғидан нарини кам кўрган одамлар, масалан, Яхшибоевнинг отасидан тортиб, дунё танийдиган Ошногача, тирикчилик залварини елкасига ортиб яшаётган заҳматқаш аёллар, масалан, Кунсулв ва Олиядан тортиб, катта давраларнинг ҳадисини олган Муяссар ва Муҳсина хонимларгача, енгил-елпи қувончлар, ҳазил-мазахлар ва хангомалардан тортиб, кишини йиғлагулик алам ва дардларгача — барча-барчаси юқори бир даражада, муайян бир уйғунликда кўз ўнгимизда гавдалантирилган.

Раҳмон ҚУЧҚОРОВ. Агар Муҳаммад Дўстнинг янги асарини унда мужассам тоған дардлар, дардлар баёнидан кўзда тутилган мақсад ва бу мақсадни амалга оширмақ учун танланган ифода усули жиҳатидан яхлит баҳоламоқ талаб қилинса, мен бунинг учун романнинг ўзидаги иборани танлаган бўлардим. Эсларингизда бўлса, Ошно ҳокимият йўлида ҳал қилувчи қадамларидан бирини ташлаш арафасида (Ўртақўрғондан Тошкентга кўчиш олдида) Яхшибоевларникига (туғилган қақалоқ баҳона!) келади ва кишлоқдош дўстига т о п ш и р и қ л а р б е р а д и. Муҳсина хонимнинг (Яхшибоевга хотин бўлгани учун эмас, Муяссар хонимга дугона бўлгани учун!) ноёб талантини асраш ҳақида, хонимнинг «Йўлдоши ҳам талантили бўлиши» талаб қилингани туфайли Яхшибоевнинг ижодни ташлаб қўймаслиги тўғрисида, энди Шариф Валломатга айтиб қўйилганию у билан қалинроқ бўлавериш хусусида ва бошқа «ўришу арқоғи аллақачон тахт қилиб қўйилган гаплар» билан етказилган ва қабул қилинган топшириқлар. Топшириқ олишга секин-аста эти ўлиб бораётган Яхшибоев суҳбат орасида Ошно ҳақида жуда сезгирлик ила бундай мулоҳаза юритади: «Ошно кулиброқ айтса-да, бариси — жиддий. Энди унинг жилмайишларига ишониб бўлмайди. Эҳтимолки, энди у йиғлаганда ҳам жилмайиброқ йиғласа керак...»

Шунга ўхшаб, Муҳаммад Дўст-

нинг «жилмайишларига» ҳам яхши маънода ишониб бўлмайди ва унинг романини жилмайиб йиғланган дард изҳори сифатида ўрганмоқ керак. Бутун асар давомида жиддий оҳанг ва истеҳзо мувозанати шундай тутиб туриладики, на кўзёшлар нигоҳин хиралаштиради ва на кулги ақлини ўғирлайди. Лекин бу асло ўтмиш билан кулиб хайрлашиш ҳам эмас.

Ш. РИЗАЕВ. «Лолазор» романига одатдагидан анча вақттироқ бир эмас, икки тақриз эълон қилинди. Ҳар иккиси ҳам профессионал танқидчиларнинг муносабати*. Бир деярли тўла эътироф, иккинчиси эса тўла инкор. Демак бир асарни бир пайтнинг ўзида ҳам тўла эътироф, ҳам тўла инкор этиш мумкин экан, бу факт билан роман одатдаги санокларда қайд этиб кетилаверадиган асарлардан эмаслиги аён бўлади.

Мусурмон НОМОЗОВ. Бир асар ҳақида турли танқидчи турлича фикр билдириши табиий ҳол. Мени улардаги аниқламалар ажаблангирди. Чунки «роман кечаги кун ҳақидадир» дейиш жуда кам нарсани билдиради. Менимча, «Лолазор» адабиётимизда бизни «кечаги кун»га олиб келган одамларнинг руҳини тадқиқ қилишга дастлабки жиддий уриниш бўлди. Маълумки, кейинги вақтларда адабиётимизда турғунлик даври ҳаётини тасвирлаган бир талай асарлар яратилди. Бироқ биз буларда даврни кўпроқ ташқи томондан кузатдик. Турғунлик даврининг асосий хусусиятлари бўлган порахўрлик, қўшиб ёзиш, ўзгалар фикрини писанд қилмаслик каби иллатларнинг бирмунча содалаштирилган схемаси билан танишдик. Айнан шу иллатларнинг юзага келишига сабаб бўлган кимсаларнинг руҳияти эса доимо ҳам етарли даражада очилавермаган. Мурод Муҳаммад Дўст эса ўз романига шу даврнинг типик вакиллари бош қаҳрамон қилиб олиб, асосий диққат-эътиборни уларнинг руҳий картинасини яратишга қаратган.

Умуман, «кечаги кун» муаммосига алоҳида тўхталиб ўтмасак бўлмас. Аҳмад Отабоев мақоласида «Чин адабиёт учун «фалон кун» муаммоси бўлмаган», деб жуда кескин айтган. Бунга қўшилиш қийин. Адабиёт, лозим бўлиб қолганда, «фалон кун» муаммосини ҳам ўртага қўйиши мумкин. Буни инкор этиб бўлмайди. Фақат, лозим бўлиб қолганда! Агар шунини ҳаёт тақозо қилса! Ҳозирги кунда шундай эҳтиёж сезилмапти, деб, менимча, бемалол айтса бўлади. Ҳозир жуда кўп нарсалар, ҳатто шу пайтгача ҳақиқат деб қабул қилганимиз тушунчалар ўзгараётган бир даврда яшаётганимизни таъкидлаб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Шунини комил ишонч билан айтиш мумкинки, бун-

дан бир неча йил бурунги ҳаётимиз билан ҳозирги ҳаётимиз ўртасида кескин фарқ бор — гафлат босқичи ўтмоқда, ҳозирча теварагимиздаги ҳамма нарсани тўлиғича тушуниб етолмаётган бўлсак-да, ҳарҳолда, кўзларимизни ишқалаб ҳаммасини танишга уринаямиз, онгимиз гафлат уйқусида кўрган тушларимизни эслашга интиломоқда. Яъниким, биз учун, бугунги кун одамлари учун кечаги кун муаммоси мавжуд. Кечаги кунимизни яхшилаб эслаб, тушуниб олмасак, бугунги кунни умуман тушуна олмаймиз, эртанги кун — келажагимиз мавҳумлиғича қолаверади. Шу боис ва худди шу маънода романда «кечаги кун» муаммоси кўтарилганини табриқлаш керак. Зеро, унутмайликки, бугунга хизмат қилмайдиган адабиёт эртанги кунга ҳам, индинга, олис келажакка ҳам ҳеч қачон хизмат қила олмайди.

А. Отабоев яна «турғунликини фош қилиб ташлаш ҳам бадий асарнинг актуал вазифаси эмас», деган бир гапни айтади. Анчайин тўғри туюладиган бу фикр билан ҳам муғлақ келишиб бўлмайди. Турғунлик — биз босиб ўтган жуда катта босқич. У одамларнинг характери, онгини ўзгартирди, тушунчаларга, дунёқарашларга кутилмаган ўзгаришлар олиб кирди. Бу босқични маънавиятимиз тарихидан ўчириб ташлаб бўладими? Шундай экан, бу даврни инсон руҳияти нуқтаи назаридан таҳлил қилиш, фош қилиб ташлаш жуда-жуда зарур.

Р. ҚУЧҚОРОВ. Менимча, «Лолазор» материални «кечаги кун», «турғунлик даври» каби вақт чегараларига қамаш тўғри бўлмайди. Гарчи роман сюжети бизга танишдай ҳодисалар (қайтараман: шунда ҳам фақат б и з г а танишдай, келгуси авлодларга эмас!), тарихий давр ичида ривожланса-да, унда кимларгадир ўхшаб кетадиган одамлар ҳаракат қилса-да, асарга маълум даврнинг маълум кишилари ҳақида ҳикоя қилувчи нарсани сифатида ёндашиш ўта гўллик бўлар эди. Бунга қўшимча, романдан прототип қидириб ўқиб, аввало, саҳифалардан тўлқин-тўлқин чиқиб келувчи бадий санъат мавжларидан ўзини бебаҳра қолдиришга, қолаверса, танқидчи Аҳмад Отабоевга ўхшаб, ёзувчи ҳаёлига келтирмаган даврий чегарани сунъий яратиб олиб, «бунга роман сабабчи» дея таъна қилишга олиб келади. Ҳайронман, Аҳмад Отабоев «топан» хулоса романда борми? Агар бор бўлса, бу хулосага ёзувчи «қаламни қоғоз устида бир юргизиш билан» эришганми? Мен танқидчининг қуйидаги гапларини назарда тутаяман:

«Фалон анжумандан нарёғи «кечаги кун» — ошнолару яхшибөөварнинг туриш-турмуши, бериёғи эса... ўзингиз билгандай, деб ажратиб кўрсатиб бериш, чамамда, «Лолазор»дагидек осон кўчмаса керак».

Аввало, ёзувчи «кечаги кун» тушунчасидан шунчалар йироқки, қаҳрамонлари тилидан бунини қайта-қайта

айтади: «Яхшибөөв ким ўзи? Формуласи нима унинг? Формуласи не бўлмасин, таркибига Ошнодан салгина аралашгани аниқ. Кимки нуфузли кимса бор, унинг вужудига Ошно аралашган. Ошно — ҳаво, Ошно — ер, Ошно — сув, Ошно — нон... Ошно — ҳамма нарсаси...» Яна: «Аниқ биламанки, ҳар кишининг ўз замони ва ўз О Ш Н О С И бор, ҳар киши ўзинча бир буюк қутқуга дуч келади».

Қани бу ерда «нарёғи, берёғи»? Ундан ташқари, ёзувчи «берёғи эса... ўзингиз билгандай» демайди, балки берёғига Александр Шоймардоновларни, янги даврнинг янги ошноларини, аввалларни, муҳсинларни, чоршанбиларни ва... «катталари пора олган, онаси нутган, тақдирини биргина инжиқ хотинчагаю булдуруқли битлиқи Назар Яхшибөөв улига» ўхшаш кимсалар қўлида бўлган халқни қолдиради. «Берёғини эса» билмаймиз — на биз, на ёзувчи! Негаки, қурбонийлар, тўпорилар фақат яқин ўтмишда эмас, ҳозирги кунда ҳам сероб бўлиб, эртага саҳнага чиқадиغانлари бугун писта сотишаётган бўлса, янги ошно ва яхшибөөвларни топиш ҳам кишини унча қийнамайди, уларнинг ўринбосарлари ҳозир, тахминан, Левича бўлворларда сайр қилиб юришган чиқди... Агар шундан кейин ҳам прототип излашга тушиб кетилса, имонини комилки, энг кўп даъвогар «Саидкул Мардонов мен эдим», деб келади...

М. ОЛИМОВ. А. Отабоев аслида романига «воқелик ва инсон концепцияси», «шафқатсиз реалликлар» деган тўғри талаблар билан ёндашган, лекин асарда ўша фазилатлар бўла туриб, уларни кўролмаган, чунки бу жиҳатлар адабиётда хилма-хил оҳангларда намоён бўлишини эътиборга олмаган. Энг муҳими, жиддий, шафқатсиз оҳангини талаб қилавериб, романини деярли йўққа чиқарган-у, тагин: «Мен «Лолазор» романида турғунлик даври ҳақида ўта жиддий, шафқатсиз реалистик талқинни излаганим йўқ ва бу давр ҳақида фақат шундай ёзилиши керак, деган фикрдан йироқман», деб ўзини оқламоқчи бўлган.

Умуман, рус ва чет эл адабиёти билан оз-моз танишиб, катта адабиётнинг ҳавосини олиб, сўнг: «Бизда ҳақиқий адабиёт йўқ, мириқиб таҳлил қиладиган асар бўлмагач, танқид билан адабиётшунослик гўрдан ривожлансинми, адабиётнинг нолигини ишботлаш учун умрни зое этиш шартми?!» деб айюҳаннос солишга ҳаммамиз ҳам анча устамиз. Лекин адабиётимизда чинакам асарлар пайдо бўлса, ё уларнинг фазилатларини кўролмай доноларча танқид қилишга тушамиз, ё уларга гайришуурий тарзда маҳлиё бўламиз-у, бу жойбарнинг сирлари олдида ақлимиз лол қилиб, қуруқ ҳамду санодан нарига ўт-олмаймиз. Эҳтимол, таърифу тавсифда камомат бўлгангидир, лекин ҳали адабиётшунослигимиз, масалан, А. Орипов ижодининг сирларини очиб беролгани йўқ. Танқидчилигимиз

* 1) Умарали Норматов. Кечаги кун одамлари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2.IX.1988 й. 2) Аҳмад Отабоев. «Биз билган одамларми?» Шу газета, 23.IX.88 й.

ундан кейинги авлод прозаси ва поэзиясини ноҳақ танқидлардан ҳар қолда ҳимоя қилаётир, лекин ҳали уларнинг чинакам илмий таҳлили билан қойил қолдирилгани йўқ.

А. Отабоев «Лолазор»ни Гоголнинг «Улик жонлар» ва «Шинель» асарлари билан солиштириб бундай ёзади: «Гоголда латифалар оҳангини йўқотмаган ҳолда шафқатсиз реалликлар тасвирига айланади. Бироқ кўзинг қўриб турган шафқатсиз реалликлар латифага айлантирилса, ўқиб қилган хузуринг узоққа татимас экан».

Бу беписанд муҳожазининг бир неча сабаби бор: бири шуки, танқидчи Гоголь асарлари ҳақидаги илмда қарор топган фикрларни кўп ўқиган ва уларни мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилган. Ҳали бундай баҳони олиб улгурмаган асарга дуч келганида эса, латифалар замиридаги шафқатсиз реалликларни, алоҳида тақдирлар ва хусусий ҳодисалар бағрига жо этилган умуминсоний муаммоларни ҳамда воқелик ва инсон концепциясини мустақил равишда илғай олмаган. Мунаққид латифага ҳам шунчаки эрмак деб қарабди. Ахир, том маънодаги латифа оғзаки ижоднинг ажойиб бир мўъжизасику. Ҳажвий йўлдаги адабиётимиз ҳам латифалардаги реализмга, латифалардаги кулги эффектига, латифалардаги қуймалик ва қисқаликка, латифалардаги фикр ва образ уйғунлигига эриша олса, қанийди. Умуман, бировлар фикрига тобеликдан, назарий билимлардаги маъхумлик ва бир-ёқламаликдан, позициядаги маҳдуд тарафқашликдан қутулмай туриб, одатдаги қолипларга тушавермайдиган «Лолазор» каби асарни тўғри таҳлил этиш қийин.

М. НОМОЗОВ. Романни қайта-қайта ўқишдан кейин шунга амин бўламизки, Назар Яхшибоев ҳам, Ошно ҳам айтарли ёмон одамлар эмас. Уларни яхши кўриш ёки ёмон кўриш ҳар кимнинг ўзига тан, лекин бир инсон сифатида уларни буткул қоралашга, инкор қилишга ҳеч кимда асос йўқ. Улар ўзларича ақлли, қобилиятли, ўз ишига пишиқ кишилар. Уларга ҳам инсонийлик ёт эмас. Севадилар, ёмон кўрадилар, тушунишга уринадилар, хато қиладилар, тан оладилар, мақтайдилар, рағбат билдирадилар, ғаразғўйлик қиладилар, оёғидан чаладилар, имконларидан фойдаланиб жазолайдилар... Қисқаси, теварагимизда минг-минглаб яшаб юрган ўртамиёна одамларнинг типик вакиллари. Фақат ёмони шундаки, «маҳаллийчиликда айб-лашлари мумкин» деб ҳатто ўз юртини эъзозлай олмайдиган... ўртамиёна қўрқоқ одам тақдирнинг тақозоси ёхуд халқнинг ижтимоий пассивлиги, «тепа»га кўр-кўрона ишончи ёхуд янада тепароқдагиларнинг хоҳиши босидан катта бир юртга бош бўлади. Жаҳли чиққан пайтида ўз хотинига ҳам қаттиқроқ гап айтишга РУХСАТИ йўқ, кир пайпоқларини елим халтага солиб қўйиб, қачон хотинимга ҳам инсоф

кираккин, шуларни ювиб бераркин, деб умидвор юрадиган, ёзсам ҳаммангдан зўр ёзаман, фақат бизда кет йўқда, деб ўзи ҳам тан оладиган одам Ошнога шео бўлади.

Ўртамиёна одамларнинг буюк бир халққа бош бўлиб қолишининг ўзи латифа эмасми?! Тақдир тўқиган бу латифадан ҳам қизикроқ бирон латифа ўйлаб топиб бўлармикин?! Фақат энг ачинарли жойи шуки, бу латифа бизнинг ўзимиз ҳақимизда. Биз уни ўқиб аввал куламиз, бир оз кўнглимизни юмшатамиз, сўнггина йиғлашга тушамиз. Ҳар икки ҳодиса баробарида руҳимиз поклана боради.

Р. ҚУЧҚОРОВ. Хўш, нима учун ёзувчи кулиб туриб йиғлади, йиғлаб туриб кулди? Ҳамма кетаётган анъанавий роман йўлидан нега воз кечди? Ахир кейинги икки йил ичидаёқ шу йўлда турғунлик даврини «фош қилувчи» қанча нарса ёзиб ташландику. Қуни кечагина деярли барча асарларнинг конфликтини ҳал қилиб берган ҳукумат миқёсидаги қаҳрамонлар бугун бир айланиб ёпчасига барча конфликтларнинг сабабчиси бўлиб турибди-ку...

Бу саволларга жавоб излаб романга назар солсак, М. М. Дўстнинг мақсади ҳодиса ёки шахсни (айрим танқидчилар нуқул кучаниб талаб этаётгандай) «фош қилиш», уни оқ, буни қора дейиш эмас, абадий муаммо бўлиб келаётган инсон феъл-атворининг турфа шароитларда қандай товланишини, нима учун товланишини таҳлил қилиш экани, турли ижтимоий гуруҳларнинг бир-биридан ошиб тушган тубан қилмишларини эмас, шу қилмишларга, инсоннинг иккига, учга... ўнга бўлиниб кетишига нималар сабаб бўлишини ўрганиш экани маълум бўлади. Агар унинг ҳозирга қадар ёзган асарларига эътибор берсак, деярли барчасининг бош қаҳрамони маълум бир ҳаёт йўлини босиб ўтиб, ё оралик, ё сўнги сарҳисобга толган одамлар эканини кўрамиз: Мустафо, Ғайбаров, Эломонов, Яхшибоев ва Саидқул Мардоновлар. Аксинча, шу сарҳисобга ақл ва фаросат топмай, мудом ўша-ўша яшаб юрган одамлар ёзувчи истеҳзосига, баъзан нафратига учрайди: Самад, Сокол, Бинафшахон, Ошно, Мухсинониму Шоймардоновлар. «Лолазор»да асосий воқеалар Яхшибоевнинг ўтган умрни қайта эслаши шаклида ҳикоя қилинади. Нега шундай? Чунки фаолият ҳар доим ҳам ақл ва виждон билан ҳисоблашиб ўтирмайди. Айниқса, юқоридан бошқарилувчи сиёсий фаолият ишга тушганида ўз йўлида тўғаноқ бўлган кучлардан осонгина воз кечиб кетаверади. Бандаи мусулмон гуноҳларининг ажрими рўзи махшарга қолганидай, бу сиёсий калтабинлик таҳлили айна романда касалхонада ўтадиган бир ойма қолади.

М. ОЛИМОВ. Гап фақат йиғлаб туриб кулиш, кулиб туриб йиғлашнинг ўзида эмас, балки шу кулги ё йиғининг нечоғли табиийлигида. Чин юракдан йиғламоқ ва кулмоқ, чинакамга ҳайратга тушмоқ, кимгадир,

нимагадир астойдил меҳр туймоқ... — булар ниҳоятда мураккаб рухий-физиологик жараёнлар. Ҳақиқий санъатнинг кучи ҳаётнинг иллюзиясини яратиб, кишини табиий равишда мана шундай ҳолатларга сола олишда.

Китобхонни ўз қаҳрамонларининг дарду армони билан йиғлатиш, ўй-итироби билан ўйлатиш, завқу истеҳзоси билан кулдира олиш М. М. Дўст учун забт этилмаган доvon эмас.

Масалан: Бир неча йиллик жудоликдан кейин урушининг бутун даҳшатларини туйиб уйига қайтган Назар эртаси куни отаси боқиб юрган подани кунчиқардаги тепаликка ётқизиб, қишлоғига қарайди. «Ўзларининг тақрондек ҳовлилари саҳнида недир бир кичкина қора ўралашиб юрганини кўради, сўнг бу қорага яна биттаси қўшилади... отаси билан онаси... сингиллар уйли бўп кетган... икки укаси йўқ... келмайди... хувиллаган ҳовли, қари чол билан кампир, бири қар, бирининг кўзи хира, иккита нордай ўғилдан айрилган...» «Юрагига олов туташди, куйди, жизгинак бўлди, қўй сийдиги анқиган қаттиқ ерга ўзини урди:

— Ў эналарингни, Гитлер-р...

Еки, бир тасодиф билан механизатор бўлиб, сўнг Қаҳрамон даражасига кўтарилган, шухратнинг ҳавоси кўзини тутиб тирноққа зор эканини ҳам кеч сезган, кейин эса ҳомиладор бўлган учун овозага ўч раҳбарларга ёқмаган, заҳар сочилган майдонларда «зангори кема»да жавлон уравери оғир дардга чалинган, охирида кўзи очилиб: «Мўндидай хотин бўлиб, эримнинг пайтавасини ювиб, ёвронини пишириб юрганим тузук эмасмиди, Назар ота?!» дея нафрат аралаш надомат чеккан, ва ниҳоят... бир бурда бўлиб қолган жасади оқ мато тортилган замбилда касалхона ҳовлисида олиб ўтилган Қурбонийнинг тақдирини бефарқ кузатиш мумкинми?!

Асарда ихтиёрсиз ва табиий кулги билан ўқиладиган сахналар шу қадар кўпки, уларга мисол келтириб ўтиришнинг ўзи ҳам ортиқча. Ҳатто романни унчалик ҳазм қилолмаган танқидчи ҳам уни ўқиб «кўнгли бироз яйра»ганини эътироф этибди.

Ш. РИЗАЕВ. Хўш, «Лолазор» романи нимаси билан адабиётимизда жиддий ҳодиса? Менимча, М. М. Дўст мазкур романида ўзбек адабиёти учун мутлақо янги ижтимоий тип образини яратди, аниқроғи, акс эттирди. Бу тип ким? Унинг қиёфаси, ижтимоий белгилари қандай?

Бундан бир неча йил аввал рус ёзувчиси Сергей Есиннинг «Имитатор» асари ёлмон қилинди. Назаримда, бу асар бизнинг воқелигимизда қаддан ортиқ кенг ёйилган ижтимоий тип — имитатор образини биринчи мартаба адабиётга олиб кирди. Энг сўнги «Русча-ўзбекча луғат»да имитатор сўзи «...имитатор, тақлидчи, ўхшатувчи (худди ўзи бўлиб кетувчи одам ёки артист)» дея таржима қилинган. Менимча, имитатор тушунчасининг

моҳиятини «худди ўзи бўлиб кетувчи одам» (лекин ўзи эмас!) кўпроқ ифодалайди. Сергей Есин бош қахрамони Семираев образи орқали хизматда, турмушда, одамлар билан муносабатда, муомалада — умуман ҳаётда гўё яхши хизматчи, гўё яхши эр, яхши ота, гўё самийий суҳбатдош, умуман гўё одам бўлиб яшаётган шахс ички дунёсини таҳлил этади. Ёзувчи асар сарлавҳасига «иззатгалаб кишининг қайдлари» деган иловани қўшиш билан Семираевни ўз тилидан фош этади. Бундай тип ўтмишда ҳам, бугун ҳам, келажакда ҳам бўладиган жуда хавфли ижтимоий типдир.

«Лолазор» романидаги Назар Яхшибоев мисолида ўзбек имитаторининг конкрет образини кўрамаиз. Раҳмон тўғри айтди: бундай турланувчан шахсини, турланиш психологиясини турғунлик давригина эмас, ҳар қандай жамият, ҳар қандай шароит, ҳар қандай замон яратиши мумкин.

Р. ҚУҶҚОРОВ. Шуҳрат ака, менимча, фақат шу икки роман доирасидагина эмас, умуман ижодий принциплар борасида М. М. Дўст билан С. Есин муштарак йўналишдаги истеъодлар кўринади. М. Дўстнинг аввалги — «Галатепага қайтиш» ининг, С. Есиннинг конкрет образини кўрамаиз, услуби ҳам шуни исботлайди. Менимча, бу икки ёзувчи тушунтирадиган эмас, тушунмайдиган ҳикоя тарзини мукамаллаштириб боришяпти. Бунда бирор ижтимоий тип нигоҳи орқали унинг ўзи яратилган катнашган ва охир-оқибат ўзи қул бўлган муҳитнинг моҳияти таҳлил қилинади. (Фош қилинмайди, таҳлил қилинади!) Бу тип муносабатларга киришар экан, аввал ўз ҳарифининг (ҳа, айнан рақибининг! Чунки у ўртача «объектлар»га, «чоршанбилар»га жуда осон диагноз қўяди, жиддий эътиборни уларга исроф қилмайди!) руҳиятини обдан ўрганади, сеадирмай шу руҳиятига мослашгандай бўлади, финалда эа бу руҳиятни бошқариш усулларига эришади. Гап ошқора суҳбатларда эмас, пинҳона ўйинларда ҳал бўлади. Яхшибоев бу ҳақда: «Ҳозирча усталлик қиялпман, йўлни тоялпман», дея фақат ўзига сир очса, нухакаш рассом Семираев: «Тўғри, менинг ўйларим эзгу бўлмаган. Бироқ улар меники эканлиги тўғрисида шакқатсиз бўлмоғим керак» деган ички программага эга. Мана шу усталлик, шакқатсиз ниқобланиш зулуксиз, бутун умр давом этаверади. Булар орасида «тақдирлар яратиш», «ундов белгилари кўпайиб кетмадим, дея шакқатсиз ниқобланиш зулуксиз, «озгина газаб, озгина гурур», «жабрдийда кўриниш», «тарих учун нутқ ирод этиш» каби минглаб ниқоблар, ҳатто элимни ҳам ниқоблаб кетиш бор.

Эътибор берсак, бундай ниқобланиш ҳодисаси жуда кўхна эканлиги — нақ Искандарнинг тобутдан қўлини чиқариб кетишидан, балки ундан ҳам олдиноқ бошлангани таъкидланади. Яхшибоев қурғур ўз

ўлимини Искандардан-да ўтказиб тақдим қиладики, Саидкул Мардонга қўшилиб кўпчилик, жумладан, Умарали Норматов ҳам доғда қолади: «Яхшибоевдан ижодкор сифатида доғ қолди, айни пайтда ундан яхшигина бир бор қолди»...

М. НОМОЗОВ. Роман мутолаасидан сўнг, ўйлашимча, кўпгина ўқувчилар кўнглида бир иштибоҳ туғилади: «Мана, Назар Яхшибоеву Ошноларнинг қандай одам эканини кўрдик: катта бир арбобга хос, ҳаммадан ажралиб турадиган истеъдоди йўқ экан. Бир халқни бошқара оладиган салоҳият кўрмадик. Фақат, қандай қилиб булар мундай юксак лавозимларга ўтириб қолдилар?» Романда бу шубҳага асос берадиган ўринлар бор, лекин жавоб йўқ. Буни, менимча, романининг камчиликларидан бири ҳисобласа ҳам, ҳисобламаса ҳам бўлади. Романда уларнинг қандай қилиб шу мансабларга кўтарилганини кўрсатиш мақсад қилиб олинмаган, мақсад шу одамларнинг руҳини таҳлил қилиш эди. Шу маънода бу ҳолни камчилик ҳисоблаш қийин. Лекин шу ҳолнинг кўрсатилмагани бошқа томондан қаралганда, давр манзарасининг ўқувчи тасавурида яхлитлашмаслигига сабаб бўладики, буни ҳазм қилиш анча мушкул, шу маънода уни камчилик деб атаса ҳам бўлади.

Умуман олганда эса, роман туқимасидан, образлар талқинидан чиқиб келиб шубҳага жавоб берса бўлади. Маълумки, сталинизм даврида большевиклар партиясининг эски, синалган гвардияси қириб ташланган эди. Бундай шароитда эса тасодифий одамларнинг кўтарилишига имкон яралади. Н. Яхшибоев билан Ошно шундайлар тоифасидан. Истеъодлар йўқ жойда раҳбар ўринларга анкетаси тоза ўртамеъналар ўтириши ҳам-мамизга маълум ҳақиқатку! Яъни-ким, шер йўқ жойда бўри ҳам подшо.

М. ОЛИМОВ. Негадир бу икки шахсга, улар ўртасидаги муносабатларга пастроқ назар билан қараш ҳоллари сезилмоқда. А. Отабоев Яхшибоевни: «мураккаб образ эмас», дейди. М. Номозов эса Ошнони бориб турган ўртамеъналар қаторига қўшди.

Яхшибоев билан Ошнони бир-бирига ҳақиқатан ҳам дўст эди, дейиш мумкинми? Бизнингча, мумкин. Дўстлик, бирдамлик, қасамга содиқлик бўлса, шунчалик бўлади. Замонанинг норасолиги, Яхшибоевнинг чинакам ёзувчи бўлмагани ўз йўлига, Фарҳод билан Шопурнинг дўстлиги бизни чалғитмасин. Улар — идеал дўстлик. «Лолазор» эса реалистик асар. Винобарин, Яхшибоев билан Ошнонинг дўстлиги — реал дўстлик. Реал дўстлики эса зиддиятларсиз, яқинлашиш ва узоқлашишларсиз, муқаррар ҳисоб-китобларсиз, ихтиёрний-мажбурий муросалар, бир-бирига ён беришларсиз, ва ниҳоят, бу дўстликдан кўра ҳам ростроқ азалий

танҳоликсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Оғир талабалик йилларида Яхшибоев мардикорликка чиқди. Харидор «корнингни тўйғизсам, бас» деб шарт қўйди. Яхшибоев унамади. «Унагиси келди, лекин у ёқда Ошнонинг оч юрганини эслади». Бу туйғу дўстнинг туйғуси эмасми? Тўғри, у васийликни ёқтиргани учун ҳам шундай қилди, лекин инсоний муносабатларни инсон табиатиинг мана шундай туғдибитди хусусиятларидан ташқарида тасаввур қилиб бўлмайди-да.

Йўлтўсарлиги фош бўлиб, ўртада можаро қўпгач, Яхшибоев ўзини каммарга осмоқчи бўлиб, юзтубан йиқилиб тушди. Едида: тирсагида чидаб бўлмас оғриқ уйғонган эди. «Яхшибоев шу тафсилотни ҳам умр-бод эслаб қолди: ўшанда Ошно ўзининг қўйлагини йиртиб боғлади». Бу ҳодиса нимадан далолат?

Саидкул Мардон айтмоқчи: «Умуман, Ошнода меҳру оқибат масаласи ёмон эмасди». Яхшибоев эса Ошнога ошнолигидан, у тепасида турган кучга дахлдорлигидан, пайтида жабр кўрган бўлса ҳам, бир умр кўпроқ мамнуният туйиб ўтди.

М. НОМОЗОВ. Мундай қараганда, Ошно образи етарли даражада очилмагандай таассурот қолдиради. Менимча, бу дастлабки таассурот алдамчи. Бу икки дўстнинг бирга кечган ёшлигига бағишланган саҳифаларда Яхшибоевнинг Ошнодан маънавий жиҳатдан устунлиги яққол кўринади. Ошно бировнинг кўмагисиз, қўллаб-қувватлашларисиз бирон иш қила олмайдиган одам. Унинг тезликда шароитнинг қулига, бировлар қўлидаги қўғирчоққа айланишига ишонса бўлади. Яхшибоев, аксинча, ўзига мустақил, характери шаклланган, бировнинг етовига ҳуда-беҳуда юриб кетавермайдиган одам. Лекин роман давомида шу нарса аниқ бўла борадики, Яхшибоевда ҳам исёнкорлик, ўз ўйларини амалга оширишда ташаббускорлик, шароит ҳукмига бўйсунмаслик хислатлари етарли эмас. Яхшибоев руҳидаги жанжал-низога ўчлик, манманлик, тўпорилик аниқ бўла боргани сайин, бизда Ошнонинг ўша бошда таъкидланган покизалигига ишонч сўна боради.

Ш. РИЗАЕВ. Менимча, Мусурмон, «Ошно бировнинг етовисиз юрولмайдиган одам» деган фикрингизга қўшилиб бўлмайди. Ошно биз тасаввур этгандан кўра мураккаброқ шахс. Шунингдек, А. Отабоев ҳам ўз мақоласида «Бу тақдирни (Яхшибоев тақдирини. — Ш. Р.) қандай шарт-шароитлар, ижтимоий воқеалар белгилаган? Романдаги саргузаштлар ҳикоясидан бу воқеага ҳар тарафлама қониқарли жавоб олиш қийин», деганида Ошно образининг салмоғини бор жиддияти билан тушунмаган кўринади.

Кишилиқ тарихидан маълумки, ижтимоий об-ҳавони, одатда ҳокимиятга эришган шахслар белгилайди.

Демак Назар Яхшибоев каби шахслар тақдирини «ошно», «ошнолар» вужудга келтирган шарт-шароит, «ошнолар» пайдо қилган ижтимоий воқеалар белгиланган. Шундай экан, «Лолазор» романини «кечаги кун»нинг «биз билган одамлари» ҳақидаги асар дейиш мумкинми? Яхшибоев каби типлар тарихий тадқиқотга эга бўлган ижтимоий тип экан, уларни вақт чегараси билан ажратиб қўйиш бўлиб ўтган ва бўлгуси хавфни кўра билмаслик эмасми?! Турғунлик даври турланувчи типнинг гуллаши учун қудай шароит вужудга келтирди. Мурод Муҳаммад Дўст эса бевосита шу даврнинг онгли гувоҳи. Шу боисдан ҳам у азалий ва балки абадий муаммо — турланиш психологиясини, демакки шахс емирилишини ўзи кўрган, билган, кузатган тафсилотлар билан безайди. Агар таъриф жоиз бўлса, мен романини шахсининг емирилиши ҳақидаги муайян бир давр воқеалари билан безалган бадиий тадқиқот деб таърифлаган бўлардим. «Латифа оҳанги»ни баҳона қилиб, асарнинг ана шу марғини тушунмаслик «профессионал танқидчи»га обрў келтирмайди. Хўш, «латифа оҳанги» нима? Балки ёзувчининг айни шу романдаги услубини махсус жўнлаштириб камситмасдан уни «гротеск» деб атаган маъқулроқдир. Ҳар қалай, бадиият илмидан хабардорликка даъвогар киши ўрни билан «профессионал» тилдан ҳам фойдаланмоғи керак! Роман муаллифига асарнинг «Бемор» боблари, «Манзара»лари асосан гротеск усулида бўлгани учун таъна қилиб бўлмайди, аксинча, ҳодиса моҳиятида ётган трагизмини комик вазиятларда ифода этиш, аввало, роман бошланғич ниятининг табиий талаби бўлса, иккинчидан, М. М. Дўстнинг, ҳеч мулолағасиз, бадиий маҳоратидан далолат беради. Хўш, нима учун, танқидчи айтмоқчи, «латифа оҳанги» (аслида эса гротеск) романда Яхшибоевнинг Ошно билан, Тўпори, Қурбоний, Зоҳид, Александр Шоймардонов, Муҳсина, Муъясар, Чоршанба, Аввал ва шу қабилар билан боғлиқ айрим воқеа ва хотиралар ифодасида кенг қўлланилади-ю, «Қиссанавис» боблари, Ҳотам шўро, Олия тақдирлари билан боғлиқ саҳифаларда босиқ, драматик оҳанг касб этади? Яхшибоев шу қадар мураккаб образки, у ўзлигини, самимиётини сақлашга мажбур этиб турган сўнги илинжи Олиядан ажралгандан кейин буткул икки ҳаёт кечиришга ўзини ихтиёрли маҳкум этади. Биринчи — ички мушоҳадалари, иккинчиси эса — гўёки самимий фаолияти, ясама ҳаёт тарзи. Гарчи унинг ички мушоҳадалари асосан Яхшибоевнинг гўёки самимий фаолиятининг узоқ ва яқин келажакдаги вазифаларини белгилашга қаратилган бўлсада, гоҳ сарҳисобга имкон топиладан келарда ички «мен»и ўйғониб, нурли хотиралар, самимий ички икромларга мажбур этади. Ана шу икромлар ҳолатнинг табиий тақозосига кўра босиқ, драматик

оҳангда ифодаланади. Гротеск эса Яхшибоев ясама ҳаётини кечираётган, гўёки самимий фаолият, муомала-муносабат юритаётган ва шуларни сарҳисоб қилаётган саҳифаларда қўлланилади. Яхшибоев онгли ҳолда «масхарабозлик» қилаётганини англамаётган ва ҳеч қачон англамайдиган ва айни ҳолда ўзинга нисбатан муносабатда «масхарабозлик» қилаётган кимсаларнинг ичу ташини билиб тургани учун ҳам улардан кулади, ўзининг ясама фаолиятини самимий қабул қилаётганлари учун масхаралайди. Бу «масхарабозликлар» — ҳаётдаги фарслар. Яхшибоев онгли равишда яратаётган фарслар. Фарс эса, ўша «латифа оҳанги»ни тақозо этапти. Мундарижага мутаносиб шакл. Бадиий маҳорат аслида шу эмасми?!

М. ОЛИМОВ. «Назаримда, Яхшибоев образининг руҳий-психологик таҳлилидаги етишмовчилик автор таллаган ҳикоя услуби билан боғлиқ. Шундай таҳлилининг теран бўлишига романдаги латифага мойил ҳикоя тарзи имкон берамаган; асардаги «аччиқ ҳаёт ҳақиқатини енгил юмор пардаси назарингиздан тумандай тўсиб, киралаштириб туради», деб ёзади А. Отабоев. Қараган-а, асар чинакам комизм билан сугорилган бўлса, комизмни кулгидан, юмордан айру тасаввур қилиб бўлмасая-ю, «латифага мойил ҳикоя тарзи» қаҳрамоннинг теран таҳлил этилишига, юмор эса комизм замиридаги аччиқ ҳаёт ҳақиқатларининг очилишига халақит берган, десак... Алининг дўпписини Валига кийгизишдан бошқа нима бу? Ахир, ақсинча, мана шу «латифага мойил ҳикоя тарзи», жонли юмор асарда таҳлилнинг теран бўлишига имкон берадиган асосий йўллардан бири эмасми?!

Мақола охирида муаллиф «булар — менинг шахсий мулоҳазаларим» деб сувдан қуруқ чиқиб кетмоқчи бўлган. Ўйлашингиз мумкин: эҳтимол, А. Отабоевнинг шахс сифатида ҳам, танқидчи сифатида ҳам комик оҳангдаги асарлар унча ёқмас, у кўпроқ трагизмни хуш кўрар? Ундай дейдиган бўлсак, ахир, у «Ойдинда юрган одамлар»дек чинакам жоғирий асарни ҳам, майда оилавий бахтсиялик асосига қурилган, катта ижтимоий муаммолар четлаб ўтилган, деб танқид қилган эди-ку, буни қандай ҳақолаш керак?!

Р. ҚУЧҚОРОВ. Мен Игорь Золотускийнинг нима учун «Кунда»га бурнини жийриб, «ундан романининг ҳиди келмайти» деганига («Знамя» журн. 1987, 1-сон) хийла тушунаман, бироқ А. Отабоевнинг «Лолазор»дан романининг ҳидини туймагани унда латифадан бошқа нарсани иллагаганига, асарга бу қадар сунъий бирёқлама муносабатда бўлганига аввалгила тушунамадим. Бироқ, у ёқлаб мақола ёзган айрим авторларнинг ҳикоя услубини, яна, М. Муҳаммад Дўст романидаги кинонинг серкираллигини... эслаб, масала моҳиятига етгандай бўлдим. А. Отабоев учун яхшибоевлар тақдирини «қумдаги илон изидек

турмушимиздаги майда интригаларнинг акси» бўлиб кўринади. Майли, бу «майда интригалар»га ем бўлган Қурбоний, Тўпори, қолаверса, халқ тақдирини (энг олди вақили бўлган Қурбоний қисмати халқ қисматидан унсиз дарак беради!) қўйиб туррайлик-да, Яхшибоевнинг ўз ҳаётига, унинг хотини билан муносабатига бирров назар солайлик. Ҳарқалай, Яхшибоев ҳам одам, одам бўлганда ҳам «чиритиб юборадиган» одамлар хилдан эканини танқидчи инкор қилмаса керак. Демак:

«— Эгоист! — деди Муҳсина хоним кўзларига ёш олиб. — Мени зор қақшатиб кетмоқчимисиз!..»

Яхшибоев бирор дақиқа кутиб турди — Муҳсина хонимга ҳаяжонини босишга имкон берди. Кейин, хотини жўнроқ тусга тушгач, секин давом этди... Ўйладики, хотини шу, фарзандми шулар, қузғун-ку, ўлаксаҳўр! Пойлаб туришибди-ку! Тезроқ ўлақолмайсанми, ўртоқ Яхшибоев?.. Меҳрни пулга сотиб олгандан кейин, юришдан не мурод?..»

Ёки:

«Яхшибоевнинг димоғи ачишди, кўзларига жиққа ёш қуйилиб келди... Муҳсинахоним чўчиди, бир муддат кўзлари жовдираб турди, сўнг йиғлаб юборди... Эрининг кўксига бошини қўйди. Яхшибоев у я л д и. Ёлғон, деб ўйлади, қилиб юрган касби-да.

Муҳсина хонимнинг саҳна машқи зўр эди, бир дақиқалик «к ў р м л и манзара асносида кўлларини қароват четига тираб турган эди...»

Романдан нуқул «трагедия ва шафқатсиз ҳақиқатлар тасвири»ни талаб қилавериш тўғри бўлармикан ёки, ҳеч бўлмаса, юқоридагидай ҳолатларнинг замирига чуқурароқ назар ташлаш фойдалимикан?

М. ОЛИМОВ. Яхшибоевнинг оқимга тушгандан кейинги ижтимоий ва ижодий ҳаётигина комедия. Лекин унинг интим ёки оилавий ҳаёти — яхшигина драма.

Яхшибоевдек нуфузи баланд, бир ишора билан унча-мунча одамни йўқдан бору бордан йўқ қила оладиган, эшигида ҳодима сақлаб, «очерка»ю романларини чоршанбиларнинг қўли билан ёзадиган, босиб ётган жағфармаси билан «фосик хотин» у «оқпадар фарзанд»ларнинг кўзини ўйнатиб, атрофида гирдиқалалак қилиб юрган одам, боя Мусурмон таъкидлаганидек, мўйсафид боши билан пайпоқларини ювади. Нима бу? Ўзига хос драмами? Хўш, бу драманинг сабаби нима? Муҳсина хонимнинг ўлардай танбал, боз устига, пошшойимлардай танноз хотин эканлигими? Йўқ. Муҳсина ундай аёл эмасди, эҳтимол, дурустгина хотин бўлиб қолиши ҳам мумкин эди. Лекин нима бўлди-ю, фалакнинг гардиши тескари айланиб, илгариги илик муносабатларга дарз кетди. Муҳсинага уйланган, ундан бир фарзанд кўриб, иккинчиси кутаётган Яхшибоев Олияни яхши кўриб қолди. Бироқ қутилмаганда бу савдога Ошно аралашди. Яхшибоев дўстига тавалло қил-

ди: «Сендан дўстлик тама қилмайман, майли, ўз холимга кўйиб бер, мен шу Олияга уйланаё...» Бу гаплар қор қилмагач, иддаога ҳам ўтди. Лекин барчаси бекор. Яхшибевнинг бу азии Ошно тарҳини тузган тақдирга тўғри келмас эди. «Энди сен гапга тузукроқ қулоқ сол, деди (Ошно — М. О.), сен Муҳсинасиз яшашнинг мумкин, лекин мен Муяссардан воз кечолмайман, Муяссар Муҳсинадан воз кечолмайди, мен сендан воз кечолмайман... бу ёғига чидайсан, жўра... кўриб турибсанки, бу ҳалқани ҳеч узиб бўлмайди... Муҳсина сен ўйлаганчалик ёмон эмас: ақлли, дидли аёл, танилиб борапти, энди сен болалари билан кўчага қувиб чиқарсанг, эл нима дейди?»

Хуллас, бу мунозарада Ошно кучлилик қилди: Яхшибевни «номаъқул» қароридан қайтарди.

Хўш, оқибат нима бўлди? Оқибат шу бўлдики, ўртадан меҳр кўтарилди, кўнгилда бир армон қолди. Касалхонада Яхшибев хотинининг дийдиёларидан бешиб хаёлга чўмади: «Мен асли Олияга аталган эдим, лекин сенга насиба қилиб белгилашди, йўриқдан чиқиб кетолмадим, ўзимни сотдим...»

Хўрлиги келди. У аини хотиротдан қочиб яшарди. Аини хотиротни ўйласа бас, ўзини ерга отиб ургиси келарди.

Лекин тақдирнинг бу ўйинида Муҳсинанинг ҳам ўз ҳақлиги, ўз ҳақиқати бор. У, боя айтганимиздек, онасининг қорнидан «фосиқ хотин» ёки «шанги ёсуман» (Яхшибевнинг таъбирлари) бўлиб турилгани йўқ.

Муҳсина Назарни еру кўкка ишонмай севар эди — унинг барваста вужудини, мардона феълени, борлигида гупурган йигитлик, ёшилик оташини... Муҳсина буларнинг барчаси фақат ўзиники бўлишини, фақат ўзига аталишини истар эди. Лекин Олия масаласи ўртага тушгандан кейин у Яхшибевнинг қалби ўзига аталмаганини ва аталмаслигини англаб етди. Яхшибев яна домига тушгач эса, қадр топмаган меҳр-муҳаббати учун ундан қасос олиш йўлига ўтди. Муҳсина хоним санъатда ким бўлишдан қатъи назар, ҳаётда ўз кадр-кимматини биладиган, икки одамнинг турмушида меҳр нимаю қалб нима экинини етарлича тушунадиган ўзича ориятли, ўзича кучли аёл. Лекин Яхшибев касалхонага бирор-бир дардига шифо истаб боргани йўқ, у амалдан уйидан бош олиб чиқиб кетди. Муҳсина хоним Яхшибевни қатъий режа асосида, атайини, махус мана шу кунга ёки кўргиликка дучор қилди. Бир вақтлар Яхшибев уни меҳрга зор қилган эди, энди у Яхшибевни худди ўшандай аҳволга солди. Қайтар дунё!

Ш. РИЗАЕВ. Мен юқорирокда романни шахсининг емирилиши ҳақидаги асар деб айтдим. Бу жараёнини тадқиқ этиш учун ёзувчи Яхшибев билан Ошнонинг бутун онгли ҳаётини Яхшибев хотиралари тарзида ифодалайди. Нисбатан холис нигоҳ бўлиши учун Саидқул Мардон — қиссанавис

образи киригади. Ўқувчига шу икки нигоҳ (гоҳо асарни ўқиш жараёнида учинчи нигоҳни — авторнинг ўзини ҳам сезиб турасиз) орқали Яхшибев ва Ошно шахсиятининг тадрижини кўрсатади. Шахе маънавий мувозанати бузилишининг сабаб ва оқибатини тадқиқ этади.

Р. ҚУЧҚОРОВ. Кечирасиз, шу ерда гапингизни бўламан. Ҳақиқатан ҳам «қиссанавис» қисмининг ёзилиш услуби «Манзаралар»никидан сезиларли фарқ қилади. Эътибор беринг: масалан, кўчат экиб боғ яратиш эпизодини қиссанавис самимий бир завқ билан, ўйлар ниҳоясида барибир Яхшибевга ачиниб ҳисси билан эсласа, Яхшибев учун бу кун Саидқулнинг «итдай ишлатилгани» билан мароқли, холос.

Ш. РИЗАЕВ. Ҳа. Худди шунинг учун ҳам Саидқул Мардон асарда иллюстратив образ эмас. Унинг ҳаёти Яхшибев ҳаёти билан ёнма-ён тасвирланиб борилади. Ёзувчи асарни махус шундай қуради. Зеро Саидқул Мардон ҳам Ошнога ошно бўлиши, яқинлашиши мумкин эди. Ҳеч бўлмаганда, Ошнонинг ёки Яхшибевнинг чоршанбиларидан бири бўлиши мумкин эди. Асарда Саидқулни «чоршанблар» қилишга бир неча марта уринишлар кўрсатилади ҳам. Аммо Саидқул «чоршанби»га айланса, ўша ерда унинг тасвири тугар эди, чунки унинг тақдирини ҳам Яхшибев тақдирини айталиб қолар эди. Ёзувчи мазкур образдан ўқувчи учун муқофосани кўзда тутди. Яшаш мумкин экан-ку, қутқулардан сақланиш эвини қилса бўлар экан-ку, деган бир ҳақиқатга ўқувчини ҳам, қолаверса, ўзини ҳам ишонтирмоқчи бўлади. Саидқулнинг укаси бўлиши мумкин бўлган одамнинг ёди учун изтиробли кечинмаларини ҳазин, дардчил, халқона бир мунгли оҳангда жуда таъсирли тасвирлар экан, беихтиёр Яхшибев билан Саидқулда маънавиятнинг қадри, нисбати қай даражада эканлиги ҳақидаги қиёслар хаёлга келаверади. Хўш, Яхшибевда ўша маънавиятнинг қадри қандай? Виргина шу масаланинг ўзи Яхшибев шахсининг тадрижини кузатиш учун қифоя. Назарнинг Олия билан муҳаббати сўндирилишигача кечган ҳам ташқи, ҳам ички ҳаёти мутаносиб. Ҳаётининг ана шу палласида у ўзлигини сақлай билди, фожияни кўриб юракдан йиғлай олди, эл дардига ош бўлишни ўйлади, Булдуруқда — илдиллари томир отган жойда рўзгор, бола-чақа қилиб, ҳаётга, табиатга ошуфта яшаб ўтишдек тақдирни тилади ўзига. Ун томлигидан қоладигани ўнтача ҳиқояни ҳам шу кезлари ёзди. У истездодли эди, пок эди, маънавияти бутун эди... Аммо... ўша олижаноблик билан берилган қурбон Яхшибевда маънавиятнинг секин-аста қадрсизлана боришига, пировардида эса инқирозига олиб келди. Яхшибевни оқлаш ҳам мумкиндай. У ўз севгилиси Олия учун одамлигини қурбон қилди. (Шундан кейин ҳам Яхшибевни «мураккаб образ эмас» дейиш мумкинми?) Му-

ҳаббати учун маънавиятидан воз кечди, аммо юрагига алам туғди, ўч олиш нияти билан (аввал Ошнодан, кейин одамлардан, дунёдан ўч олиш нияти билан) қолган умрини ўтказди. Истеъдодини майдаю йирик интригаларга сарф этди. Гарчи Яхшибевни ҳеч бўлмаса тушуниш, унга ҳамдардлик билдириш мумкин бўлса-да, барибир эътироф этолмайсиз. Чунки дунёда муҳаббатдан юқорироқ турувчи қадриятлар ҳам бор! Наҳотки севгилиси учун тақдирини қурбон қилиб инсонийлик қила олган кимса аламдан бирин-кетин бор маънавиятини, сўнг эса халқ, Ватан туйғусини ҳам қурбон қилса? Шуларнинг тағида яна бошқа бир каттароқ қутку, каттароқ сабаб йўқмикан?! Назаримда, қутқулар ичида улканроғи — Назар Яхшибев ва яхшибевчиликнинг моҳияти сабаби — эътиқодсизлик. Агар Яхшибевда собит эътиқод бўлганида вақтинчалик ожизлик умрбор аламга, маънавиятининг буткул инқирозига айланмаган бўлар эди. Буни Яхшибевнинг ўзи ҳам билади: «Қизик, деб ўйлади (Яхшибев — Ш. Р.), худо бўлса, агар худою нариги дунё деганлари бўлса, охирадда юзлашиш эҳтимоли бўлса... ўшандаям оларимдими? Йўқ, ололмасдим, қўрқардим!» Демак, эътиқодсизлигини Яхшибевнинг ўзи ҳам эътироф этапти.

Яхшибев-ку тақдирини яшади, бироқ эртанинг яхшибевлари — бугунги чоршанбилар-чи? Уларга эътиқодни ким топиб беради? Ахир яхшибеву ошноларнинг бутун кечмиши агар худо бўлмаса, ҳақиқатми, маънавиятми, адолатми, поклик-ҳалолликми, қай бир муқаддас туйғуларни эътиқод даражасига кўтармоқликни, шуларгагина сизинмоқ кераклигини таъкид этмайди?! Яқин келажакда чоршанбилар, ҳақиқатан ҳам Яхшибев тушида қайта-қайта кўрганидек, Яхшибевни қизғиш деворга тираб қўйиб, сархил-сархил ноқлар билан урармикан?! «Лолазор» романи шу ниятда ёзилган. Ёзувчи бир шахнинг, шахсларнинг емирилишини бадий тадқиқ этиш асосида барчамизни «кечаги, бугунги ва эртанги куннинг ҳам муваққат, ҳам абадий муаммолари ҳақида жиддий, «чуқур ўйлашга, дард чекишга» ундамоқда.

Р. ҚУЧҚОРОВ. Ёзувчи сиёсий юзсизлиқни Александр (Искандар) Шоймардонов образига ўзига хос яратган. Бу одам исми билан қўшиб элини ҳам сотади, халқнинг тақдирини ўртага тикиб ўйнайди, ўйнатади. Умуман роман қаҳрамонларининг фаолияти, Яхшибевнинг ўзи тан олиб ўйлашча, кўғирчоқ ўйнатишга ўхшаб кетади. Фақат, бу кўғирчоқ эмас, ҳаётда, сиёсатда, балоғатга етмаган элнинг кўз олдига, унинг елкасига қурилган сахнада юз бераверади. Қурбонли ва Тўпориларни Яхшибев ўйнатади, Яхшибевни Ошно, Ошнони бўлса Катта Пахтакор. Дарвоқе, Катта Пахтакорнинг ўзи ҳам жуда унақа муста-

қил эмасдай. Агар яхшибоеву ошнолар қўғирчоғининг остига қўл тиқиб ўйнатиладиган туридан бўлишса, Катта Пахтакор марионет қўғирчоққа ўхшаб кетади. Романда, эслайсизми, мана бундай жой бор:

«Катта Пахтакор: «Надо!» деб турди.

Ошно унга жўр бўлди: «Надо!» Катта Пахтакор шахсан ўзи яна бир бор келиб кетди «Надо, Харунчик!» Бу гал овозида норозилик бордай эди: Ю қорининг талаби шу!» (Таъкид М. М. Дўстники.)

Катта Пахтакорнинг (Катта Қўғирчоқнинг) иплари шу юқорининг қўлларида ўйнаса, ўз навбатида, бу ўйнатувчи қўлларга ҳам қандайдир иплар боғланганини тасаввур қилиш қийин эмас...

М. НОМОЗОВ. Ҳеч бир одам жиноятчи бўлиб туғилмайди. Уни шароит шунга мажбур қилади. Яхшибоев билан Ошно ҳам шундай бир муҳтда тасвирланадики, бу ерда истасанг-истамасанг ўзинг хоҳлагандай эмас, ўзгалар хоҳлагандай, шароит тақозо қилгандай яшашга мажбурсан. Яхшибоев билан Ошнонинг шундай бўлиб қолишида улар яшаётган муҳит айбдор. Ошно ўзгалар назарида покиза бўлишга ҳаракат қилади, лекин бу «ўзгалар» назаридаги поки-

залик, тозалик анкета тозалигидан бошқа нарса эмас.

Қўнгли истаб, бошқаларни ўйлаб бир иш қилишга ўрганмаган, шароитга қарши бормасликка интилган Ошно вақти келиб ноилож Тўпори, Зоҳид кабиларга инон-ихтиёрни бериб қўяди. Камбағал қишлоқда бева Кунсулувга уйланиб умр ўтказиш, шаҳарда эса яхши ишга жойлашиш, демакки, бой-бадавлат бўлиш имконлари тўқнашганда шаҳарни танлаган Яхшибоев аста-секинлик билан ўзига, ўз истакларига қарши боришга ўрганди...

Яъниким, ҳар икки ошно ҳам шароитга қўл бўлишга, қўл бўлгандаям қойилмақом қўл бўлишга ўрганди.

Р. ҚУЧҚОРОВ. Муҳтасар қилиб айтганда, ҳаёт аталмиш нозик бир синов, икки йўқлик оралигида тасодиф-ла пайдо бўлган юракнинг омонат типирлаши давомида кўзнинг, ақлнинг, қўлнинг, лунжнинг талвасасини ўзида мужассам этган НАФС ўз инқирозига ҳам манфаат юклати, бу ўлик ва тирик манфаатлар ОЛОМОНдан ХАЛҚқа айланишга шошилмаётган миллионлаб кишиларнинг ҳозирча англамаган манфаати устидан кун кўраётгани — «Лолазор» романининг асосини ушлаб турган гоъвий ва бадий ҳукмдир.

РЕДАКЦИЯДАН

Азиз журналхон! Мана, фаол ёш танқидчиларимизнинг Давра суҳбатидан сиз ҳам огоҳ бўлдингиз. Уйлаймизки, Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор» романини («Шарқ юлдузи» ж., 1988 й., 3—5-сонлар) ҳам ўқигансиз. Демак, ўз фикрларингизни матбуотда эълон қилинаётган фикр-мулоҳазалар билан қийёслаш, тўғри хулосалар чиқариб олиш имкони бор Сизда. Адабий танқиддан кўзланган мақсадлардан бири ҳам шу-да, асли. Табиийки, романинг ўзи ҳам, ушбу Давра суҳбати ҳам ҳали кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўлади. Зеро, ҳеч ким, ҳатто энг зукко танқидчиларимиз ҳам ўз фикрини мутлоқ тўғри деб айта олмайди. Баҳсда эса, ҳарҳолда кўп нарсалар ойдинлашади. Шунинг учун ҳам адабий танқид бўлими бундан буён ёш ёзувчи-шоирларимизнинг бадиий салмоқли асарларини мунтазам шу тарз кўриқдан ўтказиб боришни режалаштирди. Барча ёш танқидчи, адабиётшуносларимиз муҳокамаларда фаол иштирок этади, деган умиддамиз.

Сизнинг назарингизда, янги чиқётган қайси асарлар алоҳида эътиборга лойиқ? Ешларнинг қайси зўр асарлари адабий танқид назаридан четда қолиб кетган? Қайси асар ҳусусидаги баҳслар Сизни қониқтирмаган ва унинг давом этишини истайсиз?

Жавобларингизни кутамиз.

НАЗМ ◆ НАЗМ ◆ НАЗМ ◆ НАЗМ ◆ НАЗМ ◆ НАЗМ ◆ НАЗМ ◆ НАЗМ ◆ НАЗМ ◆ НАЗМ ◆ НАЗМ ◆ НАЗМ ◆ НАЗМ ◆ НАЗМ ◆

Исмоил Маҳмуд

* * *

Кўргим келди. Кўзларингга термулгим келди,
Бир дам бўлсин ёнингда жим ўлтиргим келди.
Кўнглимдаги ўтни бир зум сўндиргим келди,
Сен йўқсан. Сен йўқсан. Сен йўқсан.

Ўз аҳволим ўзимга чин — сенга билинмас,
Сенсиз умрим умр эмас, куним кун эмас,
Кўзларимга сендан бошқа ҳеч ким кўринмас,
Сен йўқсан. Сен йўқсан. Сен йўқсан.

Нечун сенга бунчалар мен, ох, кўнгил қўйдим,
Борлигингни борим дедим, бўлимга йўйдим.
Борлигимга йўйдим, аммо зоримга тўйдим,
Сен йўқсан. Сен йўқсан. Сен йўқсан.

Вақт

Эртақ айтиб беринг, деб
Болаликда ҳар оқшом,
Бувимни саволларга
Кўмиб ташлардим тамом.

У бир хўрсиниб шунда
Қилганича шикоят,
Сўнг кўзида порлаб нур
Қилар эди ҳикоят.

Гоҳ тонггача айтарди,
Тўлқинланиб куюниб.
Уҳ тортиб қўярди гоҳ,
Гоҳида-чи суюниб.

Бошидан ўтган каби
Ҳар бир эртаги гўё,
Аралашиб кетарди
Ўз умри-ла доимо...

Ичидан тўқирмиди,
Айтармиди билганин,
Ҳеч фарқига бормасдим
Ёлғонлигин, чинлигин.

Энди билсам, эртақмас,
Тарих экан у гаплар.

Шу тарзда туғиларкан
Энг ҳақиқий эртақлар.

Энди эртақ айтинг, деб,
Кенжатоим ҳар оқшом
Ўша эски гапларни
Менга ёғдирар мудом.

Чуқур хўрсиниб мен ҳам
Хаёл қилиб ниҳоят,
Кўзларимда порлаб нур
Қиладурман ҳикоят.

Бошимдан ўтганини
Эртақ қилиб айтаман.
Кўрган-кечирганларим
Ёдга олиб қайтаман.

Ҳеч ёлғон тўқимасдан,
Айтгумдир ўтган гапни.
Яратаман шу тарзда
Энг ҳақиқий эртақни.

Фақат ном, шаҳар ўзга,
Ўзга бўлар вақт, макон.
Аммо юраги ўша,
Кечмиши ўша ҳамон!..

Дўстмурод
Абдурахмонов

Халқнинг ўзидан сўранг

Мен йигирма тўққиз йилдан бери деярли ҳар йили бир марта бир ойлик муддат билан ўзбек шеваларини ўрганиш бўйича илмий экспедицияда бўлиб қайтаман. Тошкент, Сирдарё, Жиззах, Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё областларида (уларнинг баъзиларида бир неча марта) бўлдим. Бу жойлардаги ўзбек шеваларини ўрганиш билан бирга шу шевалар вакиллари бўлган халқларнинг этник состави (уруғ-аймоқларга бўлиниши), шажараси, ўтмишда қандай халқлар билан муносабатда бўлганлиги, ҳозирги тил ва этник муҳити, расм-русумлари ва қадимий урф-одатлари, азалий машғулоти, касби-кори, фольклори ҳамда уларнинг моддий ва маънавий ҳаётларининг яна бошқа бир қанча соҳаларига доир кўплаб ажойиб маълумотлар тўпланди, ҳар хил текстлар ёзиб олинди. Шу муносабат билан айрим этнографик адабиётларда (масалан, Ўзбекистонни районлаштириш бўйича эълон қилинган ишларда) ана шу областлардаги аҳолининг этник состави, топонимияси ва тарихига доир янглиш ва хато маълумотларнинг ҳам мавжуд эканлиги маълум бўлди. (Масалан, баъзи уруғларнинг номлари, тарқалиши нотўғри кўрсатилган, топонимлар янглиш талқин қилинган ва ҳоказо).

Ўзбекистоннинг турли районларида олиб борилган кўп йиллик кузатувлар, йиғилган бой ва хилма-хил материаллар одамнинг бир тушунчага бўлган ишонч ва эътиқодини борган сари орттириб борапти. Бу — халқнинг ўзи тарих, деган тушунчадир. Тўғри, бундай тушунча аввалдан маълум, лекин биз, айниқса, мутасадди илмий жамоатчилик бунга кам эътибор берамиз. Ўзбекистон ва ўзбек халқининг ўтмиш тарихига доир бой фактик материал ҳозир ҳам халқнинг ўзидадир. Тўғри, Ўзбекистон ва ўзбек халқининг тарихи ҳақида совет олимлари ёзган асарлар, қўлёзма шаклидаги кўплаб ноёб тарихий ки-

тоблар, археологик қазिशмалар ва этнограф олимларнинг йиққан материаллари ҳамда турли даврларда қурилган тарихий обидалар яхши маълумот беради. Булар ўзбек халқининг ва Ўзбекистоннинг тарихини ёзишда асосий манбалар бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга Ўзбекистон ва ўзбек халқининг мукамал ва системали тарихини ёзишда тил материаллари ҳам жуда катта аҳамиятга эгадир. Бу борада Ўзбекистон топонимияси (ер, сув, жой номлари)нинг материаллари айниқса қимматли бир манбадир. Топонимларни бекорга «ернинг тили» деб айтмаганлар олимлар. Уларда халқимизнинг ва ўлкамизнинг тарихига доир жуда қадимий ва ноёб маълумотлар бекиниб ётибди. Шунга қарамай, Ўзбекистон топонимиясини илмий жиҳатдан ўрганиш ишига эътибор берилмай келинаёттир. Бу соҳада ўз ҳолича иш олиб бораётган айрим ўзбек тилшуносларининг фаолиятлари кўллаб-қувватланмай келинади. Мақола, китоб, диссертация тарзида яқунланган илмий ишлар ёки ўзбек шевашунос олимларининг бу соҳадаги тўплаган материаллари ва тадқиқотлари эса, Ўзбекистон тарихи билан шуғулланувчи олимларимиз томонидан ўрганилмаган, умумлаштирилиб ишлаб чиқилмаган, улардан тарих ёзишда фойдаланмай келинмоқда. Хатто Ўзбекистонда топонимия билан шуғулланадиган бирор илмий ташкилот ёки бўлимнинг йўқлиги жуда ачинарли бир ҳолдир. Ўзбекистон топонимиясини илмий асосда мукамал ўрганиш ишини планлаштириш ва уни тўғри ташкил қилиш вазифасини ҳеч бўлмаганда Ўзбекистон Фанлари академиясининг президиуми ўз қўлига олиши керак. Республикамиз ҳаётида юз бераётган иқтисодий, ташкилий-маъмурий ўзгаришлар, хусусан, бир областдан иккинчисига аҳолининг кўчирилаётганлиги, қишлоқлар ва област-

ларнинг йириклашиши, ердан ва экин майдонларидан фойдаланиш ишларини баъзан қайта ташкил этиш ва ҳар хил қурилиш ишлари каби факторлар ер-жой номларининг ўзгариб кетишига, уларнинг бир қисмининг эса тамоман йўқолиб кетишига ҳам таъсир этади. Шулар билан бирга халқимиз ва ўлкамиз тарихининг «кичик-кичик бўлакчалари» ҳам йўқолиб, унутилиб кетади. Биз ҳали шу пайтгача Тошкент, Андижон, Наманган, Марғилон, Фарғона, Уш, Узган, Асака, Бухоро, Термиз каби кўплаб шаҳарларимиз, катта-катта дарё ва кўлларимиз номларининг маъноларини билмаймиз, улар ўрганилиб, тарих китобларига, ўрта ва олий ўқув юртига мўлжалланган дарсликларга киритилиши лозим. Бундай маълумотларнинг Ўзбекистон тарихини бойитишдан ташқари, ёшларимизни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ишида ҳам аҳамияти беқиёсдир.

Халқимиз ва ўлкамиз тарихи учун муҳим бўлган яна бир манба — ўзбек шевалари лексикасида сақланиб, лекин йилдан-йил камайиб бораётган тарихий сўзлардир. Сўз ҳам тарих, у ҳам тарихий обида. Ҳар бир тарихий сўзда халқимиз тарихининг кичик бир «бўлакчаси» ифодаланган бўлади. Республикамизнинг турли регионларида азалий мавжуд бўлиб, сўнг йўқолиб кетган ёки қисман ҳар-ҳар ерда сақланиб қолган қадимий ҳар хил хўжалик соҳалари, турмуш тарзининг бирор соҳаси, расм-русумлар, урф-одатларнинг излари сўзларда сақланиб қолган. Халқимизнинг 70—80 ёшлардаги кекса авлодининг тили, нутқи, сўз бойлиги, сўзлаш услуби билан 18—20 ёшлардаги авлоднинг сўз бойлиги орасида жуда катта фарқ борлиги сезилиб турибди. Мен ҳар сафар экспедицияда бўлганимда бу ҳақиқатга амин бўламан ва отахонларнинг сўз бойлигини ёзиб олишга ошиқаман. Ўзимнинг ёшим ҳам эллиқдан ошган бўлишига қарамай, умримда эшитмаган, «туттилмаган» ажойиб сўзларга дуч келаман. Бундай сўзларни ўрганиб, улар ёрдамида шу халқ тарихининг бизга қоронғи бўлган кўп қирраларини библиб, илғаб олиш мумкин. Андижон областида бўлганимда, қўрғонтепалик отахонлар билан кўп суҳбатлашдим. Улар бу ерда азалдан нўхат экилмаслигини, бунинг сабаблари борлигини сўзлаб бердилар. Бу ҳам кичик бир тарих. Бундай маълумотлар Ўзбекистонда, унинг турли области ва районларида қишлоқ хўжалигининг қандай тармоқлари ривожлангани ва аксинча, қайси тармоқлари бўлмаганини, унинг сабабларини аниқлаш учун аҳамиятлидир. Шу хилдаги аъёнларни ҳам халқнинг ўзидан ўрганиш керак. «Ўз ерини ўз халқи билади» деган нақл бор тилимизда.

Бошқа бир мисол: қўрғонтепалик оқсоқоллар ўзларининг аслида Тожикистон Қўрғонтепасидан келганликлари (ўз номлари билан) ҳақида қизиқ тарихий маълумотларни сўзлаб бердилар. Бу ҳам эътиборли факт. Ҳар бир кекса авлод орамиздан кетганида ўзи билан жуда кўплаб ноёб сўзларни ва айни замонда тарихимизга, ҳўжалигимизга доир кўплаб маълумотларни, жой номларининг маъноларини ҳам абадий олиб кетади. Уларни қайта тўплаш мумкин эмас. Халқимизнинг тарихи, тили ва қадимий маданиятига оид бундай йўқотишлар тез-тез бўлиб турибди. Ахир В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, А. К. Боровков каби улўғ олимлар қўлёзма китобларда археологик обидаларда акс этмай қолган тарихий фактлар халқнинг жонли тилида сақланган бўлиши мумкин деб неча бор айтишган эди-ку.

Ўзбек халқининг этник тузилиши ҳам кўп йиллардан бери конкрет территориялар бўйича атрофлиқ ўрганилмай келинади. Ўзбек халқининг ва тилининг тарихи, этногенези учун жуда муҳим бўлган масаланинг бу аҳволда қолиши тамомла ачинарли бир ҳолдир. Бу соҳада қилинган ишлар жуда оз бўлиб, қаноатланарли эмас.

Ҳозирги пайтда катта-катта шаҳарларда ва уларга туташ бўлган қишлоқларда уруғ-қабилачилик излари деярли сақланмаган. Уларда тил (шева), маданият жиҳатидан яхлитлашган аҳоли яшайди. Лекин айниқса Тошкент, Сирдарё, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм областларида бундай ҳолга дуч келамиз: катта шаҳарлардан турли томонлар бўйлаб қишлоқларга юрганимиз сари аҳоли ҳар хил уруғларга бўлиниб, этник жиҳатдан парчаланиб боради ва аксинча, узоқ қишлоқлардан йирик шаҳарларга томон юришса, айниқса катта-катта марказий шаҳарлар ва уларнинг атрофларида келиб, аҳоли этник жиҳатдан биришиб, уюшиб яхлитлаша боради ҳамда уруғ-қабилачилик бўйича бўлинишлар ҳам йўқолиб кетган бўлади. Этник тузилиш бўйича бундай хусусиятни қисман бўлса-да, Фарғона водийси районларида, хусусан Андижон областининг чекка (масалан Шарқий) районларида ҳам кўриш мумкин. Бу хусусият Ўзбекистондан ташқарида, масалан, Қозоғистон, Туркменистон, Қирғизистон, Тожикистон республикаларида ва Шимолий Афғонистонда тарқалган ўзбеклар орасида ҳам ҳозиргача яхши сақланган. Бу ҳолат ана шу ерлардаги хилма-хил ўзбек уруғларини, уларнинг ҳаётидаги қадимий-анъанавий уруғ-қабилачилик муносабатларининг сақланиш даражасини жуда аниқ ўрганишни тақозо этади. Бунинг учун эса ўша ерларга бориш керак, у ерлардаги ўзбек аҳолисининг кекса авлоди хотираси ва ҳофизасида сақланиб қолган маълумотларни зудлик билан ёзиб оломоқ, ўрганмоқ керак.

Ҳолбуки, ўзбек халқининг этник тарихи ҳақида тарихий, тилшунослик-

ка доир айрим китоб ва мақолаларда, дарсликларда «Ўзбек халқи этник жиҳатдан яхлитланиб бўлган», «уруғ-қабилавий бўлинишлар йўқолиб, улар ўзбек халқи таркибига сингиб кетган» каби нотўғри фикрларни тез-тез учратамиз. Бундай мулоҳазалар бу масалани чуқур ва тўғри ўрганилмаганининг оқибатидир. Этник гуруҳларнинг «сингиб кетиши» барча областларда бир хилда ва бир текисда эмас. Шунингдек, ўзбек халқининг туркий бўлмаган бошқа (эроний, араб) халқлар билан ҳамда мўғул халқи билан бўлган тарихий муносабатлари ва уларнинг ҳозирги этник тузилишдаги кўринишлари ҳам етарлича ишланган эмас. Умуман, этногенез масаласи билан ҳеч ким жиддий шуғулланмаётир. Бир масала ҳам тарих, этнография, тилшунослик, хусусан шевашунослик каби бир неча соҳа олимларининг муштарак иши бўлмоғи керак. Тил материалисиз этногенез масаласини ҳал қилиб бўлмайди.

Шажара ҳам бир тарих. Халқимиз орасида катта ва кичик шажаралар мавжуд. Ҳозир ҳам қишлоқларда уруғ-қабилла ва аждодлар шажараларини, уларнинг тарқалиш тарихини яхши биладиган ўқимлиш, зукко отахонлар учраб туради. Кичик бир мисол: ўғил — отанинг боласи; невара — боланинг боласи; эвара — неваранинг боласи; чевара — эваранинг боласи; пайневара — чеваранинг боласи; кунун невара — пайневаранинг боласи; ёт невара — кунун неваранинг боласи. Еки: «Мен — болам-невара-чевара-эвара-кавара-дувора — томдан итариб юбора» (бегона дегани) каби шажараларда етти авлод, уларнинг кимлиги, қаерларга тарқалганлиги, нуфузи, ижтимоий аҳволи каби маълумотлар ҳам кексалар эсида сақланганлиги каби фактларга дуч келамиз. Бундай маълумотларни тўплаш ва уларни синчиқлаб таҳлили этиш ҳам халқимиз ўтмиш тарихини тўғри ёритиш ишига ёрдам беради. Узининг аждодлари ва насл-насаби тарихини яхши билиш, уларга содиқ бўлишининг ҳозирги қайта қуриш пайтида тарбиявий аҳамияти йўқ эмас. Минг афсуски, бундай маълумотлар ҳам халқимиздан йиғиб олинмаган.

Халқимиз ўз тарихида турли-туман кўчиш-кўчирилишларни бошидан кечирган. Ҳар хил сабабларга кўра турли мавзеларда аҳолининг айрим қисмларини қайта жойлаштириш ишлари объектив ва субъектив сабабларга кўра юз бериб турган. Бу хилдаги тарихий маълумотларни яхши биладиган билимдон кексалар халқимиз орасида ҳали бор. Улардан бу хилдаги маълумотларни ҳам кечиктирмай ёзиб оломоқ керак. Чунки бир жойдан иккинчи жойга йириқроқ бир гуруҳ аҳоли кўчиб бориб ўрнаша, ўша жойда улар тил ва бошқа этнографик белгиларга кўра қайта шакллана бошлайди. Бу масала ҳам ўзбек халқининг тарихи, тилининг шаклланиши ва ривожланиш босқичларини аниқлашда эътиборга лойиқ фактлардан биридир.

Маълумки, Ўзбекистонда сунъий суғориш, умуман, суғориш иншоотлари

тарихи муҳим масалалардан биридир. Кичик бир мисол келтирай: Андижон областининг Қўрғонтепа қишлоғидаги бир суҳбатда Маткарим ота Мадраҳимов, Азимбой ота Раҳмонов каби кекса отахонлар бундан бир неча аср муқаддам ер ости фиштли қувур билан Ушдан Ақбўғра сувини Қўрғонтепага олиб келиниб, экин суғорилгани тўғрисида жуда мароқли бир тарихни батафсил сўзлаб бердилар. Бундай маълумотларни мен бошқа районларда бўлганимда ҳам бир неча бор эшитганман ва уларни дала дафтаримга ёзиб қўйганман. Бу хилдаги тарихий воқеаларга бағишланган ривоятлар, қадимий мақоллар, қўшиқлар, нақлларнинг халқимиз тилида кўплигини, хилма-хиллигини айтмайсизми? Булар ҳам тарихий фактлар сифатида хизмат қилиши мумкин.

Қўрғонтепалик кекса деҳқон Маткарим отанинг айтишларича, йил (табиат) уч марта янгиланади: қишнинг чилласида, наврўз (баҳор) ойида ва ашур (август) ойида. Бу хил янгиланиш деҳқончиликда ҳисобга олинган. Чунки унинг ерга, деҳқончиликка, инсонга, ҳам таъсири бўлади. «Наврўзда ҳеч нарса олмасанг ҳам бир калиш олиб кий», дейди халқимиз...

Халқ хотирасидаги тарихий маълумотларни тўғридан-тўғри илмий тарихий китобларга кўчириб ёзиш керак, демоқчи эмасман. Бундай маълумотларни ўрганишнинг илм учун фақат фойда келтириши мумкинлиги ҳақида гапирмоқчиман.

Хуллас, доно халқимиз кўп нарса билади. Унинг ўзидан ўрганиш керак: деҳқончилик, ҳунармандчилик, чорвачилик каби халқ ҳўжалигининг бошқа кўплаб соҳалари тарихи бўйича ҳам қимматли маълумотлар ҳали халқимизнинг хотирасида сақланиб келади. Булар эмас, ҳатто босмачилик ҳаракати ва Октябрь инқилоби воқеаларига доир китобларимизда мавжуд бўлган хато ва чалқасликларни бартараф этиш, уларга аниқликлар киритиш учун ҳам халқ орасида юриб, унинг ўзидан сураш лозим бўлади.

Мен Ўзбекистон ва ўзбек халқининг тарихига доир ўрганиши керак бўлган баъзи қирралар ҳақида қисқа-қисқа тўхталиб ўтдим. Бунинг сабаби халқимизнинг хотирасида «омонат» ҳолда турган тарихий маълумотларни кечиктирмай йиғиб, тўплаб олишга бўлган эҳтиёжнинг ҳозирги қайта қуриш йилларида жуда муҳимлигидир. Ҳозирда билдирилган мулоҳазалар ва ўзимнинг ўзбек шеваларини ўрганиш бўйича олиб борган ишларим натижаси ўлароқ шундай бир хулосани баён этмоқчиман: ҳозир тарихчи олимларимиз «Ўзбекистон ССР тарихи» деб аталган ўзбек халқи ва Ўзбекистоннинг саккиз жилдлик тарихини ёзишга киришдилар. Лекин, бизнингча, ана шу катта тарихни ёзишдан олдин лоақал икки йил, яъни ҳар йили бир ойдан икки марта (баҳорда ва кузда) бутун Ўзбекистон областларида ва Ўзбекистондан ташқарида тарқалган ўзбеклар орасида комплекс илмий экспедиция уюштиришлари керак. Бундай экспедиция махсус тай-

ёрланган сўроқлик бўйича олиб борилиши ва экспедиция составида академиклар ва мухбир аъзолар, етакчи ва йирик-йирик олимлар: тарихчилар, этнографлар, археологлар, тилшунослар, адабиётшунослар, шоирлар, ёзувчилар, журналистлар, қишлоқ хўжалик ва бошқа муҳим соҳаларнинг мутахассислари албатта уюшган ҳолда иштирок этишлари лозим. Ана шулар икки йил мобайнида, худди яқинда Москвадан уюштирилган Орол экспедициясига ўхшаб, ўзбекларнинг тарқалган территориясини тўлиқ айланиб, ўрганиб чиқишлари ва халқимиздан тўпланган материаллардан тарих ёзишда албатта фойдаланишлари шарт. Чунки 20-йилларнинг бошларида республикани районлаштириш муносабати билан нисбатан шошилиш равишида ўтказилган текширишлардан бу ёнига бундай комплекс экспедиция деярли уюштирилган эмас. Ҳозирги пайтда, назаримизда, шундай илмий экспедицияга бўлган эҳтиёж жуда ҳам сезилиб турибди. Комплекс экспедиция материаллари халқимиз тарихига доир айрим янглиш қарашлар, нуқтаи назарлар ва илмий масалаларга аниқлик киритиш, уларни тўғри ёритиш ишига ҳам шубҳасиз кўмаклашган бўлар эди.

Моделики, ўзбек халқининг фундаментал тарихини илмий-объектив равишда ёзишга киришилган экан, энг аввало халқнинг ўзидан сўраш керак! Тарихини халқ яратди, халқнинг ўзи — тарих.

Саккиз жилддан иборат бўлган бу йирик асарнинг номланишини ҳам пухта ўйламоқ керак. Илгарилари «Ўзбек халқи тарихи» дейилар эди. Сўнгра «Ўзбекистон тарихи» деб аталди, ундан кейин эса «Ўзбекистон ССР тарихи» (икки жилдлик) деб нашр этилди. Бизнинг назаримизда, учинчи ном илмий жиҳатдан ҳам, воқеаларнинг ҳажми ва мазмунига кўра ҳам мақбул эмас. Чунки «Ўзбекистон ССР тарихи» дейилганда Ўзбекистоннинг совет давридаги, хусусан 1920 йилларидан кейинги даври тушунилади. Ундан олдинги ва қадимий тарихий воқеалар баёни эса бу сарлавҳа ҳажмига сиғмайди ва мос тушмайди. «Ўзбекистон тарихи» дейилганида ҳам бирёқламалик бўлади. Бу ҳолда ҳозирги Ўзбекистондан четда, яъни Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистон ҳамда Шимолий Афғонистон ва бошқа ўлкаларда тарқалган, ҳозир ўша ерларда яшаётган ўзбекларнинг тарихи бу сарлавҳанинг ҳажмига сиғмайди. Шунинг учун энг маъқули эски номга қайтишдир, яъни «Ўзбек халқи тарихи» деб аташ ҳар томонлама тўғри бўлади. Чунки бу номга ўзбек халқининг совет давридаги ҳаёти ҳам кирилади. Шу билан бирга, «Ўзбекистон ССР тарихи» номли лоақал икки жилдлик алоҳида китоб ҳам ёзилиши керак. Чунки Ўзбекистоннинг совет давридаги тарихини тўла ва мукаммал равишда махсус ёритишга эҳтиёж катта.

Нураётган обидами, хотира?

Хўжа Исмаи Бухорий: «Хотирангни шундай тарбиялаки, тошга битилгандай мустаҳкам бўлсин», деган экан. Қадимий обидалар, ноёб тасвирий санъат дурдоналари, нодир бадийят намуналари, буюк халқ дарду андуҳининг тажаллисидир. Акрополда (Афина) яшаган машҳур ҳайкалтарош Фидий шернинг тирноғини кўриши биланоқ ҳайвон ҳайкалининг бўйи-бастини, важохатини белгилаб берар экан. Бизнинг жонли тарихимиз бўлмиш осори атиқаларга муносабатимиз ҳозирги даражада девам этаверса, келажакда обидаларнинг бирор тошини топган киши ҳам Фидийдай истеъдод соҳиби бўлиши тақозо этилмаса кошқийди.

Маълумки, қадимий биноларни қайта тиклаш ишлари ниҳоятда сифатсиз бажарилмоқда: мутасадди ўртоқлар бунга фиш маҳсулотларининг кўнгилдагидек эмаслигини баҳона қиладилар. Урта асрларда оби фишт (квадрат шаклида) хумдонларда пиширилган. Кўхна хумдонлар сақлаб қолинмаган бўлса-да, XIX аср охири, XX аср бошларида қурилган хумдонлар ҳозир ҳам мавжуд. Вобкент район «Ленинград» колхозининг Ўбаи кулолони қишлоғида шу кунларда икки хумдон ишлаб турибди. Хумдонларнинг сонини кўпайтиришнинг имкони бор. Тажриба шуни кўрсатадики, хумдонда пишган лой ўта чидамли бўлади. Қишлоқда қадимдан қолган бир удум бор: хумдондан чиққан сополни (албатта, кўзани эмас!) кулол бўйи баробар юқорига отганда синмаса, демек у яроқли...

БИРИНЧИ ИСТАК: Бухоро, Самарқанд, Хоразмдаги тарихий обидаларни қурган усталар, иморатлар тарҳини чизган муҳандисларнинг кўпчилиги маълум. Қадимий бинолар олдида ёки ичида бир лавҳа ўрнатилиб, яратувчиларнинг исми шарифлари қайд этиб қўйилса, хайрли бўларди.

Нақш — кўз учун куй

Улуғ тиб олими Муҳаммад Солиҳ ибн Қутлуқбий «Рисолаи ҳикмат»да ёзишича, кўз нуруни тўрт нарса бақувват қилар экан: тез-тез устоз, донишмандлар суҳбатида бўлиш; оқила аёлга уйланиш; душманларни камроқ кўриш; қадимий обидаларга кўпроқ тикилиш. Ёши улуғлар, биолог ва психологлар ҳам бу фактни тасдиқлайдилар: киши гўзал нақшли уй, дераза, ҳатто рўзгор буюмларига даврий ҳолда қараб ўрганса кўз ва тан анча соғлом бўлар экан.

Шарқшунос олим Б. Ваймарнинг: «Нақш — кўз учун куй», деган гапида ҳақиқат бор. Зеро, Шарқ куйларининг хислатлари турфа хил. Нақшларга қараганда кишида номсиз бир сокинлик пайдо бўлади. Халқимиз сокин куйларни шифобахш — хотирани тийранлаштирувчи куйлар, дейди.

Бухоронинг кўпгина биноларида ҳунихатлар нақш ўрнида ишлатилган: деворларга турли оғла билан бирга шеърый байтлар битилган. Байтларнинг аксарияти ҳалоллик, камтаринлик, маърифат, илм ва санъат ҳақида. Масалан, Мағоқи Атторон пештоқиға куйидаги байт ёзилган экан:

Дар баҳорон кай шавад

сарсабз санг,

Хок шав, то гул бирёяд

ранг-баранг.

Мазмуни: Баҳорда тошга ёмғир ёғса ҳамки ҳеч нарса кўкармайди, Сен тупроқдай камтарин бўл, шундагина сендан турфа хил гиёҳ унади.

Отахонларимизнинг айтишларича, мазкур байтларнинг мағзини чаққан киши эрталаблари Мағоқи Атторда бўладиган раумийхонлик, ҳофизхонлик, навойихонлик, бедилхонликларга қатнашар экан. Мумтоз адабиётимизнинг улуғ билимдони Камолиддин ибн Жамолиддин Эшон гувоҳлигича, Бухорода Деҳлавийни «пир — устод» санар эканлар.

ИККИНЧИ ИСТАК: бизнингча, юқоридаги каби ибратли байтларни қайта тиклаш лозим. Халқимиз, энг ёмон китоб ҳам ғийбатдан яхши бўлиши керак, деб бежиз айтмаган. Танқиддан паст китоблардан кўра, бир байт ибратли шеър аъло!

Момотут ва Зарафшон фарёди

Наршах тепанинг жануб томонида кўхна бир момотут бор, ёши Лаби Ҳовуз тутларига тенг. Тепа ва тут ўртасидан Зарафшон оқади. Тепанинг номидан ва тарихдан маълумки, буюк тарихчи Наршахий шу ерда туғилган. Улуғ муаррихнинг юртида на унга аталган бирор кўча, на ёдгорлик, на боғ бор. Шулар боис Зарафшон эртаю кеч Наршах тепага шивирлайди: «Неча асрдирки Сенинг пойингда оқдим, яқинда ҳам бағдодий нақшли дарвозанг ва бир тошинг бор эди. Бугун-чи? Қадимий ғор деб эътироф этилган ғордан бир туйнук қолди, уни ҳам тулкилар макон айлаган...»

УЧИНЧИ ИСТАК: X асрда яшаб ижод этган буюк муаррих Муҳаммад Нар-

шахий номи билан аталадиган кўча ва шу тепа атрофида Наршахий номида боғ барпо этилса.

Минорами, сабр дарахти!

Қадимдан, ғаним ўнг томондан келади, деган гап бор. Чунки инсоннинг эътибори доимо чап томонда бўларкан. Вобкент минораси 1199 йилда бунёд этилган, баландлиги 45 метр. 1950 йилдан бизнинг кунларга қадар минора 4—5 метр кўмилган. Бу фактни мўсафидлар тасдиқлаши мумкин. Иккинчи ишончли далил бор: Бухородаги Минораи Калоннинг юқорига кўтариладиган эшикчаси ёндош бинонинг томидан ҳам сал юқорироқда жойлашган — эшикка шу том орқали кирилади.

Миноранинг жануб томонидан Пешку — Вобкент марказий автомобиль йўли ўтади. Йўл билан минора ораси 4 метр! Ана шу йўл миноранинг ўнг томонидан келадиган ғанимдан ҳам хавфли. Йўлдан турли ҳажмдаги оғир юк машиналари ўтади. Маълумки, автомобиллар йўлдан ўтаётганда ер қатламида мажбурий (механик) тебранишлар ҳосил бўлади. Минора яқин бўлганлигидан бу таъсир анча сезиларлидир. Машиналарнинг чексиз даврий равишда ўтиб туриши боис муайян йўналишдаги тебранишлар минорага таъсир этмай қолмайди. Физиклар тили билан айтганда, бу икки тебраниш тасодифан бир хил частотада бўлиб қолса резонанс (бир таъсирга акс садо берувчи ҳолат) юз бериб, тебранувчи жисмининг ёрилиши ва ҳатто қулаб кетиши мумкин. Тарихда бундай кўнгилсиз воқеаларга мисоллар бор.

Ачинарлиси шундаки, миноранинг шимолий томони нишаблик. Универсал магазиндан минорагача бўлган кенг-мўл майдоннинг ёмғир-қорлари минора остига қўйилади. Энг даҳшатлиси, Шарқ архитектура санъатидан беҳабар мутасадди раҳбарларнинг «ташаббуси» билан минора ости қачонлардир гул этиш учун кавлашиб, ариқча қилиб қўйилган. Қор ва ёмғир сувлари ҳар хил химиявий элементларни эритиб худди ана шу «гулзор»га олиб келади. Агар қишда бу сувлар музласа минора пойдеворидаги ғиштлар шўрлаши, нураши ва дарз кетиши кузатилади. (Сув минус 4 даражада энг катта ҳажми эгаллайди).

ТўRTINЧИ ИСТАК: Вобкент минораси атрофида пиёдалар кўчаси ташкил этиш лозим, акс ҳолда, Шарқнинг энг гўзал архитектура ёдгорлиги бўлган 790 ёшли минорадан ажралиб қоламиз!

Тошга забон битса эди

Вобкент минорасининг шимолий-ғарбий томонида XV асрда қурилган бир мадраса бор. Сўнгги йигирма йил ичида безътиборлик натижасида мадрасанинг кўп қисми харобага айлан-тирилган эди. Ҳозир унинг тўртдан бир қисми қолди, холос. Шу тарихий бинода 1931—1945 йилларда Киров номли ўрта мактабнинг ота-онасиз ўқувчилари яшаган. 1945 йилдан кейин мадрасанинг шарқий деворини хўжасизларча бузиб, ичида бозор ташкил этганлар. Мабодо, тошларга забон бит-

са, балки дардини айтиб-айтиб йиғлармиди.

БЕШИНЧИ ИСТАК (тошлар тилидан): энг оғир йилларда ота-онасиз етимларни ўз бағримга олдим, бугун менинг бағримни «Дессерт бар» доғламоқда. Шовқин-сурон муносиброқ жойга кўчирилиб, бағримда 1931—1945 йиллар хотираси учун музей очилса... Уша йилларнинг етимлари бугун ҳаёт-ку ахир!

Юз йиллик боғ қани!

Халқимиз ерга қараб инсонга баҳо беради. 1970 йилларда ҳозирги райком биноси ўрнида чинорлари осмонга бўй чўзган боғ бор эди. Вобкентликлар уни ЧОРБОҒ дердилар. Кўпгина байрамлар, халқ сайллари шу чорбоғда ўтарди. Ҳавоси тоза, салқин эди-да! 1950 йилга қадар унинг ичида тўртта ҳовуз бўлиб, етмишинчи йилларда битта қолди. Ҳозир на бирорта дарахт, на ҳовуздан нишона бор. Қизиғи шундаки, боғнинг қурилишга халақит бермайдиган тўртдан уч қисмини кесиб, ўрнини тап-тақир асфальт қилиб қўйибдилар. Урнатилган иккита фаввора, бизнингча, ўшал чорбоғнинг кўзёшларидир.

ОЛТИНЧИ ИСТАК (фаввора тилидан): яшаб турган боғни-ку кесдиларингиз, янги боғни ким барпо этади? Вобкентликлар бугун қаерда дам оладилар? Фарзандларига, менинг болалигим шу ерда ўтган, деб сип-силлиқ асфальтни кўрсатадиларми?

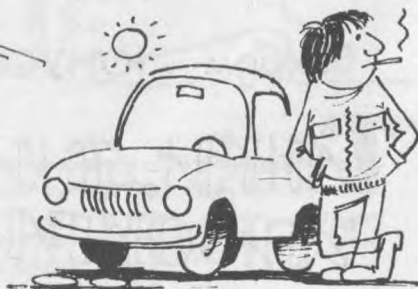
Илҳом ҒАНИЕВ,
Бухоро

Д. МУРСАЛИМОВ.
Н. Красильниковнинг «Ранг-баранг кунлар» китобига ишланган расмлар.

Абдулла АЙИЗОВ

БИР ГАП ДУЛАР

Ҳакимжон олдинга Нодир Муслимовични «Танк» деб аташларидан ажабланди, ҳатто хафа бўлди. Тўғри-да, кимсан — факультет декани, институтнинг обрўли домласини қаердаги техника билан тенг қилиб ўтиришса-я!

Агар Ҳакимжоннинг қўлига газетанинг ўша сони тушиб қолмаганда эди, билмадик, у атрофдагиларнинг пичингини эшитавериб, охири нима билан тугарди.

«...уруш майдонида танклар қудратли ва мустаҳкам техника эканлигини исботлади. Қанчадан-қанча мураккаб тўсиқларни енгиб, душманларни зир титратди...»

— О-ҳо! Мана бу мақолани ўқишсин ўша пичинг қиладиганлар. Одамларнинг ютуғини кўролмайдиганлар.

Ҳакимжон чор-атрофга фахр билан жилмайиб қаради-да, газетанинг шу жойини қирқиб олди ва камзулининг қўйин чўнтагига солиб қўйди. Шу-шу «ўз хўжайини»га қўйилган лақабдан кўнгли тўқ.

...Кўёш асфальтни эриган шokolадайд билкиллашиб, шаҳар устида ўз ҳукмини ўтказиб турган бир пайтда, пойтахтда яшашни музқаймоқ еб ялло қилишдан иборат деб тушунган Ҳакимжон пайпоқсиз қишки ботинкасини ғурур билан кийиб сёршовқин пойтахтда пайдо бўлди. Аниқроғи, акаси Холмамат етаклаб келди. Ҳа, ўшанда Ҳакимжон Нодир Муслимовичнинг шаҳар четдаги данғиллама ҳовлисида бўлганди. Акаси дарвоза кўнғироғини босганда кўнғироқ жиринглаш ўрнига, қуш сайраб

юборганди. «Епирай!» Ҳакимжоннинг юраги ўйноқлаб кетган. Онгтонг қолиб дарвоза тирқишидан мўралаганди. Ҳовлига киришгач, бадтар ҳайрон қолди: қафаслардаги қушлар, айвондаги нақшинкор устунлар, мрамар тош террилган йўлақлар. Ўзи номини ҳам билмайдиган уй жиҳозларини кўриб Ҳакимжоннинг оғзи ланг очилиб қолди. Эҳ-ҳэ! Музей ҳам бунчалик бўлмаса керак. Қишлоқдаги Қодиркул раиснинг ҳовлиси ҳам ҳеч гап эмас экан бунинг олдида. «Яшасанг, шаҳарда яша экан-да!» деб қўйди Ҳакимжон.

— Ў-ў! — акасининг дўриллоқ овози Ҳакимжоннинг хаёлини бўлиб юборди. — Билиб қўй: ҳозир ўқишга кириш жуда-а-а қийинлашиб кетган. Мени ҳам ана шу домла ўқишга жойлаштириб қўйган эди. Хотини ҳам ўқитувчи. Хуллас шуларнинг хизматини қилиб ялло қилиб юрасан, укам. Унга ҳеч ким гапиролмайди. Ҳовлисидаги «Жигули» бор-ку, ўша ҳам сенинг ихтиёрингда. Диплом нақд, нарёғи бир гап бўлар.

Шу-шу Ҳакимжон ўзга дунёга кириб қолгандек бўлди. Отаси Фарҳод бригадирнинг машинасини минишни ўргангани қўл келди. Деканнинг машинасини ҳайдаш-ку, мазза, аммо курсдошларидан уялди. Ҳаммасидан ҳам оғзига кучи етмаганлар:

— Институтга кириш ҳам текин экан-да, а. Танкингиз жуда бакуват. Сиз тайёр ҳаммол экансиз-да, а?! — дея ғашига тегишарди.

Кунлар ўтиб Ҳакимжон бу ҳаёт-

га ҳам кўникди. Тагида «Жигули — 06». Оддий кийиниши ўзига ёқмади. Энг янги модадаги хориж кийимларидан сотиб олди. Кўп ўтмай мўйлов ҳам қўйиб олди. Юришлари ҳам ўзгарган. Тоғаси Неймат тажангдан соч қўйиш одобсизлик эканлигини эшитган Ҳакимжон қишлоқда юрган пайтларида ҳар ўн беш кунда сартарошхонага чиқиб бошини арчилган тухумдек ялтиратиб чиқарди. Энди-чи, о-ҳо, энди, айтишларича ҳозирги прическаси — энг илғор — итальянча эмиш. Ҳатто курсдоши Анжелика, йўғ-э, Анора тасвирлагандек нафас олишлари ҳам «импортний».

Хуллас, пайпоқсиз қишки ботинка даврини унутган Ҳакимжон тез ўтмай Ҳакимчик бўлиб қолди.

Дарсларга кириш йўқ. Акаси айтгандек Танк омон бўлса, ишлар беш. Мана, учинчи курсни тугатиб, тўртинчига қадам қўйди. Домлаларини танимайди. Домлалар ҳам юришибди-да, оқ қоғозга баҳо тушириб, эски шляпани «куф-куф»-лаб... Умрида машина минолмайди — виждонли-да! Аммо сахийлари кўп. Ҳакимчикка индамасдан баҳо қўйиб беришади. Фиринг дейишсин-чи, Танк янчиб ташлайди. Бир-иккита «қаҳрамон»лари ҳам бор. Уларнинг фанини бир амаллаб ўқийди-да, «3» олади. Танкнинг одами эканлигини билиб қолишса борми, виждондилари, вой-вой, нақ портлатишдан ҳам қайтишмайди-я.

Ҳакимчикнинг кундалик вазифаси — Нодир Муслимовични институтга олиб келиб, олиб кетиш. У кишининг рафиқаси Ойниса Мажидовнани кўшни институтга обориб қўйиш, бозорлик қилиш. Яна... студентларга кўз-кўз қилиш учун ката танаффусда «Жигули»ни институт ошхонаси олдида ювиш.

Ҳакимчик бу йилги ёзги каникулнинг уч кунини қишлоқда ўтказди.

— Э, — қўл силтади у, — шу ерда ҳам яшаб юришибди-я! «Город, город, — живёт народ».

У осмонга бошқача қараб қўйди. Шаҳар ва қишлоқнинг осмон битта эканлигини қаердан билсин. Танк омон бўлса тушунтириб берар.

Нодир Муслимовичнинг дарво-засига яқинлашаркан, Ҳақимчик қишлоқда уч кун уч йилдек ўтганини, шаҳар бу шаҳар эканлигини макташ учун тайёрланарди.

Ҳовлига кириб... йўлда ўйлаб келган фикрлари эсидан чиқиб кетди. Ҳар душанба куни ишда бўладиган Танк боши боғланган ҳолда айвонда ётибди. Ойниса Маждидовнанинг қовоқлари ари чаққандек шишиб кетган. Нима гап ўзи?

Ҳақимчик саломлашишни ҳам унутиб Танкнинг олдида чўккалади.

— Йўқол! Бор, бор... — Танк кўрпа ичидан йиғи аралаш бўғиқ овозда бақирди.

Ҳақимчик орқага тисарилди. Боши айланиб, гандираклар кетди. Нима гап ўзи?

— Боринг, энди бизларникига келманг. Хизматларингиз учун раҳмат! — Ойниса Маждидовна сўзларни бўлиб-бўлиб, ўпкаси тўлган ҳолда, йиғи аралаш гапирарди. — Ҳаммасини, ҳам-ма-сини... институтга боргач билиб оласиз, — дея хўнграб йиғлаб юборди. Кўз ёшларини рўмолча билан артаркан, Ҳақимчикни кўчагача кузатиб қўйди. Ҳақимчик яқин қариндошидек бўлиб қолган бу хонадон эгаларига тик қараёлмади. Саволларига аниқ жавоб ҳам ололмади.

Ҳақимчикка кадрдон бўлган дарвоза илк марта тарақлаб ёпилди. Унинг томоғига нимадир тиқилар, гўё ўзи тушунмаган лаҳзалар ўтмишни — қувончли онларни чилпарчин қилгану кечаги кунлар туш каби такрорланмас эди. Ҳақимчик ўзгариб кетди, энди у ўша содда Ҳақимжон бўлиб қолди. Дарвоза олдида анча туриб қолди ва орқага қарамасдан институтга югурди. Югурган билан йўл қисқармасди. Гўё кўчадаги транспортлар ҳам овозсиз ҳаракат қилаётгандек...

У тўғри ётоқхонага келиб, комендант Холида холага учради.

— Нима гап, хола?

— Э, нимасини айтай, Ҳақимжон. Одамлар ёмон бўлиб кетишган. Нодир домлани устидан ёзиб текширтиришибди. Шанба куни ишдан олинди. Ҳали хабаринг йўқми? — дея тўқиб ўтирган пайпоғини йиғиштириб, Ҳақимжонга тикилиб давом этди: — Айтишларича кўп студентлардан пора олиб ўқишга жойлаштирганмиш. Товба! Ким кўрибди пора олганини. Бечора пок одамни тухматга қўйишяпти, шекилли. Сен билсанг керак, уйда хизматкорлари ҳам бормиш.

Ҳали текшириш олдинда дейишяпти. Сенинг тоғангми, амакинг шекилли...

Ҳақимжон михланиб қолди. Шу топда қулоғига ётоқхона устидан ўтаётган самолёт овози ҳам кирмасди. У қарахт бўлиб қолди. Анчадан сўнг ўзига келгач, бир дона «БТ» тутатди. Ақасининг гаплари миясида чарх ура бошлади: «Нарёғи бир гап бўлар, бир гап бўлар... бир гап бўлар!» Боши

гангиб, ётоқхонанинг иккинчи қаватига кўтарилди. Телевизорнинг кучли товушидан чўчиб тушди. Студентлар телефильм томоша қилишяпти, шекилли.

Ана фильм қахрамони бақиряпти:

— Эҳтиёт бўлинглар! Қо-чинг-ла-ар! Орқага, ор-қа-га-а-а! Танк портла-япти-и-и!..

Ҳақимжон тўртинчи зинада йиқилиб қолади.

Баҳром ЮНУСОВ

ТАНКИДНИ ҲАҚИМЖОНГА ОЛИШДИ

Тушликдан сўнг ўрмон четдаги қўриқхона ҳайвонлари дарё ёқасидаги кенг ялангликка йиғилишди. Минбар вазифасини ўтовчи катта тўнка устига чиқиб олган Қуён ҳамма йиғилиб бўлганини кўргач:

— Биродарлар! — деди чийиллаб. — Йиғилишимиздан асосий мақсад шуки, баъзи бировлар, сир эмас, ўз мансабини суистеъмол қила бошлади. Очироқ айтганда, бошлиғимиз бўлмиш Қоплон Сиртлонович ўз лавозимларидан фойдаланиб, кўнгиллари тусеган ишни қилмоқдалар. Бетга айтганинг захри йўқ, шу кунларда Қоплон Сиртлонович жуда кўпол бўлиб кетганлар, бўлар-бўлмасга бўқира-верадилар. Важоҳатларини кўриб юракларимиз сал бўлмаса ёрилиб кетай деяпти. Биз каби кичикларни назарига ҳам илмайдилар. Менимча, Бўри ва Тулкига ўхшаган юлғичлар пора бериб... иҳи...

— Гапни кўп чўзаверма, нима демоқчисан? — дўриллади Бўри Қуённинг гапини бўлиб.

Қуён Бўрининг кўзига кўзи тушиши биланоқ сўзидан адашиб, ўйлаб қўйган гапларини ҳам эсидан чиқариб қўйди.

— Юқори ташкилотга хат ёзиб, қў-ўриқхонамизга бошқа бошлиқ та-йинлашларини сў-ўрашни таклиф қиламан, — деди у қалтираб. — О-овозга қўяман: кимдаким менинг та-аклифимга қўшилса, қўлини кўтарсин.

Бу гапни эшитиб, Бўри ириллаб ўрнидан туриб кетди, Қўй юввошига бўлиб бошини эгди. Айиқ қўл кўтармоқчи бўлди-ю, яна Қоплон ўз ўрнида қолгудек бўлса, орамиз бузилиб ўтирмасин, деб ўзини тутди. Қуёнлар орадан бундай ботир чиқиб қолганидан кўрқиб кетиб, тўнка орқасига яшириниб олдилар. Тулки ўзини гўлликка солди. Маймун қўл кўтариб юборди-ю, ўзига еб қўйгудек қараб турган Қоплонга кўзи тушиши билан, худди атайин қилмоқчи бўлгандек, кўтарилган қўли билан шохни ушлаб, лип этиб дарахтга чиқиб кетди. Тўнғиз бизга барибир, деб хуриллаб қўйди.

Бу орада минбарга чиқиб келган Бўри бир тепиб, Қуённи пастга думалатиб юборди-да, гап бошлади:

— Ўлжалар!.. — Йўғ-э, биродарлар демоқчийдим. Мен мана бу тухматчи Қуённинг гапларига юз фойиз қаршиман. Ҳей! Менга қара, калтафаҳм. Сен ким билан ўйнашяпсан ўзи, а? Кимни ишдан олмақчисан? Қоплонхон акамизни-я! Ахир Қоплонхон акамиз «Қизил китоб»га киритилганлар-а! Шунки билансанми ўзинг, зоти паст? Ахир, ҳей, мана шу акахонимизнинг орқаларидан шунчалик бўлиб юрибсан-ку! Узоққа бормайлик, мана, ёнимиздаги қўриқхонани кўр. Бошлиғи бир бўшашган Кийик бўлгани учун қачон қарасанг, қўриқхонани браконьер аталмиш ревизорлар текшир-текшир қилиб ётишади. Агар бизнинг ҳам акахонимиз ўшандай бўшашган бўлганларидами, балки сен шалпангқулоқ ҳам

ўша ревизорларнинг қорнида бўлармидинг.

Бўри яхши гапиряпманми, дегандек секингина Қоплонга қараб қўйди. Гаплари «хўжайин»га мойдек ёқаётганини сезгач, гапида давом этди:

— Мана мен, масалан, олдин ким эдим? Оддий ялангоёқ дайди қашқир эдим. Қоплонхон акамизга менинг бирорта чатишган жойим йўқ. Лекин шундай бўлишига қарамай, минг раҳматлар бўлсинки, акахонимиз мени ўрмон санитарни қилиб қўйдилар. Нега? Негаки, Қоплонхон ака Сиртлонович биз каби оддий ҳайвонларнинг ғамхўридилар. Мана, ҳозир менинг еганим олдимда, емаганим кетимда...

«Емаганим кетимда» деган сўзни эшитиши билан Бўрининг орқасида турган ўрмон ошпази — Эшак се-

кингина нарига силжиди. Бўри гапида давом этмоқчи бўлиб, энди офиз очган ҳам эдики, Қоплон Сиртлонович бўкириб, унинг гапини бўлиб қўйди:

— Бўлди, Бўривой, менинг қилган яхшиликларимни сен айтмасанг ҳам ҳамма билади. Лекин Қуённинг гапларида ҳам жон бор. Танқид қилиб жуда яхши иш қилди. Танқид — келажакнинг меваси, деганлар. Қуёнвой, дўст ачитиб айтади, деганларидек, ҳақ гапларни айтиб, кўзимни очдинг. Бунинг учун сенга катта раҳмат. Яхшилингни бир умр унутмайман. Биродарлар, мени кечиринглар, ҳамма хатоларимни бўйнимга оламан.

Мажлис тугади. Қоплон Сиртлонович айбларини бўйнига олганлиги, бошқа қайтарилмайди, деб сўз берганлиги сабабли яна ўз ўрнида қолди.

Орадан бир неча кун ўтгач, ўрмонда: «Қўриқхонага браконьер-ревизорлар келишганмиш, ботир Қуёни ўшаларнинг камарида осилиб кетаётганини кўришганмиш», деган миш-миш тарқалди...

ҒАММАН

Туроб Юсупов

Танқидчи ва ҳаваскор шоир

Вақт айнан тушдан оққач, бузмай мавжуд низомни,
Ёш шоир фикр тинглаш истак, баҳонасида,
Рухсат сўраб, эшикдан қуюқ қилиб саломни
Кириб келди шеър олиб мунаққид хонасига.

«Ҳм... ҳм... демак гоҳида ғазал ҳам ёзаман денг?!
Ўқиб чиққач, мунаққид санчар наштар нигоҳин.
Бу жанрга хос имкон асли осмон қадар кенг,
Кўплар фойдаланолмас, талант етмайди гоҳи.

Минг бўш асар арзимас бир мукамал ғазалга,
Афсус, ижод аҳлида бўш ёзишга ҳазар йўқ.
Қадрлииб келинган элда ҳақ гап азалдан,
Рости, маза-матрадан шеърингизда асар йўқ.

Ёзганингиз ўқиса агар Навоий бобо
Жаҳли чиқиб, ҳатто тил теккизиб онангизга,
Юмшоқ юзингизга ҳам уришни кўрмай раво,
Қулочкашлаб туширар эди пешонангизга!...

Кетар экан ёш шоир, дер: «Танқид майдонида
От сурган суворийсиз, эшитган, билган эдим.
Қўрқиб, ўзимникимас, Навоий девонидан
Эл севган бу ғазални кўчириб келган эдим...»

Муқовада:
Рассом С. Алибековнинг «Дўппилар асаридан
кўриниш.

Рассом Ҳ. Содиқов

Мундарижа

НАСП

Мамадали МАҲМУДОВ. Қора дўлана. Қис- санинг охири	18
Шавкат ПОЛВОНОВ. Кашфиёт қурбони. Фан- тастик ҳикоялар	40
Турсунбой САМАТОВ. Ишонч. Фантастик ҳикоя	38
Акбарали НУРМАТОВ. Орқага йўл йўқ. Эссе	61

НАЗМ

Замира РҶЗИЕВА	11
Ойгул СУЮНДИКОВА	12
Ойдин ШУКУРОВА	35
Рифат ГУМЕРОВ	59
Асрор МУМИНОВ	60
Исмоил МАҲМУД	72

ТАНИШУВ

Зулфия ҚУРБОНОВА. Чўлдаги машмашалар. Ҳикоялар	5
Ёқутхон АКРАМОВА. Жўжаҳовли эгаси. Ҳи- коя	14
Рустам ЭРГАШЕВ. Шеърлар	17

ҲАМЗА ТАВАЛЛУДИНИНГ 100 ЙИЛЛИГИГА

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЕЗИЙ. Шеърлар	2
Хуррият ва адолатни улуғлаб	53
Нурулло ОТАХОНОВ. Кўнгилдаги гаплар	57

ХОТИРА

Комил НУРЖОНОВ. Чин дўст эди	50
Назар ШУКУР. Шеърлар	51

ПУБЛИЦИСТИКА

Адолат НОСИРОВА. Либосга бурканган муаммолар	3
Аминжон МАМАТОВ. Комсомол ҳақида ўйлар	47
Дўстмурод АБДУРАҲМОНОВ. Халқнинг ўзи- дан сўранг	73
Илҳом ҒАНИЕВ. Нураётган обидами, хотира?	75

АДАБИЙ ТАНҚИД

Маънавий инқироз илдизлари. Давра суҳбати	66
---	----

ЕЛПИҒИЧ

Абдулла АЙИЗОВ. Бир гап бўлар	77
Баҳром ЮНУСОВ. Танқидни ҳисобга олишди	78
Туроб ЮСУПОВ. Танқидчи ва ҳаваскор шоир	79

ЁШЛИК

«Молодость»
ежемесячный
литературно-художественный,
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник редактор: О. РАҲИМОВ
Корректор: М. ТУРСУНОВА

Адресимиз:

700113, Тошкент, «Правда» газетаси кўчаси,
60-уй.

Телефонлар:

Бош редактор — 78-94-05
Бош редактор ўринбосари — 78-49-83
Масъул секретарь — 78-97-07
Проза бўлими — 78-97-58
Поэзия бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва
санъат бўлими — 78-17-47
Фотомухбир — 78-31-44

Редакция ҳажми 12 босма листдан ортиқ ро-
ман ва 8 босма листдан зиёд қиссалар қўлёз-
масини қабул қилмайди.
Бир босма листгача бўлган асарлар авторла-
рига қайтарилмайди. Редакция ўз тавсиясига
кўра амалга оширилган таржима асарлар қўл-
ёзмасинигина қабул қилади.
Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан
олинди, деб изоҳланиши шарт.

Босмахонага 25.01.89 й. да туширилди.
Босишга 10.03.89 й. да рухсат берилди.
Р-11621. Офсет босма. 1-офсет қоғози.
Қоғоз формати 84×108¹/₁₆. Шартли босма
листи 8,40. Нашриёт ҳисоб листи 12,6.
Шартли бўёқли босмада нашр ҳажми 11,76.
Тиражи 300.000 нусха.
Буюртма № 5101.
Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмахонаси.

«Ёшлик», № 3. 1989.
Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти.